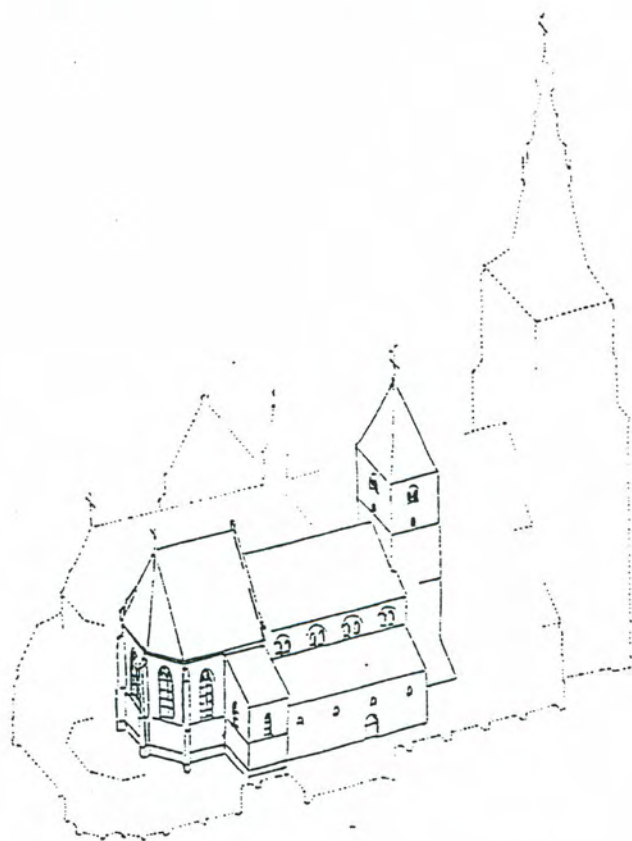

ST.PETRUSKERK TE BOXTEL

BOUWHISTORISCH ONDERZOEK

D.J.K. ZWEERS, BOUWHISTORICUS, AMSTERDAM 1994

Deel 1, tekst en tekeningen

Copyright D.J.K. Zweers Amsterdam. Alle rechten voorbehouden. Niets uit dit meerdelige rapport mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door foto-offset, fotocopie, microfilm of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van rechthebbenden.

**DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DE
ST. PETRUSKERK IN BOXTEL**
Bouwhistorisch onderzoeksrapport

INHOUDSOPGAVE

<i>pag</i>	<i>hfdst</i>	<i>titel</i>	<i>subtitel</i>
1	A.0.2	Voorwoord	
4	A.0.3	Bouwhistorisch onderzoek	
14	A.0.4	Inleiding	
15	A.1	<i>Historische gegevens</i>	
16	A.1.1	De vroegste geschiedenis	
18	A.1.2	Opgravingen	
19	A.1.3	Romaanse kerken en de voorgangers van de huidige kerk	
20	A.1.4	Het werk van Dorenbosch	
21	A.1.5	Kapittelkerken in Noord-Brabant	
23	A.1.6	De H.Bloedviering	
23	A.1.7	Het patrocinium	
24	A.1.8	Drie middeleeuwse kerkgebouwen in Boxtel	
25	B 0	<i>Algemene beschrijving</i>	
25	B.0.1	Situering van het object	
26	B.0.2	Beschrijving van het kerkgebouw	
28	B.0.3	Origineel bestand	
30	B.0.4	Toegepaste materialen	
34	C 0	<i>Beschrijving per bouwfase</i>	
34	C.0.1	De romaanse kerk	
35	C.0.2	Fase 0, de eerste gotische verbouwingen	
36	C.1.0	<i>Fase 1, de toren</i>	
36	C.1.1	Lotgevallen	
38	C.1.2	Beschrijving	
45	C.1.3	De spits	
48	C.1.4	Datering	
49	C.2.0	<i>Fase 2, het schip (westelijk deel)</i>	

49	C.2.1	Lotgevallen
50	C.2.2	Beschrijving
54	C.2.3	Datering
54	C.2.4	Parallellen met de St. Amandskerk in Geel
55	C.3.0	<i>Fase 3, het schip (oostelijk deel)</i>
56	C.3.1	Lotgevallen
56	C.3.2	Beschrijving
57	C.3.3	Datering
57	C.4.0	<i>Fasen 4, 5 en 6, bouw van het transept</i>
57	C.4.1	Lotgevallen
58	C.4.2	Beschrijving
61	C.4.3	De kappen
63	C.4.4	Fase 4, een laag transept
65	C.4.5	Datering
66	C.5.0	<i>Fasen 5 en 6, verhoging van het transept</i>
67	C.5.1	Parallellen in andere kerkgebouwen
74	C.5.2	Datering
74	C.6.0	<i>Fase 7, koor, sacristie en noordkapel</i>
75	C.6.1	Beschrijving
76	C.6.2	Lotgevallen
77	C.6.3	Beschrijving
83	C.6.4	Sacristie en noordkapel
86	C.6.5	Kappen
89	C.6.6	Datering van het koor
91	C.6.7	De kooromgang vergeleken met voorbeelden elders
94	C.7.0	<i>Fasen 8 en 9, de laatste uitbreidingen</i>
94	C.7.1	Fase 8, de H.Bloedkapel
96	C.7.2	Fase 9, de bijsacristie
98	D.0	<i>Herstellingen en wijzigingen</i>
98	D.0.1	De periode 1600-1648
100	D.0.2	De periode 1648-1700
102	D.0.3	Het gebruik van de aanbouwen als raadhuys
103	D.0.4	De periode 1700-1800
108	D.0.5	Herbouw 1823-1827
114	D.0.6	De eerste restauratie Cuypers
115	D.0.7	De tweede restauratie Cuypers
118	D.0.8	Latere herstellingen

119	E.0	<i>Bouwgeschiedenis en waardestelling</i>
119	E.0.1	<i>Overzicht van de bouwgeschiedenis</i>
121	E.0.2	<i>Gegevens uit de bestaande literatuur</i>
129	E.0.3	<i>Waardestelling van het kerkgebouw</i>
130	E.0.4	<i>De St. Petrus in breder verband</i>
134	E.0.5	<i>Sprokkelwerk</i>
138	F.0.	<i>Bijlagen</i>
138	F.0.1	<i>Bijlage afmetingen</i>
140	F.0.2	<i>Bijlage materiaal</i>
140	F.0.3	<i>Bijlage baksteenformaten</i>
143	F.0.4	<i>Bijlage merken op hout</i>
163	F.0.5	<i>Bijlage merken op steen</i>
163	F.0.6	<i>Bijlage kleuronderzoek</i>
164	G.0	<i>Toelichting op tekeningen en afbeeldingen</i>
164	G.0.1	<i>Toelichting op de tekeningen</i>
167	G.0.2	<i>Toelichting op de vogelvluchttekeningen</i>
169	G.0.3	<i>Overzicht van de afbeeldingen</i>
177	G.0.4	<i>Verantwoording van de afbeeldingen</i>
177	H	<i>Literatuuroverzicht</i>

A.0.2 VOORWOORD

In de mooie zomer van 1976 bracht de maker van dit rapport samen met Hugo van Capelleveen, collega en goede vriend, een niet gepland bezoek aan de St. Petrus in Boxtel. De kerk was open en er werd op het orgel gespeeld. De atmosfeer was zeer inspirerend. We konden in alle rust het gebouw van binnen en van buiten bekijken en kwamen zeer onder de indruk. Ons bezoek aan de kerk was een eerste kennismaking die er toe leidde dat wij beiden gefascineerd raakten. Alles was dermate gaaf en overtuigend authentiek, dat we er meer van wilden weten. Los van elkaar zijn we nog wel eens naar deze plek teruggekeerd, maar tot een verdere verdieping kwam het niet. Inmiddels had ik me als zelfstandig bouwhistoricus gevestigd en had ik al enkele interessante opdrachten achter de rug. Tot ik opeens, vele jaren later, werd benaderd met het verzoek de Buxtelse kerk aan een bouwhistorisch onderzoek te onderwerpen. Inmiddels zijn we enkele jaren verder en ligt het resultaat van het onderzoek voor u. Het is tot stand gekomen dankzij de medewerking van velen, maar zeker ook van Hugo van Capelleveen, met wie ik mijn eerste bezoek aan Buxtel bracht.

Het zijn vooral gevoelens van dankbaarheid waaraan ik hier uiting wil geven. Allereerst omdat ik dit interessante werk heb mogen doen. Dankbaar ben ik ook voor de goede samenwerking met alle betrokkenen. Het is voor mij een erezaak geweest mijn opdracht zo goed mogelijk te vervullen. Ik hoop dan ook dat ieder die dit leest er even veel genoeg aan beleeft als de makers van dit werk.

Terwen

Uiteraard gingen andere bewonderende bezoekers ons voor. Sommigen stelden hun ervaringen op schrift. Een van de eersten was J.L. Terwen die in 1858 zijn "Koningrijk der Nederlanden" publiceerde. Onderstaand citaat daaruit is een beschrijving van Buxtel zoals dat in het midden van de vorige eeuw was ¹. Al zijn de door hem vermelde jaartallen en theorieën betreffende de kerk achterhaald, zijn beschrijving biedt een aardige sfeertekening:

"(...) Buxtel, een zeer levendig, en aangenaam en fraai vlek, aan de zamenvloeiing van de Beerze en de Dommel, 2 uren ten Z. van 's-Hertogenbosch en aan den straatweg van deze stad op Eindhoven. Het is eene der schoonste plaatsen van de Meijerij, en bevat met een aantal onderhoorige gehuchten 4.500 inw., die meest in den landbouw en het fabriekswezen hun bestaan vinden (...). De prachtige R.K. kerk, aan de noordzijde der plaats, werd in 1493 gesticht en was voorheen zeer vermaard om eene soort van wonder, dat aldaar in 1280 zou geschied zijn. In 1660 stortte zij bijna geheel in en werd daarop gedeeltelijk herbouwd, maar het duurde tot 1827, eer ook het schip der kerk weder opgebouwd werd.

¹ Terwen 1858; pp. 465-466.

Zij bezit een prachtig hoofdaltaar, een sierlijk orgel, eenen hangenden predikstoel en eene fraai gesneden communiebank, en mag alzoo onder de schoonste plattelandskerken gerekend worden. De hooge en sierlijke toren bezat vroeger een klokkenspel en gelijkt naar dien van 's-Hertogenbosch (...)."

Sinds het bezoek van Terwen is Boxtel aanmerkelijk gegroeid. In 1990 is het aantal inwoners gekomen op 24.900 ².

De middeleeuwse hoofdkerk van Boxtel draagt als titel St. Petrus Stoel te Antiochië. Kerk en toren zijn eigendom van de Rooms-Katholieke parochie St. Petrus. Het kerkgebouw is gerestaureerd in de jaren 1991-1994, de toren in het begin van de jaren '80. Tijdens de restauratie van het kerkgebouw is een uitvoerig bouwhistorisch onderzoek verricht waarvan schrijver dezes onderstaand verslag uitbrengt.

Rang en status van de kerk

De St. Petrus was in rang een "ecclesia integra" en de status was sinds 1492 "ecclesia collegiata", dat wil zeggen collegiale kapittelkerk. Tot 1492 was het patronaat in handen van de Heer van Boxtel en na 1492 lag deze bevoegdheid bij het kapittel. Onder de kerk viel de kapel van St. Jan de Doper te Liempde. Deze werd in 1603 afgescheiden en tot zelfstandige parochie verheven ³. Behalve als kapittelkerk diende de St. Petrus in de middeleeuwen ook als parochiekerk en bovendien als bedevaartskerk. Deze drievoudige functie is bepalend geweest voor de ruimtelijke ontwikkeling en daarmee voor de bouwgeschiedenis van het kerkgebouw. In 1845 werd de St. Petrus hoofdkerk van het nieuw opgerichte dekenaat Boxtel, dat in 1962 in omvang werd verkleind. Voor 1571 viel de kerk onder het dekenaat Hilvarenbeek en sinds dat jaar onder het dekenaat Orthen ⁴.

Brabant kent oude tot zeer oude kapittelkerken. Zo bezaten ondermeer de kerken van Hilvarenbeek, Sint Oedenrode, Oirschot, Den Bosch en Eindhoven deze status ⁵. De Buxtelse kerk werd eerst laat tot kapittelkerk verheven. Ook Aarschot (1462) ⁶ en Wouw zijn voorbeelden van kerken die laat tot kapittelkerk werden verheven.

² Jaarboek Gemeentewerken 1989-1990, Rotterdam 1990.

³ Bijsterveld 1993; bijlage 3.

⁴ Dorenbosch I; p. 3.

⁵ Dorenbosch I; p. 149.

⁶ Breugelmans, Ceulemans en Van Haesendonck 1987; p. 27.

Bouwhistorische betekenis van het kerkgebouw

In de architectuurhistorische literatuur neemt de St. Petrus een bescheiden plaats in. Veel aandacht heeft dit boeiende bouwwerk vanuit die discipline klaarblijkelijk niet getrokken. Ten onrechte blijkt nu. Wat er over de bouwgeschiedenis is gepubliceerd is thans aan een grondige herziening toe.

Binnen de groep kapittelkerken op het platteland neemt de Buxtelse kerk een belangrijke plaats in. Al valt het omvangrijke gebouw niet op door rijke architectonische motieven en versieringen, het is een relatief gaaf bewaard specimen van laatgotische bouwkunst in deze gewesten. Eens te meer blijkt dit uit het feit dat de middeleeuwse bouwsubstantie aanzienlijk beter bewaard is gebleven dan menig een had durven hopen. Het oude kerkgebouw heeft zich ontpopt als één van de best bewaarde middeleeuwse kerken van Noord-Brabant. Het komt mij dan ook voor, dat kennis van een zo belangrijke kerk van wezenlijke betekenis voor de architectuurgeschiedenis mag worden geacht.

De zeldzaamheidswaarde van het Buxtelse kerkgebouw is groot. Als object dat herinnert aan de grote welvaart die Brabant kende vóór de val van 's-Hertogenbosch in 1629 is het van grote betekenis. Eens te meer is dat het geval, omdat juist in deze provincie het aantal middeleeuwse kerken nogal uitgedund is. De indirecte oorzaak hiervan is het verval dat optrad gedurende de periode 1629-1810 toen het gewest tot armoede verviel en de kerken werden beheerd door een minderheid die niet bij machte was de gebouwen voldoende te onderhouden.

De St. Petrus is, afgezien van enkele stadskerken vrijwel het enige voorbeeld in de provincie van een grote dorpskerk die nimmer door brand is verwoest. De kerk is evenmin door ingrijpende verbouwingen aangetast. Door deze omstandigheden bergt het gebouw belangrijk onderzoeksmateriaal in zich. Opmerkelijk zijn de overeenkomsten met de St. Petrus van Oirschot. Helaas is juist de Oirschotse kerk als gevolg van herstellingen in de vorige eeuw zijn oude huid grotendeels verloren. Een brand in 1944 beroofde deze kerk van zijn originele kapconstructie. Door dit alles zijn er veel bouwhistorische gegevens voorgoed verloren gegaan.

De omstandigheid, dat van het relatief geringe restant aan Middeleeuwse kerken in Brabant het merendeel nimmer bouwhistorisch onderzocht is, benadrukt het belang van dit gebouw als object van bouwhistorisch onderzoek.

Met name van de zijde van de Bond Heemschut, afdeling Noord-Brabant, is om bovenstaande redenen voorgesteld het kerkgebouw ter gelegenheid van de restauratie aan een bouwhistorisch onderzoek te onderwerpen.

A.0.3 BOUWHISTORISCH ONDERZOEK

D.J.K. Zweers, bouwhistoricus te Amsterdam heeft desgevraagd op 16-04-1991 een offerte uitgebracht. Per brief van 16-05-1994 heeft het parochiebestuur de eerste fase van het onderzoek aan de bouwhistoricus opgedragen. In een later stadium is door verschillende subsidies de mogelijkheid ontstaan het onderzoek uit te breiden en af te ronden.

Voorliggende rapportage vormt de afsluiting van het onderzoek. In de vorm van tekst, tekeningen en foto's is hier verantwoording afgelegd van de bevindingen die het onderzoek heeft opgeleverd. De onderzoeksmaterie is uitermate boeiend gebleken. Inspirerend was ook de omstandigheid, dat beschikt kon worden over de voortreffelijke publicaties van wijlen de heer P.Th.A. Dorenbosch. Dat de uitvoering van het onderzoek een buitengewoon plezierige bezigheid was, is zeker te danken aan de bereidwillige en enthousiaste medewerking van de betrokkenen.

Het onderzoek had ten doel zoveel mogelijk gegevens betreffende de bouwgeschiedenis van de kerk vast te leggen. Langs die weg zou worden getracht een zo goed mogelijk beeld van de achtereenvolgende verschijningsvormen van het gebouw te schetsen. Daarbij zou zonodig worden gestreefd naar een herziene datering van de verschillende bouwfasen. Waar dat zinvol zou kunnen zijn werden de gegevens van het onderzoek steeds beschikbaar gehouden ten dienste van de restauratie.

Ik meen te mogen zeggen, dat het onderzoek ten volle heeft kunnen beantwoorden aan de gestelde opgave. De eerste verantwoordelijkheid van een bouwhistoricus is, dat hij ervoor zorgt dat zijn werk wetenschappelijk verantwoord is. De vorming van prachtig sluitende theorieën staat maar al te vaak op gespannen voet met de historische werkelijkheid. Ik heb dan ook gestreefd naar een zo objectief mogelijke benadering, waarin plaats is voor beargumenteerde twijfel. Uiteraard is er veel aandacht geschonken aan argumentatie en verifieerbaarheid van de voor het voetlicht gebrachte feiten en opinies.

Aldus werkende, kon van de bouwgeschiedenis een beeld worden gegeven waarin al te hinderlijke hiaten ontbreken. Ik wil niet nalaten hier de aandacht te vestigen op mijn conclusie dat de bouwgeschiedenis van het kerkgebouw een heel ander verloop heeft gehad dan tot dusverre werd aangenomen. Op vele vragen kon een antwoord worden gegeven, andere blijven open. De eerlijkheid gebiedt te zeggen, dat het onderzoek ook nieuwe vragen heeft opgeroepen. Het is te hopen, dat de mooie oude St. Petruskerk ook in de toekomst de belangstelling weet vast te houden van vele direct en indirect betrokkenen. In die zin hoop ik ook, dat in de toekomst, die wellicht mogelijkheden en technieken kent waarvan wij slechts durven dromen, getracht zal worden nog openstaande vragen en problemen op te lossen. Ik heb getracht daarvoor bruikbaar materiaal aan te reiken.

Hulp en medewerking; dankwoord

Om te beginnen wil ik mijn opdrachtgevers danken voor het in mij gestelde vertrouwen en voor het getoonde begrip. Bouwhistorisch onderzoek is nu eenmaal geen confectiewerk dat haastig kan worden afgewerkt. Haast en kwaliteit zouden met elkaar op gespannen voet komen te staan.

Het spreekt vanzelf dat een werk als dit niet zonder hulp en medewerking van anderen tot stand kon komen. Het vergaren van de nodige financiën heeft veler inspanning gevergd. Zonder anderen tekort te willen doen, noem ik de heer H.H.M. Strijbos, consulent van de Bond Heemschut voor Noord-Brabant, die vanaf het allerprilste begin overtuigd was van de noodzaak van een bouwhistorisch onderzoek. Ik wil gaarne mijn erkentelijkheid betuigen jegens allen die het onderzoek financieel hebben mogelijk gemaakt. Het parochiebestuur stelde de middelen beschikbaar en werd daarin gesteund door bijdragen van de provincie Noord-Brabant, het Anjerfonds en het Gemeentebestuur van Boxtel. Het opmeten van ondermeer de kapconstructies werd mogelijk door de medewerking van de "Opleiding restauratiemedewerker MTO" te 's-Hertogenbosch, voor wie ik als docent optrad. De directie, in de persoon van de heer W.Th. Weijers, dank ik voor haar bereidheid het opmeten van de kappen als lesproject op te zetten. Deze medewerking betekende voor de opdrachtgever een wezenlijke kostenbesparing. Het Architectenbureau Sturm te Roosendaal dank ik voor de financiële ondersteuning bij het opmeetwerk.

Op deze plaats wil ik mijn erkentelijkheid uitspreken jegens iedereen die een inhoudelijke inbreng heeft gehad, of praktische hulp heeft verleend. Met plezier denk ik terug aan de hulp en medewerking die ik van verschillende personen en instanties mocht ervaren. Zowel vanuit de parochie, als vanuit het architectenbureau, de aannemer, als door verschillende externe personen en instellingen is in belangrijke mate aan het welslagen van het werk bijgedragen. Ik heb aller inbreng als bijzonder stimulerend ervaren. Dank komt toe aan de Bouwcommissie onder voorzitterschap van de heer F.W.M. Sedee en aan de heer P.N. Snijders, die als contactpersoon een rol van belang vervulde en op stimulerende wijze steeds zijn belangstelling toonde. Ook de heer Strijbos voornoemd dank ik voor zijn niet aflatende belangstelling. Dank ook aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) te Zeist in de persoon van de heren J. Uppelschoten en G.A. Overeem. Uiterst plezierig was ook de actieve belangstelling die pastoor R.G. Niessen steeds weer aan de dag legde, hij deed dat ondermeer herhaaldelijk door het aanleveren van materiaal en suggesties. Ook de koster, de heer H.J.A.M. Vlaminckx en de heer J. de Koning, toonden steeds hun bereidwilligheid, hulpvaardigheid en belangstelling. Aan de samenwerking met het Architectenbureau Sturm te Roosendaal in de persoon van de heren F. Sturm en J. Schouwenaars, bewaar ik uitstekende herinneringen. Ook de medewerkers van het aannemersbedrijf De Bonth-van Hulst te Nieuwkuijk, in het bijzonder de heren C.C.J.M. de Bont, directeur, M.P. de Laat, uitvoerder en A.J. Kemmeren, voorman verdienen dank voor de verleende

medewerking. De heer H.J. van Ham die, in opdracht van het parochiebestuur de foto's ten behoeve van het onderzoek heeft vervaardigd, dank ik voor zijn inzet en zijn kwalitatief hoogstaande werk. Enkele andere foto's werden vervaardigd door de heer K. Emmens, waarvoor ik hem mijn dank breng. Praktische hulp mocht ik ondervinden van de cursisten van de opleiding restauratiemedewerker MTO te 's-Hertogenbosch, met name bij het opmeten van de kerkkappen.

Voor een goed resultaat is het geregeld nodig een diepgaande brainstorm aan te gaan. Theorieën en hypothesen worden daarin op hun bruikbaarheid getoetst. Het al of niet overleven ervan brengt het denkproces in een verder stadium. Verschillende van de genoemde personen hebben daarin hun bijdrage geleverd. Ten aanzien van het archeologisch en historisch-geografisch aspect, heb ik medewerking ondervonden van de heren S.A.J.J. Aarts te Tilburg, die mij degelijk gedocumenteerde gegevens aandroeg en H.J.M. Thiadens, wie ik evenzeer dank voor de verstrekte informatie.

Van de zijde van de Stichting Bouwhistorie Nederland dank ik een aantal collega's, met wie ik vruchtbare discussies over de materie mocht voeren. In het bijzonder noem ik de heer G. Berends (Rijksdienst voor de Monumentenzorg) die mij aanvullende gegevens omtrent het verdwenen oxaal verschafte en mij op weg hielp bij het bepalen van een datering van de kap van het koor. Verder wil ik noemen de heren K.T. Meindersma te Zuidlaren, A.A.M. Warffemius te Zeist (RDMZ), mijn Bossche collega's, de heren H.W. Boekwijt, A.H.M. Glaudemans en R.J.W.M. Gruben en ook K. Emmens te Naarden.

Zeker niet in de laatste plaats noem ik mijn collega H.J. van Capelleveen te Leur (Gld.) die als medewerker een belangrijk aandeel heeft gehad in de uitvoering van het onderzoek. Ik dank hem voor zijn kundige, trouwe hulp en voor zijn voortdurende bereidheid te discussiëren over de hypothesen die het onderzoek opleverde. Zijn inbreng was zeer stimulerend en heeft aan de kwaliteit van het resultaat substantieel bijgedragen⁷. Tot slot dank ik Olphert Brouwer, Wim Maat en Frans Rutten voor de hulp die zij verleenden bij het "persklaar" maken van tekst en afbeeldingen.

Vermeulen als bouwhistoricus avant la lettre

Het verschil tussen zuiver historisch bronnenonderzoek en het meer materieel gerichte onderzoek, wat archeologen en bouwhistorici doen is al in 1928 treffend verwoord door Dr. F.A.J. Vermeulen⁸. Al was het begrip bouwhistorie in zijn tijd nauwelijks bekend, zijn

⁷ Bovengenoemde personen zijn vermeld met de naam van de plaats waar zij werken of wonen, behalve wanneer dat Boxtel is.

⁸ Vermeulen 1928 I; pp. 21-22.

woorden die zeer onlangs mijn aandacht trokken, zijn nog steeds actueel. Reden waarom ik hem onderstaand citeer:

"We kunnen de bronnen voor de geschiedenis onzer bouwkunst, evenals die van alle kunstgeschiedenis, verdeelen in twee groote groepen: in de eerste plaats de kunstvoortbrengselen zelf, en vervolgens de schriftelijke documenten. Ongetwijfeld is de eerstgenoemde dezer groepen de belangrijkste, want de stelligste en meest betrouwbare. Duidelijker en nauwkeuriger dan bergen archivalia, zullen veelal de bouwwerken zelf hunne geschiedenis verhalen voor wie de taal der steenen vermag te verstaan (...)"

Na het noemen van enige voorbeelden vervolgt hij; "(...) het wegnemen van een camouflerende witsel- of pleisterlaag, opgravingen enz, blijken soms noodig om de wordingsgeschiedenis van een bouwwerk te achterhalen(...)". En verder; "Het is mijne overtuiging, dat, méér dan het wroeten in archieven en het besnuffelen van oorkonden, vooral het wroeten in de grond en de zorgvuldige, vergelijkende studie van materiaal en techniek (...) ons klaarheid kan brengen in de geschiedenis onzer bouwwerken".

Vermeulen hoorde tot de pioniers. Hij kon nog nauwelijks terugvallen op de resultaten van wetenschappelijk onderzoek. Zijn pionierschap brengt met zich mee, dat een goed deel van zijn conclusies door de tijd is achterhaald. Door sommigen wordt hij zelfs verguisd en wordt zijn wetenschappelijke reputatie dubieus geacht. Helaas heeft hij de verleiding niet kunnen weerstaan, zijn theorieën in dienst te plaatsen van (omstreden) ideologieën; een vanuit wetenschappelijk oogpunt aanvechtbare werkwijze. Al te zeer ook werd hij somtijds gehinderd door de neiging tot "wishful thinking". De omstandigheid dat hij soms verviel in de fouten die hij anderen verweet, kan ons leren voorzichtig en bescheiden, maar vooral zo objectief mogelijk te zijn.

Dat ik hem desondanks met genoegen citeer, is niet in de laatste plaats om zijn vooruitziende visie en inspirerende aanpak. Beleden als hij was, weet hij de door hem aangeroerde zaken, gepaard aan een ruime feitenkennis, steeds in een breed kader te plaatsen. -- Daarmee levert zijn boeiend geschreven werk, hoewel het vanuit wetenschappelijk oogpunt als verouderd geldt, soms verrassend actuele suggesties op. Ik vervolg mijn citaat;

"(...) Niet dat ik het onderzoek der archieven, het getuigenis der oorkonden, rekeningen en dergelijke documenten, van weinig waarde zou achten! Maar tegenover dat wat de vormtaal der monumenten ons openbaart, zijn zij doorgaans toch van secundaire beteekenis, en dan in hoofdzaak als nadere bevestiging, als een proef op de som, een contrôlemiddel, dan wel een nadere preciseering van de gegevens aan de bouwwerken zelf ontleend. Dit nu, werd -als ik het goed zie- te vaak uit het oog verloren. Al te uitsluitend was geschiedsvorsing, ook op dit gebied, het werk van archivariissen, van philologen, van

geleerden, kortom, voor wie de grammatica en het idioom der steenen een gesloten boek bleef (...). Hierdoor was het mogelijk, dat menig gebouw in ons land volstrekt onjuist gedateerd werd, alleen op grond van een of andere stichtingsoorkonde, terwijl de architectuur van zulk een werk duidelijk kenbaar een bepaalden bouwtijd aanwees. (...) dat zulk een werk sinds de oorspronkelijke stichting geheel gesloopt en herbouwd kon zijn, bleef, bij gebrek aan schriftelijke getuigenissen, buiten beschouwing".

Fouten zoals Vermeulen ze signaleert zijn herkenbaar. Ze worden nog steeds door historici gemaakt, en waarachtig niet alleen door amateurs. Ik haast mij te verklaren dat Dorenbosch, die zich op uiterst integere wijze met geschiedsbeoefening heeft beziggehouden, zich nauwelijks aan bovengenoemde vergissingen heeft schuldig gemaakt. Hoewel de Buxtelse kerk in de geschriften van Vermeulen niet genoemd wordt, is het zinvol dat we zijn woorden in herinnering brengen. Ze zijn nog steeds actueel. Het feit dat zijn theorieën deels verouderd zijn doet daar niets aan af. In dat verband komt het mij zinvol voor, op te merken dat het een goede zaak is de zogenaamde verouderde literatuur niet te negeren. Wanneer we ze op haar juiste waarde weten te schatten en er op gepaste wijze gebruik van weten te maken, kan ze haar waarde nog steeds bewijzen, ook al wekken sommigen de indruk haar onbruikbaar te achten. Onlangs vond ik deze zienswijze bevestigd door Denslagen⁹.

Wat is bouwhistorisch onderzoek

Een van de studiegebieden die zich bezighoudt met de bestudering van het verleden, is Bouwhistorie. Het is een vrij jonge vorm van wetenschap, die zich baseert op de concrete gegevens die het gebouw zelf oplevert. Anders dan Vermeulen, die zich als kunsthistoricus toch primair met stijlvormen en de evolutie daarvan bezighield, is een bouwhistoricus iemand die primair de materie van een gebouw onderzoekt en deze toetst aan de evolutie van de bouwtechniek.

Werkwijze van een bouwhistoricus

Waar Dorenbosch langs de weg van archiefstudie veel gegevens over de kerk heeft kunnen verzamelen, zullen kunsthistorici steeds trachten op basis van stijlkenmerken te achterhalen hoe oud verschillende onderdelen van een gebouw zijn. Beide benaderingswijzen, hoe waardevol ook, hebben hun beperkingen. Een multi-disciplinaire benadering is steeds de meest wenselijke. Wanneer de mogelijkheid bestaat een bredere beschrijving van de historische werkelijkheid op te zetten, dan zal het geheel steeds meer kunnen zijn dan de som der delen. Dat het werk van Dorenbosch beschikbaar was stemt tot dankbaarheid. Het bood de gelegenheid het eigenlijke bouwhistorisch onderzoek met een uitstekende histori-

⁹ Denslagen 1993.

sche documentatie te verbinden. Hij heeft in wezen de aanzet tot een multi-disciplinair onderzoek gegeven. Ook een archeologisch onderzoek zou in deze opzet uitstekend hebben gepast. Dat de mogelijkheden hiertoe binnen de kerk nagenoeg hebben ontbroken, is om meerdere redenen te betreuren. Het afwegen van de consequenties, die zo'n onderzoek zou hebben gehad moet voor de bouwcommissie geen gemakkelijke zaak zijn geweest. Ik respecteer de genomen besluiten in de wetenschap, dat van verschillende kanten moeite is gedaan de weg hiertoe te effenen.

De soms vrij abstracte en gevoelsmatige benadering die de kunsthistoricus eigen is, stelt hem vaak in staat tot een rake schets van de bouwgeschiedenis en ontstaanstijd van een bouwwerk. Desondanks komen daarbij vergissingen voor, die hun oorzaak vinden in een volkomen op abstractie gerichte benadering. Een bouwhistoricus tracht dergelijke vergissingen te voorkomen door een concrete, op de eigenlijke materie gerichte werkwijze. Daarbij zal hij zich moeten houden aan een disciplinaire, wetenschappelijk georiënteerde werkwijze. De voor een kunsthistoricus zo belangrijke stijlanalyse speelt daarbij slechts een beperkte rol. Veel meer wordt gebruik gemaakt van de mogelijkheid constructies te dateren aan de hand van hun ontwikkelingsgeschiedenis en aan de hand van andere, soms zeer exacte dateringsmethoden.

Een bouwhistoricus gaat, evenals een archeoloog, uit van de sporen die elk menselijk handelen nalaat. Een archeoloog vindt deze in de bodem, een bouwhistoricus op de steiger. Alles wat er ooit aan een gebouw is gewijzigd, vervangen of uitgebreid, laat sporen na. Er wordt met een andere soort mortel gemetseld, de timmerman gebruikt een ander soort "telmerken" dan zijn voorganger van enkele generaties eerder. Toepassing en verwerkingswijze van materialen en ook constructies zijn aan tijd (en streek) gebonden en bieden daarom dateringsmogelijkheden. Het kan voorkomen dat sporen van bepaalde veranderingen door latere ingrepen weer worden uitgewist, maar meestal blijven ze zichtbaar, zeker als ze zich bevinden op hoog gelegen plaatsen, waar generaties lang niemand komt.

Een rol speelt ook de omstandigheid dat in de traditionele maatschappij materiaal kostbaar was en arbeidsloon relatief goedkoop. Dit impliceert dat de bouwpraktijk er zoveel mogelijk naar streefde alle materiaal dat bruikbaar was op zijn plaats te handhaven of, als dat niet kon, opnieuw te verwerken. Door zo te handelen hebben de bouwers uit het verleden, zonder het zelf te beseffen, aan onze generatie onderzoeksmateriaal van onschatbare waarde nagelaten.

Als alle gegevens zo goed mogelijk zijn gedocumenteerd, kan worden overgegaan tot het opstellen van een "chronologie" of relatieve datering. Dit houdt in dat van alle onderdelen en details van het gebouw wordt bepaald in welke volgorde ze achtereenvolgens zijn

ontstaan. Wanneer de chronologie is vastgesteld ontstaat de mogelijkheid de "absolute datering" van verschillende elementen te onderzoeken. Bronnenonderzoek is daarbij een bruikbaar hulpmiddel, al is de meest zuivere werkwijze die, waar de bronnen eerst achteraf ter verificatie van het onderzoeksresultaat worden geraadpleegd. In die zin is de mogelijkheid gebruik te maken van het uitstekend gedocumenteerde werk van Dorenbosch zo goed mogelijk benut.

Aan de hand van de resultaten tot dusver, kan vervolgens worden overgegaan tot een reconstructie van de achtereenvolgende verschijningsvormen van het gebouw. Daarbij is het zinvol de gegevens steeds in een zo breed mogelijk kader te plaatsen.

Het eigenlijke documentatiewerk begint met een visueel en technisch onderzoek van de materie, waarbij een destructieve benadering in dit geval ondergeschikt, dan wel grotendeels achterwege is gebleven. Vastlegging vindt plaats in de vorm van beschrijven, inmeten en fotograferen van de vondsten. De werkzaamheden zijn zeer arbeidsintensief en vragen een praktische vindingrijkheid, met name waar het gaat om het opmeten van constructies. Maar bovenal is het nodig alert te blijven en niet meteen al te verzanden in interpretaties en theorievorming. Deze zouden al snel belemmerend gaan werken omdat andere mogelijke interpretaties niet meer aan bod zouden komen.

De uitvoering van het onderzoek

Zoals dat in de wetenschap betamelijk is, ben ik inderdaad begonnen met een schone lei. Eerst zijn zoveel mogelijk gegevens gedocumenteerd, vondsten geanalyseerd, vragen en hypothesen geformuleerd. Daarna zijn er, bij wijze van werkhypothese, conclusies getrokken, die als ze onhoudbaar bleken weer terzijde zijn gelegd. Pas in laatste instantie zijn externe bronnen en literatuur als het werk van Dorenbosch, ter verificatie, toetsing en aanvulling van het resultaat geraadpleegd.

De restauratie die de St. Petrus heeft ondergaan, schiep optimale voorwaarden voor bouwhistorisch onderzoek. Vrijwel alle onderdelen van het gebouw waren van dichtbij zichtbaar. Telkens als er ergens gebroken werd kwamen nieuwe gegevens te voorschijn. Het kerkgebouw heeft in z'n lange bestaan heel wat wijzigingen ondergaan. Niettemin was het verrassend te ontdekken dat vele onderdelen en afwerkingen in hun originele staat bewaard gebleven zijn. Hierdoor was het mogelijk vele bouwhistorische gegevens te achterhalen. De restauratie van de St. Petrus moest vanwege de slechte toestand van het gebouw zeer ingrijpend zijn. Een dergelijke omstandigheid betekent, ondanks alle zorgvuldigheid van architect en aannemer, een latent risico dat bouwsporen definitief verdwijnen. De jongste restauratie is een van de meest ingrijpende herstellingen geweest die het kerkgebouw ooit heeft ondergaan. Daardoor ontstond niet alleen een ideale gelegenheid tot onderzoek, maar lag hier, in zekere zin, ook een laatste kans daartoe.

Het bouwhistorisch onderzoek van de Boxtelse kerk heeft uitgewezen, dat de tot dusver gangbare opvattingen over haar bouwgeschiedenis grondige herziening behoeven. Deze constatering staat bepaald niet op zichzelf. Het is eerder regel dan uitzondering, dat ten aanzien van datering en vroegere verschijningsvorm van historische gebouwen, als gevolg van bouwhistorisch onderzoek, een geheel andere visie ontstaat.

Het architectenbureau heeft ten behoeve van het onderzoek haar opmetingstekeningen beschikbaar gesteld. Ze hebben hun waarde voor het onderzoek bewezen. Deze tekeningen zijn evenwel vanuit een heel ander oogmerk gemaakt. Voor een wetenschappelijk-analytische bestudering van het gebouw boden ze onvoldoende informatie. Deze beperking leidde tot de opdracht aan de bouwhistoricus een aanvullende opmeting te doen. Deze heeft gediend als basis voor analytische tekeningen van het gebouw en specifieke onderdelen ervan.

De zin van bouwhistorisch onderzoek

De resultaten van bouwhistorisch onderzoek kunnen op verschillende wijzen worden toegepast. Ze worden verwerkt in een Bouwhistorisch Rapport. Dit wordt geïllustreerd met tekeningen en foto's, en voorzien van uitvoerige argumentatie en documentatie. Een dergelijk rapport kan van nut zijn als bijdrage aan de relatief schaarse kennis van (in dit geval) middeleeuwse kerken in Noord-Brabant, en is in die zin van wetenschappelijk belang. Daarnaast kan het Bouwhistorisch onderzoek een bijdrage leveren aan de praktijk van de restauratie. Bij elke beslissing die moet worden genomen zal zich de vraag aandienen hoe oud het onderdeel in kwestie is, en hoe de vroegere verschijningsvorm is geweest. Een Bouwhistoricus kan aldus een bijdrage leveren aan de historische betrouwbaarheid van de te kiezen oplossing door het leveren van gegevens die daaraan ten grondslag kunnen liggen. Ook in Boxtel zijn beide aspecten aan de orde geweest. Enige malen is de bouwhistoricus door de restaurateurs geraadpleegd. Op deze plaats wil ik wijzen op de functie de Stichting Bouwhistorie Nederland, afgekort SBN binnen de monumentenzorg in ons land vervult. De SBN stelt zich ten doel de samenwerking te bevorderen van alle bouwhistorici, particulier of in overheidsdienst werkzaam. Ze onderhoudt daartoe contacten met verschillende instanties die binnen hun doelstelling met bouwhistorisch onderzoek te maken hebben. De stichting streeft er op die wijze naar om de huidige kwaliteit van het bouwhistorisch onderzoek te handhaven en waar nodig te optimaliseren. Ondermeer organiseert zij opleidingen. Met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) en verschillende andere organisaties waaronder Gemeentelijke Monumentenbureaus wordt nauw samengewerkt. Een belangrijke rol speelt de SBN wanneer het erom gaat aan bouwhistorisch onderzoek meer bekendheid te geven. Dat is hard nodig. Terwijl iedereen ervan overtuigd is dat archiefstukken zuinig moeten worden bewaard omdat ze voor de bestudering van het verleden van groot belang zijn, wordt er nog steeds aan historisch waardevolle gebouwen gebroken en verbouwd zonder dat er iets

van de bouwgeschiedenis wordt vastgelegd. Een praktijk als deze kan slechts worden vergeleken met het ongelezen weggooien van oude archiefstukken. De SBN is gevestigd op het adres Zwaansteeg 11, 3511 VG Utrecht.

Mogelijkheden en beperkingen; resultaten

In de St. Petrus bleef veel origineel materiaal bewaard. Het verkeert in een zo gave staat, dat het mogelijk is gebleken de bouwgeschiedenis goeddeels te reconstrueren. Over voorafgaande kerken zijn alleen indirecte gegevens aan het licht gekomen. Ik meen te mogen stellen dat het bouwhistorisch onderzoek een rijke oogst heeft op geleverd:

- * Zeer vele gegevens zijn gedocumenteerd, gefotografeerd en ingemeten.
- * Het is mogelijk gebleken van verschillende onderdelen te bepalen hoe ze er oorspronkelijk hebben uitgezien.
- * De chronologie, dat wil zeggen de relatieve datering, volgens welke de verschillende delen van de kerk achtereenvolgens tot stand zijn gekomen blijkt anders dan tot dusverre gedacht werd. Deze kon definitief worden vastgesteld.
- * Ten aanzien van de absolute datering die aan de chronologie gekoppeld zou moeten worden zijn nieuwe gegevens toegevoegd; met name over de datering van het koor zijn nieuwe gegevens aan het licht gekomen. De datering van de H.Bloedkapel in 1551 is echter op losse schroeven komen te staan.
- * Een vergelijking met de St. Amandskerk te Geel (B) bracht uiterst belangwekkende nieuwe inzichten naar voren. Helaas konden de onmiskenbare overeenkomsten tussen beide kerkgebouwen in dit verband niet uitputtend worden onderzocht.

Het is altijd mogelijk en zinvol om bepaalde aspecten meer diepgaand te bestuderen. Naar de mogelijkheden echter die thans tot mijn beschikking stonden is tot de grenzen van het mogelijke onderzocht wat onderzocht kon worden.

Zoals vaak was ook hier het onderzoek aan beperkingen gebonden, die deels vooraf bekend waren. Ontpleistering van muren en pijlers zou wegens de goede kwaliteit van de aanwezige pleisterlaag uit 1962, afgewogen tegen het kostenaspect, slechts in beperkte mate plaatsvinden. Zo was de mogelijkheid om de bodem archeologisch te onderzoeken vrijwel geheel afwezig. De aanwezigheid van een fraaie, zeer kwetsbare, natuurstenen vloer uit de jaren 1823-1827 vormde een beletsel voor het verrichten van een bodemonderzoek. De vloer zou teveel te lijden hebben gekregen van demonteren en opnieuw leggen, terwijl uiteraard ook de planning en het kostenaspect een rol speelden. Slechts de aanleg van een nieuw planum in de viering bood de gelegenheid waarnemingen te doen. Helaas was de ontgraving in de viering van dermate korte duur dat het doen van waarnemingen hier niet mogelijk was. Dit is bijzonder spijtig, omdat hier, ondanks de kennelijke aanwezigheid van geroerde grond veel informatie over de oudste bouwfasen en over het oxaal te vinden zouden zijn geweest.

Dorenbosch was de eerste die de zin van een systematisch bodemonderzoek inzag¹⁰. Dit aspect kwam ook tijdens de jongste restauratie aan de orde. Hoewel van verschillende zijden ernstige pogingen zijn ondernomen een beperkte opgraving mogelijk te maken is het niet gelukt de betrokken instanties zover te krijgen, dat toestemming en middelen werden verleend. Mogelijk zal er in de toekomst buiten de kerk een systematische opgraving worden verricht. Deze zal echter voor het bouwhistorisch onderzoek slechts indirect betekenis hebben.

Zoals gemeld zijn vele onderdelen van de kerk bereikbaar geweest voor documentatie en onderzoek. Voor een destructieve benadering behoeft slechts in enkele, nader te beschrijven gevallen gekozen. De aanwezigheid van gave middeleeuwse kappen heeft geleid tot de overweging deze dendrochronologisch te laten onderzoeken. Deze onderzoeksmethode houdt in dat de kapdatum van het gebruikte hout vrij nauwkeurig kan worden vastgesteld, tenminste wanneer de omstandigheden gunstig zijn. Helaas ontbrak het aan tijd en middelen. Ook later zal het te allen tijde mogelijk zijn alsnog een dendrochronologisch onderzoek te doen. Ook wil ik nog wijzen op het feit dat het onderzoek geen betrekking heeft gehad op de toren. Deze te onderzoeken viel buiten de opdracht. Desondanks heb ik gemeend er goed aan te doen in de rapportage aan de toren de nodige aandacht te schenken. Ik heb mij daarbij echter slechts in beperkte mate op eigen waarnemingen kunnen baseren.

Hoewel bouwhistorisch onderzoek zich richt op het achterhalen van de oudst mogelijke gegevens kunnen de jongere onmogelijk van minder belang worden geacht. Wanneer het zich zou beperken tot het achterhalen van de middeleeuwse verschijningsvormen van het gebouw, dan zouden de gegevens daarover al gauw volkomen geïsoleerd komen te staan. De kans op interpretatiefouten wordt daarmee vergroot. De middeleeuwse elementen zijn dermate met de jongere vergroeid geraakt dat het, zoals altijd, nodig is de complete bouwgeschiedenis te ontrafelen zoals die tot de jongste restauratie gestalte heeft gekregen. Bewust zijn de oudere componenten van het gebouw niet hoger gewaardeerd dan de latere. Die moeten naar mijn mening zo objectief mogelijk worden benaderd en niet bij voorbaat als vermindering van het oudere concept worden gezien.

Uitvoerige raadpleging van de uiterst betrouwbare publicaties van de heer P.Th.A. Dorenbosch kon het onderzoek in belangrijke mate ten goede komen. Gezien het feit dat Dorenbosch zich uitputtend met het archiefmateriaal heeft beziggehouden en mijn opdracht geen historisch onderzoek inhield, heb ik moeten afzien van een bezoek aan de archieven van de parochie, het bisdom 's-Hertogenbosch en de gemeente Boxtel. Aan het werk van

¹⁰ Dorenbosch I; p. 4.

Dorenbosch zou ik weinig hebben kunnen toevoegen al zou hernieuwde raadpleging van bepaalde stukken wellicht zinvol zijn geweest. Het wetenschappelijk rendement van een dergelijke actie zou relatief gering zijn geweest. Vanwege een lagere prioriteit heb ik ook moeten afzien van raadpleging van de collectie historische foto's van Boxtel, waartoe de eigenaar de heer F.W.A. van Susante mij uitnodigde. Ik meen dat de thans gebruikte foto's voldoen aan de eis die een bouwhistoricus er primair aan stelt, namelijk dat ze als documentatie en bewijsvoering dienen bij het geschreven en getekende materiaal.

A.0.4 INLEIDING

Het voorliggende rapport bestaat uit meerdere delen:

- * Een beschrijving van het gebouw die concluderend van opzet is en die is voorzien van bijlagen. De beschrijving gaat uit van de toestand zoals die voor de jongste restauratie bestond en verwijst naar de overige delen. Aan de hand van opeenvolgende bouwfases is de beschrijving in hoofdstukken onderverdeeld. In elk van deze hoofdstukken wordt uiteengezet wat er in de onderhavige fase aan het gebouw toegevoegd of gewijzigd is. Ten aanzien van die aspecten waarin het onderzoek, om welke reden dan ook, geen oplossing heeft kunnen bieden is getracht het probleem en een eventuele hypothese duidelijk te omschrijven. Dit vanuit de gedachte dat het wellicht later alsnog mogelijk zal zijn een antwoord te vinden op vragen die nu openstaan.*

Getracht is de behandelde materie in een zo breed mogelijk perspectief te plaatsen. Daarom is ruim aandacht geschonken aan de constellatie en lotgevallen van andere kerkgebouwen. De behandelde voorbeelden tonen parallellen met de Boxtelse situatie en kunnen daarom licht werpen op de bouwgeschiedenis van de St. Petrus. Het gebruik van deze voorbeelden is niet bedoeld om aan te suggereren dat er verbanden bestaan, maar veeleer om een aanzet te leveren die het mogelijk maakt om eventueel aanwezige verbanden nader te onderzoeken.

- * Een visuele ondersteuning van de beschrijving door middel van foto's is in twee albums ondergebracht. De eerste serie genummerd [2.1.00 t/m 2.1.70] heeft betrekking op het exterieur van de kerk. De opnamen zijn gebundeld in album I, de tweede serie betreft het interieur, deze is genummerd [2.2.00 t/m 2.2.47] en de derde brengt de constructies van de toren en de kappen in beeld onder de nummers [2.3.00 t/m 2.3.46]. De tweede en derde serie zijn gebundeld in album II.*
- * Een serie tekeningen, genummerd van [0.0 t/m 0.9] is vervaardigd op basis van eigen opmetingen van de kerk en verschillende onderdelen ervan. De tekeningen zijn uitvloeisel van een aanvullende opdracht en zijn weergegeven op de schalen 1:100,*

1:50, 1:20, 1:10, 1:2 en 1:1. De tekeningen zijn voorzien van schaalstokken. Voor de nauwkeurigheid ervan wordt ingestaan. Ze zijn in verkleinde vorm in het rapport opgenomen. Op de tekeningen komen verschillende arceringen voor die terug te voeren zijn op de bouwfasen die als resultaat van het onderzoek kunnen worden onderscheiden.

- * Een serie vogelvluchttekeningen, genummerd [1.0 t/m 1.11] geeft een beeld van de bouwgeschiedenis. Alle opeenvolgende verschijningsvormen zijn hier ruimtelijk in beeld gebracht. Een bijbehorend blad geeft de plattegrondontwikkeling weer. Het voordeel van deze werkwijze is, dat het resultaat van het onderzoek voor iedere geïnteresseerde zichtbaar wordt. De keus hiervoor is gebaseerd op de gedachte dat een optimale leesbaarheid van de onderzoeksresultaten wenselijk is. Een nadeel van deze benadering is, dat ook datgene wat niet precies bekend is, getekend moet worden. Vooral waar het de oudere bouwfasen weergeeft is dit beeldverhaal noodgedwongen hypothetisch. De vogelvluchttekeningen vormen daarom niet primair de wetenschappelijk betrouwbare neerslag van het onderzoek al zijn ze wel als een serieuze poging daartoe op te vatten. In de toelichtende tekst wordt verantwoord wat de argumenten zijn geweest om tot de gekozen opzet van de tekeningen te komen en in welke mate zekerheid bestaat omtrent het in beeld gebrachte.

Het gebruik van het rapport

Naar foto's en tekeningen wordt verwezen door de betreffende nummers tussen [...] te plaatsen.

Om het beschrevene of afgebeelde zo duidelijk mogelijk te situeren, is gebruik gemaakt van de windstreken. In afwijking van de werkelijke situatie is hier uitgegaan van een theoretische, zuivere oriëntatie van het gebouw, alsof de toren precies in het westen en het koor precies in het oosten staat. De begrippen links en rechts zijn vanuit de beschouwer gedacht.

De traveeën van schip en koor zijn beschreven van west naar oost.

A.1 HISTORISCHE GEGEVENS

Van belang voor de ontwikkeling van het kerkgebouw waren de H.Bloedviering die omstreeks 1380 een aanvang nam en de verheffing tot kapittelkerk in 1493. Met name de eerste verschaft belangrijke inkomsten ¹¹. De toren is voltooid kort voor de verheffing tot kapittelkerk, die tot grote bouwactiviteiten leidde. Dat er een verband was tussen torenbouw en pelgrimage ligt voor de hand ¹². Elders was dat aantoonbaar het geval. In het stadje Rhenen leidden bedevaarten ter ere van de Heilige Cunera rechtstreeks tot de bouw van één van de meest monumentale torens in ons land ¹³. Ook een pauselijke aflaat uit 1553 was voor de bouw van belang ¹⁴. De nieuwe gegevens over de datering van het koor, afgewogen tegen de vaststelling dat de bouw van het koor uiterst moeizaam verliep, leiden tot de conclusie dat de bedoelde aflaat zo goed als zeker voor de voltooiing van het koor bedoeld is geweest.

A.1.1 DE VROEGSTE GESCHIEDENIS

De heer S.A.J.J. Aarts heeft zich met dit aspect beziggehouden en is tot enkele zeer plausibele hypothesen gekomen. Deze zijn in eerste instantie bedoeld als aanzet tot nader onderzoek. Gezien het belang ervan in relatie tot het terrein waarop de St. Petrus staat heb ik onderstaande gegevens uit een tweetal publicaties van zijn hand overgenomen ¹⁵: Boxtel maakte oorspronkelijk geen deel uit van Brabant. In 1439 werd Boxtel formeel opgenomen in het Hertogdom Brabant. Wellicht was Boxtel voordien een Vrije Baronie en Rijksheerlijkheid die rechtstreeks afhankelijk was van het Duitse Rijk. Geheel duidelijk is de vroegste geschiedenis niet, maar het feit, dat Boxtel maar zelden in de Brabantse geschiedsbronnen van vóór 1439 wordt vermeld is opmerkelijk. Elders, met name in oorkonden voor de bisschoppen van Utrecht en Keulen zijn al in de twaalfde eeuw gegevens te vinden die met de geschiedenis van Boxtel te maken hebben. Met name het geslacht Van Stapelen duikt al in tussen 1139 en 1163 in deze bronnen op. Het goed Stapelen moet ergens na 1219 aan Brabant zijn gekomen. Van daar uit zal het, mogelijk eind dertiende eeuw, beleend zijn aan de heer van Boxtel die, zoals uit nader onderzoek

¹¹ Dorenbosch II; pp. 123 resp 149.

¹² Dorenbosch I; p. 120.

¹³ Van de Bunt 1974.

¹⁴ Dorenbosch I; p. 12.

¹⁵ Aarts 1992; pp. 39-53, Aarts 1994; pp. 3-12, met dank voor zijn toestemming tot overname.

blijkt, elders in Boxtel woonde. Daarentegen wordt Stapelen pas laat vermeld ¹⁶. Toch worden in een oorkonde uit 1293 verschillende leengoederen van de Heer van Boxtel genoemd, maar niet het kasteel. Aarts veronderstelt, dat het eerste Stapelen heeft gelegen ter plaatse van het tegenwoordige openluchttheater in het kasteelpark. De Heren van Stapelen blijken evenwel niet de enigen die in Boxtel macht en bezit vertegenwoordigen. Omstreeks 1100 wordt ook een geslacht Van Boxtel genoemd. Zij zijn niet te vereenzelvigen met de Van Stapelens, maar vielen samen met de Randerode's die in het Duitse Rijnland, achter Heinsberg de motteburcht Randerath bezaten. In de stukken die op Randerath betrekking hebben komt in 1144 de naam "de Buekestella" voor. Steeds weer blijkt dat de Van Buxtels zeer aanzienlijk waren. De vraag is waar zij in Boxtel hun residentie. Aarts veronderstelt dat dit op de plaats van de huidige St. Petruskerk was. Het tot 1930 geheel door water omringde terrein heeft een cirkelvorm, met aan de zuidzijde een uitstulping. Bovendien steekt dit terrein boven de omgeving uit, en zijn er in de bodem verschillende muurvondsten gedaan ¹⁷. De heer van Boxtel, die tot 1493 het patronaatsrecht van de kerk bezat, verleende in 1493 voorspraak bij de verheffing van de kerk tot kapittelkerk. Het patronaatsrecht werd in 1493 omgezet in het recht de kanunniken te benoemen ¹⁸. Dit alles maakt duidelijk dat er een bijzondere band bestond tussen de heren van Boxtel en de kerk. Elders, met name in Gemert, St. Oedenrode en Oerle noemt Aarts burchilocaties, die in de middeleeuwen verlaten zijn, waarna ter plekke een kerk werd gebouwd. Hij vermoedt dat het in Boxtel niet anders is gegaan.

Vanwege de grote waarde van de hypothesen van de heer Aarts, is het te betreuren dat een opgraving binnen de kerk niet heeft kunnen plaatsvinden ¹⁹. Opmerkelijk is het feit dat de heer H.J.M. Thiadens, geheel onafhankelijk van de heer Aarts, en zelfs wat eerder tot een soortgelijke theorievorming is gekomen. Ook hij meent dat ter plaatse van de kerk voordien een kasteel kan hebben gestaan. Hij baseert zich op historisch-geografische

16 Met dank aan de heer G. Berends, Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist, die desgevraagd meedeelde dat in het huis Stapelen niets uit een vroege bouwtijd, of van enige allure te vinden is. Ondanks het feit dat Stapelen als kasteel van de Baronie Boxtel wordt gezien. Slechts de eenvoudige kapel kan nog veertiende-eeuws zijn. De overige delen zijn niet ouder dan de zestiende eeuw.

17 Dorenbosch I; pp. 2 en 5. Uit het bouwhistorisch onderzoek is overigens gebleken dat de vondsten die buiten de kerkmuren zijn gedaan onmogelijk betrekking kunnen hebben op een voorganger van het huidige kerkgebouw.

18 Dorenbosch I; p. 151.

19 De heer Aarts deelde mij onlangs mede dat in de nabije toekomst rond de kerk, onder leiding van het ROB enkele proefsleuven zullen worden gegraven.

argumenten en veronderstelt zelfs een Romeinse bebouwing ter plaatse ²⁰.

A.1.2 OPGRAVINGEN

In de jaren 1918, 1928 en 1936 zijn bij graafwerkzaamheden die om uiteenlopende redenen plaatsvonden funderingsresten aan het licht gekomen. Het waren toevalsvondsten waarover we, hoewel ze niet wetenschappelijk zijn geanalyseerd of beschreven, toch wel iets weten ²¹. Buiten het zuidtransept, vlak voor het traptorentje zijn in 1936 fundamenteen gevonden die indertijd geïnterpreteerd zijn als de fundering van een toren. Deze kunnen onmogelijk met het tegenwoordige gebouw te maken hebben, zoals verder nog blijkt. Bij graafwerk in 1918 ten behoeve van de fundering van het hoofdaltaar zijn "contreforten en fundamenteen van een vorige kerk te voorschijn gekomen". Ze worden door Dorenbosch geïnterpreteerd als overblijfsel van een kleiner eenbeukig koor; mijns inziens terecht. De absis ervan was klaarblijkelijk voorzien van steunberen. Het ligt daarmee voor de hand dat dit koor gotisch was. Het lag juist ten westen van het hoofdaltaar in het koor [1.1]. In 1928 werden enige toevalsvondsten op een blauwdruk ingetekend. In het verlengde van de muur van de zuidelijke zijbeuk vond men in het transept een oude muur. Naar mijn interpretatie de voortzetting van de zuidelijke zijbeuksmuur [1.3]. In de eerste travee van de kooromgang zuidzijde bleek een noord-zuid gerichte muur van 2,25 m breed aanwezig, die ik interpreteer als de oostmuur van een zijkapel [1.1]. In het zuidtransept tenslotte was een fundering van 2 x 2 m aanwezig waarop een uitsparing voor een ronde kolom van 1,60 m diameter [1.12] ²². De aanwezigheid van deze fundering wijst op een voortzetting van de pijlerreeks ter plaatse van het transept. Overigens blijkt dat in de fundamenteen grote baksteen is aangetroffen al is niet bekend waar en in welke hoedanigheid ²³. Ten aanzien van bovenstaande interpretaties merk ik op dat ze zuiver hypothetisch zijn. Onder dit voorbehoud zijn ze hier gegeven. Een conclusie is zonder meer gerechtvaardigd: in de bodem ligt een schat aan interessante gegevens verborgen, zowel binnen als buiten de kerk.

²⁰ Thiadens 1993; pp. 8, 10, 12, 13, 24 en 35. Met dank voor de door hem verstrekte informatie.

²¹ Dorenbosch I; p. 5. Het overzicht is aan zijn tekst ontleend.

²² Dorenbosch I; p. 5, meldt dat het fragment in 1928 is verwijderd. Hij beeldt een tekening af die eerst jaren later is gemaakt en daardoor op een verkeerde interpretatie van de vondst blijkt te zijn gebaseerd. Een tussentijdse verplaatsing van een heteluchtrooster, dat als referentie bij het inmeten was gebruikt, is de oorzaak van deze vergissing. Met dank aan pastoor Niessen die, door het doen van navraag bij ooggetuigen van destijds, deze kwestie kon ophelderen.

²³ Dorenbosch I; p. 6.

Een opgraving binnen de kerk is serieus overwogen, maar kon geen doorgang vinden. Slechts in de viering is, terwille van de aanleg van een nieuw altaarplanum, op verzoek van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) een beperkte archeologische waarneming gedaan. Deskundigen van het ROB concludeerden dat hier sprake was van geroerde grond. Dit betekent dat voor hen dat de voordelen van verder onderzoek niet opwogen tegen de bezwaren. Ik ben niet in de gelegenheid geweest deze ontgraving te aanschouwen. Desondanks vraag ik me af of de conclusie van het ROB terecht is. Ondanks de aanwezigheid van geroerde grond zou hier een mogelijkheid zijn geweest meer over de voorgangers van het huidige gebouw aan de weet te komen. Ik ben er, tot nader tegenbevijs, van overtuigd dat juist tussen de twee oostelijke vieringpijlers de aansluiting tussen schip en koor van de voorafgaande kerk moet hebben gelegen. Gezien de bouwhistorische vondsten op dezelfde plaats, op een hoger niveau is het jammer dat hier geen verificatie heeft kunnen plaatsvinden. Vergelijk [2.3.32]. Ook van de vroeger toestand van het oxaal, waarover verschil van interpretatie bestaat was misschien meer bekend geworden ²⁴. De heer P.N. Snijders meldde mij dat van de oxaalfundering een massief blok metselwerk zichtbaar is geweest. Ten zuidwesten van de toren is een aantal jaren geleden, volgens mededeling van een aanwonende, metselwerk gevonden. De interpretatie van mijn zegsman is dat hier mogelijk de leuning van een brug over het Binnendommeltje zichtbaar zijn geweest.

A.1.3 ROMAANSE KERKEN EN DE VOORGANGER(S) VAN DE HUIDIGE KERK

Al is in Noord-Brabant, met name in de vorige eeuw een groot aantal middeleeuwse kerken gesloopt, daaronder zijn nauwelijks romaanse voorbeelden aan te wijzen ²⁵. Toch komen romaanse kerken in Brabant, vergeleken met de situatie in andere gewesten, betrekkelijk weinig voor, enkele kleinere voorbeelden daargelaten ²⁶. De hier gesignaleerde schaarsheid vindt niet zijn oorzaak in negentiende-eeuwse sloopwoede, een gegeven dat wordt bevestigd door de omstandigheid dat het Vlaamse (Belgische) deel van het oude Hertogdom hetzelfde beeld te zien geeft. Immers daar heeft de negentiende eeuw een andere, meer gelijkmatige ontwikkeling gekend. Het aantal romaanse gebouwen en relictten

²⁴ Dorenbosch I; pp. 31-32.

²⁵ Pey 1993; pp. 37-43 en passim.

²⁶ Strijbos 1991 II; p. 121-122. Hier wordt een aantal voorbeelden genoemd. Zie ook Van Deijk 1994.

is er evenmin groot ²⁷. Het hier gesignaleerde verschijnsel is historisch verklaarbaar. Het zou echter in dit verband te ver voeren daar nader op in te gaan. Verwezen wordt daarom naar Strijbos 1992, die zich mede baseerde op het werk van Leurs en Smits ²⁸. Op de achtergrond van de negentiende sloopactiviteiten kom ik nog terug, omdat deze de weerslag vormen van een tijdgeest die ook aan de Buxtelse kerk niet ongemerkt is voorbijgegaan.

De voorganger van de thans bestaande kerk

De eerste vermelding van de kerk in 1293 moet betrekking hebben op een voorganger van de tegenwoordige St. Petrus, ongetwijfeld een romaans bouwwerk. Dorenbosch suggereert de aanwezigheid van een houten kerkje als oudste ter plekke en plaatst dit in de Frankische tijd, als opvolger daarvan veronderstelt hij een tufstenen kerkgebouw ²⁹. Zoals uit indirecte bouwhistorische gegevens blijkt is de directe voorganger inderdaad een tufstenen kerk geweest. Waarschijnlijk had deze een, voor die tijd, behoorlijke omvang. De ruime mate waarin tufsteen bij de bouw van de huidige kerk is hergebruikt zegt daarover iets. De aanwezigheid van een nog oudere kerk is zeker niet uitgesloten. De plaats en asrichting had de voorganger met het tegenwoordige gebouw gemeen, zoals Dorenbosch reeds veronderstelde ³⁰. In tegenstelling daarmee bestaat er een theorie die er van uitgaat dat er een asverdraaiing van zo'n 45 graden zou hebben plaatsgevonden ³¹. Het bouwhistorisch onderzoek heeft de theorie van de asverdraaiing weerlegd en bevestigt de veronderstelling van Dorenbosch. Het verwerven van kennis over de romaanse kerk van Buxtel zou, gezien de schaarse gegevens die er over romaanse kerken in deze streken bestaan van groot belang zijn geweest. Graag hadden we daarom over het voorafgaande kerkgebouw meer geweten.

A.1.4 HET WERK VAN DORENBOSCH

Een vrijwel onuitputtelijke bron van historische gegevens over de kerk vormt het werk van wijlen P.Th.A. Dorenbosch. Onder de titel "De Buxtelse St. Petrus" publiceerde hij twee lijvige boeken over de kerk. De delen I en II verschenen respectievelijk in 1983 en 1986.

²⁷ Van Deijk 1994; pp. 291-292, kaart op pp. 40-41, passim. Bassal i Altet 1989; pp. 59-135, kaart op pp. 54-55, Lemaire 1963.

²⁸ Strijbos 1992; p. 46, verder Leurs en Smits 1918, idem 1920.

²⁹ Dorenbosch I; p. 4.

³⁰ Dorenbosch I; p. 2.

³¹ Dorenbosch I; p. 235, noot 19b.

De schrijver benaderde de materie vooral uit historisch oogpunt, over de bouwgeschiedenis van de kerk is hij beknopt. Hij baseerde zich op de reeds verschenen literatuur en op uitgebreid archiefonderzoek, voornamelijk raadpleegde hij het Bossche Rijksarchief, de archieven van de gemeente Boxtel en het parochie-archief. De stof is verdeeld in een zestal subtitels die achtereenvolgens gewijd zijn aan:

De kerk (1), Het kapittel (2), De toren (3), De parochie (4), De H. Bloedviering (5) en het Smits-orgel (6). Het laatste is van de hand van de heer J.F. Clercx. Voor de verwijzing is BAND I, met daarin de delen 1,2 en 3 als DORENBOSCH I aangeduid, terwijl BAND II, met als inhoud de delen 4,5 en 6 als DORENBOSCH II is vermeld. Deel I heeft een omvang van 244 pagina's, deel II telt er 264. Deze uitermate waardevolle studie, die gerust als een levenswerk mag worden betiteld, verschaft inzicht in een groot aantal historische feiten betreffende de kerk. Het werk getuigt van een zeer objectiverende instelling, en is uitstekend gedocumenteerd in de vorm van een uitgebreide bronvermelding. Aan het slot van het tweede boek is een aantal corrigenda en aanvullingen op het eerste boek opgenomen.

Alles wat Dorenbosch ter tafel brengt, heeft hij gedegen onderbouwd en beargumenteerd. Daarnaast is zijn verhaaltrant uitermate boeiend. Op specifiek bouwhistorische vragen pretendeert Dorenbosch geen antwoord te geven. Des te meer verschaft hij een haast onuitputtelijke bron van gegevens die voor het bouwhistorisch onderzoek van prominente betekenis zijn geweest. Voor een bouwhistoricus ligt de waarde van zijn werk vooral in de mogelijkheid vondsten en theorieën te toetsen en in een ruimer verband te plaatsen. Deze gelukkige omstandigheid, die naar vermogen is benut, doet zich zelden voor.

Een bouwhistoricus gaat echter, zoals Vermeulen dat raak typeerde, uit van een andere benaderingswijze dan een historicus. Hij stelt zichzelf andere taken en belicht andere aspecten. Daardoor zijn er, zoals gemeld vele nieuwe aspecten en feiten aan het licht gekomen. Verschil van inzicht tussen wijlen Dorenbosch en schrijver dezes is tot uitzonderingssituaties beperkt gebleven.

A.1.5 KAPITTELKERKEN IN NOORD-BRABANT

Boxtel ligt temidden van het oude hertogdom Brabant, al maakte het er zoals in hoofdstuk A.1.1. gemeld oorspronkelijk geen deel van uit. Brabant strekte zich uit over het hele gebied tussen 's-Hertogenbosch en Leuven. Een opmerkelijk verschijnsel in Brabant is het grote aantal kapittelkerken op het platteland. De architectuur van de stadkapittelkerken was over het algemeen rijker dan die van de kapittelkerken op het platteland³². Elders echter komen kapittelkerken in hoofdzaak in de steden voor. Ook de Brabantse steden 's-Hertogenbosch

³² Van den Berg 1987.

kapittelkerken in hoofdzaak in de steden voor. Ook de Brabantse steden 's-Hertogenbosch en Breda hadden hun kapittelkerk ³³. Daarbij moet worden aangetekend dat het aantal, vanouds belangrijke, steden in het oude hertogdom beperkt is. Wanneer we bedenken dat, bijvoorbeeld in de huidige provincie Noord-Holland alleen de kerk te Haarlem een kapittelkerk was, dan blijkt wel de bijzondere situatie in Brabant. Alleen op de Zuidhollandse eilanden doet zich een soortgelijke situatie voor. Ook daar is een aantal kerken op het platteland, zij het laat, tot kapittelkerk verheven ³⁴. In tegenstelling tot de situatie in andere gewesten is het grootste aantal kapittelkerken in Brabant in de dorpen te vinden. Het is niet de bedoeling in dit kader op oorzaak en achtergronden van dit fenomeen in te gaan. Wel dient hier gememoreerd dat sommige van de hier bedoelde kapittelkerken reeds in de elfde en twaalfde eeuw als zodanig bekend waren, maar in elk geval aanzienlijk eerder dan die van Boxtel die in 1493 de status van kapittelkerk kreeg. Van de oudere noem ik als voorbeeld de kerken van Hilvarenbeek, Sint Oedenrode, Oirschot, Den Bosch en Eindhoven ³⁵. Toen het kapittel aan de kerk verbonden werd had de kerk nog niet de verschijningsvorm die we nu kennen. Toch moet het westelijke deel van de thans bestaande, vrij grote en aanzienlijke kerk op zijn minst in aanbouw zijn geweest. De nieuwe status heeft een belangrijke stimulans betekend voor verdere bouwactiviteiten die een onmiskenbare invloed hebben gehad op de uiteindelijke verschijningsvorm van het gebouw. De verhoging in rang die de kerk in 1493 onderging is ongetwijfeld voorafgegaan door een tijd van voorbereiding. Dorenbosch geeft aan, dat er in de later middeleeuwen vijftien altaren waren waaraan inkomsten waren verbonden ³⁶. Voorzichtig stelt hij: "Deze inkomsten konden de grondslag vormen voor de oprichting van een kapittel" ³⁷. Het feit dat de Heer van Boxtel voorspraak verleende ten behoeve van de verheffing tot kapittelkerk ondersteunt eveneens de gedachte dat dit niet allemaal vanzelf tot stand is gekomen ³⁸. In dat verband is een vergelijking met de situatie in Nijmegen interessant. Men was daar al vast begonnen met de bouw van een groots monumentaal koor, in hoopvolle afwachting van de verheffing tot kapittelkerk ³⁹. In Boxtel was de toren, die vele pelgrims de weg zou

33 De Bossche St. Jan werd pas in 1559 tot kathedraal verheven.

34 Don 1992 ;pp. 127-128.

35 Dorenbosch I; p. 149.

36 Dorenbosch I; p. 24.

37 Dorenbosch I; p. 149.

38 Aarts 1992; p. 49.

39 Brinkhoff 1969; p. 27.

wijzen juist voltooid toen de kerk tot kapittelkerk werd verheven.

A.1.6 DE H.BLOEDVIERING

Uit 1380 dateert de eerste vermelding van de H.Bloedviering in Boxtel ⁴⁰. Ook elders beleefde deze rond die tijd een sterke opkomst. Talrijke pelgrims kwamen sindsdien op vaste dagen de St. Petrus bezoeken. Ongetwijfeld heeft de toeloop van pelgrims tot bouwactiviteiten geleid. Er was immers ruimte nodig, maar ook bracht de pelgrimage inkomsten met zich mee, die het bouwen gemakkelijker maakten ⁴¹. Het is meer dan waarschijnlijk dat de kooromgang bij de heilighoudsvaart een wezenlijke functie kreeg en dat deze daaraan ook zijn ontstaan te danken heeft. Interessant is een vergelijking met de situatie in de St. Dymphna te Geel waar de relikwieën van de patroonheilige in een schrijn aan de rugzijde van het hoofdaltaar, uitkomend in de kooromgang zijn geplaatst. Het feit dat er bedevaartskerken bestaan die geen kooromgang bezitten mag echter niet verzwegen worden. Hoe dan ook de Buxtelse kooromgang is een bijzonder fenomeen dat ook voor de kapittelkerken op het Brabantse platteland uitzonderlijk is. Aan de monumentale allure die het gebouw uitstraalt draagt de kooromgang wezenlijk bij.

A.1.7 HET PATROCINIUM

"Tu es Petrus et super hanc Petram aedific(abo) Ecclesiam meam", vertaald betekent dit: "Gij zijt Petrus en op deze rots bouw ik mijn kerk". In deze tekst is op meervoudig symbolische wijze de betekenis van de, aan de Heilige Petrus gewijde, kerk te vinden.

In Noord-Brabant, dat tot 1559 goeddeels onder het bisdom Luik hoorde, is de Heilige Petrus een geliefd kerkpatroon, niet alleen voor kapittelkerken, maar ook voor parochiekerken. De apostel Petrus was de patroon van het Luikse Bisdom. Met name wanneer een kerk als titel "St. Petrus' Banden" draagt, geldt dat als een aanwijzing voor een oorsprong in oude tijden. De St. Petrus' Bandenkerk van Hilvarenbeek bijvoorbeeld, is al vóór 1157 tot kapittelkerk verheven, terwijl de gelijknamige Oirschotse kerk vóór 1207 kapittelkerk werd ⁴². Dit betekent waarschijnlijk dat de bewuste kerken toen al vanwege hun ouderdom aanzien genoten.

Naast het patronaat van HH. Petrus en Paulus (Boxmeer) is er een beperkt aantal kerken

⁴⁰ Dorenbosch II; p. 118., ook in *Rekening van de kerk*

⁴¹ Dorenbosch II; pp. 117-129.

⁴² Dorenbosch I; p. 149.

dat "St. Petrus Stoel te Antiochië" als titel heeft. Deze worden als jongere stichtingen beschouwd. Als willekeurige voorbeelden noem ik, behalve Boxtel, de kerken van Berlicum en Sittard. Het titelfeest van "St. Petrus Stoel te Antiochië" wordt gevierd op 22 februari ⁴³. Zoals Dorenbosch uitgebreid heeft verhaald, hoort ook de Buxtelse kerk tot de jongere stichtingen. De oudste berichten over de Buxtelse kerk dateren uit 1293 ⁴⁴.

A.1.8 DRIE MIDDELEEUWSE KERKGEBOUWEN IN BOXTEL

In Buxtel hebben tenminste drie middeleeuwse kerkgebouwen bestaan. Daarvan zijn er twee tot in onze tijd bewaard gebleven. De St. Petrus, onderwerp van deze studie is daarvan de belangrijkste. De tweede is de kapel van het Huis Stapelen ⁴⁵. Als derde is te noemen de verdwenen kapel van het Clarissenklooster St. Elisabethdal. Dit Tertiariissenklooster is in 1472 gesticht terwijl de kapel in 1499 werd geconsacreerd. Na opheffing van het klooster in 1717 trokken de zusters naar Hoogstraten. De kloostergebouwen werden in 1728 publiek in erfpacht uitgegeven ⁴⁶.

⁴³ Dorenbosch I; p.2.

⁴⁴ Dorenbosch I; p.4.

⁴⁵ Voorloopige lijst 1931; p. 51, Kunstreisboek 1977; p. 588. De heer G. Berends, Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist deelde mij mee, dat de baksteen waaruit de kapel is gemetseld van het formaat 27-28,5 cm is. Op grond daarvan is een datering in de veertiende- of vroege vijftiende eeuw mogelijk.

⁴⁶ Van Liebergen 1987; p. 73, Dorenbosch II; p. 125.

B.0 ALGEMENE BESCHRIJVING

Achtereenvolgens komen hier de situering van het object, een beschrijving van het kerkgebouw, een overzicht van het originele materiaal aan het gebouw en de toegepaste materialen aan de orde.

B.0.1 SITUERING VAN HET OBJECT

De St. Petrus is de belangrijkste kerk, en tegelijk het meest opvallende bouwwerk van Boxtel. De kerk is gelegen in het noordelijke deel van oude dorpskern. Het kerkgebouw staat geheel vrij in de ruimte op een terrein dat aanmerkelijk hoger ligt dan de omgeving ⁴⁷. Dit vrijwel cirkelvormige terrein is grotendeels in gebruik als kerkhof. Aan de zuidwestzijde is hier een deels bebouwde uitstulping aan de zijde van de Kerkstraat. Dit geheel was eertijds geheel omringd door water. De omringende waterloop, het Binnendommeltje, was een gegraven zijtak van het riviertje de Dommel. Deze is gedempt in 1930 ⁴⁸. De kerkhofmuren die in hun huidige staat niet ouder zijn dan de negentiende eeuw zijn geplaatst aan de bovenzijde van het talud dat eertijds uit het water oprees. Ten noorden van de kerk staat de pastorie van de Hervormde kerk die van zeventiende-eeuwse oorsprong is ⁴⁹. Meer naar het oosten stond voor 1648, maar waarschijnlijk al in de middeleeuwen de pastorie van de St. Petrus. Noordwestelijk van de kerk stond tot 1923 het gebouw van de Kapittelschool, voor het eerst vermeld in 1608 ⁵⁰ [2.1.70]. Rondom de kerk bevonden zich verschillende huizen waarvan sommige mogelijk de functie van Kanunnikenhuis hebben vervuld. Een daarvan is het thans gerestaureerde huis Duinendaal 9. Ten zuid-zuidoosten van de kerk ligt de pastorie die de plaats inneemt van de "Oude Dekenij", vermeld in de zeventiende eeuw. Het fraaie bouwwerk, in 1845 grotendeels nieuw gebouwd, neemt de plaats in van een achttiende-eeuws bouwwerk dat in 1844 in het bezit is gekomen van de parochie ⁵¹. Ten westen van de toren staat de Hervormde kerk van Boxtel. Dit gebouwtje is gesticht in 1812 ⁵².

47 Dorenbosch I; kaart op p. 137.

48 Dorenbosch I; p. 143.

49 Dorenbosch I; 66. Dit gebouw zou in 1653-54 zijn vernieuwd. Aan de hand van bouwhistorisch onderzoek zou kunnen worden vastgesteld wat er van het oorspronkelijke bouwwerk is overgebleven.

50 Dorenbosch I; 152-154.

51 Dorenbosch I; p. 137-139.

52 Dorenbosch I; p. 85.

De toren met zijn sierlijke zeventiende-eeuwse spits domineert de gehele omgeving en is daardoor, zoals Dorenbosch memoreert, het herkenningsteken dat in vroeger eeuwen talloze pelgrims de weg naar Boxtel heeft gewezen. In de jaren 1741 en 1743 zijn de wegen naar Den Bosch en naar Eindhoven recht op de toren aangelegd. Kennelijk vormt Boxtel een vroeg voorbeeld van een dergelijk concept dat vooral in de Napoleontische tijd veel werd toegepast ⁵³.

Over de ligging en vroegere bestemming van de kerkhoogte hebben zowel Aarts als Thiadens gepubliceerd. Eerstgenoemde komt met de best gedocumenteerde argumenten op grond waarvan hij veronderstelt dat de kerk is gesticht op de plaats waar zich voordien een burcht heeft bevonden ⁵⁴. Ook Thiadens komt, op andere gronden tot gelijksoortige conclusies ⁵⁵.

B.0.2 **BESCHRIJVING VAN HET KERKGEBOUW**

Het kerkgebouw is georiënteerd, met een afwijking van 10' en 42" naar het noorden ⁵⁶. De St. Petruskerk is een middelgrote kruisbasiliek, die voor het grootste deel uit de late middeleeuwen stamt. De kerk is voorzien van een hoge westtoren en een vieringtorentje. Van west naar oost bestaat het gebouw uit:

- A Een vierkante, aan drie zijden vrijstaande toren.
- B Een driebeukig basilicaal schip van vijf traveeën, waarvan de lichtbeuk rust op zuilen.
- C Een eenbeukig transept, bestaande uit een vierkante viering met een noord- en zuidarm van elk twee traveeën.
- D Een basilicaal koor waarvan de op zuilen rustende middenbeuk uit vier traveeën en een drie-achtste sluiting bestaat. De kooromgang volgt deze vorm en heeft daardoor in de sluiting zeer brede gevelvlakken.

De lichtbeuken zijn gedrukt van verhouding en zijn niet voorzien van luchtbogen of steunberen.

Aan de noord- en noordoostzijde van de kooromgang bezit de kerk een viertal aaneengebouwde nevenruimten, te weten:

⁵³ Dorenbosch I; p. 171.

⁵⁴ Aarts 1992; pp. 39-53, Aarts 1994; pp. 3-12.

⁵⁵ Thiadens 1993, passim en ook in zijn uitvoerige correspondentie.

⁵⁶ Dorenbosch I; p. 1.

- E Een ruimte van twee traveeën tegen de derde en vierde travee van de noordelijke kooromgang. De oostelijke travee daarvan, noordkapel genoemd, is op de kooromgang geopend. De westelijke die door een stenen gewelf in twee verdiepingen is verdeeld, is niet op de kerk geopend.
- F Een straalkapel (de huidige H.Bloedkapel) tegen het noordoostelijke muurvlak van de kooromgang welke op de kooromgang is geopend.
- G Een kapelvormige ruimte tussen E en G, verder aangeduid als bijsacristie. Deze is niet op de kerk geopend.

Traptorens zijn aanwezig in de hoek tussen toren en noordbeuk, op de zuidwesthoek van het transept en in de hoek tussen de noordelijke kooromgang en de noordelijke aanbouwen.

Moderne aanbouwen zijn de doopkapel tegen de westmuur van de noordbeuk en de verwarmingsruimte tegen de oostmuur van de zuidelijke transeptarm.

De volgende ingangen zijn thans aanwezig:

- * In de zuidmuur van de toren een ingang met voorgebouwd portaal.
- * In de eerste travee van het schip een ingang aan noord- en zuidzijde, welke niet origineel zijn.
- * In de tweede travee van de kooromgang een ingang aan de zuidzijde.
- * In de zuidoostmuur van de H.Bloedkapel en in de westmuur van de meest westelijke kapelaanbouw.

Oorspronkelijk waren in de noord- en zuidmuur van het schip ingangen in de derde travee aanwezig.

Een stenen overwelving is aanwezig in de toren, in het transept en in de viering, in de kooromgang, in de twee westelijke kapellen aan de noordzijde en in de H.Bloedkapel.

Het gebouw is op een stenen overwelving aangelegd. De basilicale opzet van koor en middenbeuk is vrij gedrukt. De middenbeuk is niet door luchtbogen geschoord. Desondanks is de gehele kerk op een stenen overwelving aangelegd. De muren zijn uitwendig voor een deel met tufsteen bekleed. Dit in de vorm van speklagen. De oorspronkelijke toepassing van natuursteen blijft, afgezien van de reeds besproken tufsteen, waarvan ook water- en plintlijsten zijn of waren gemaakt, beperkt tot een deel van de gewelfribben. De laatgotische bouwstijl uit zich in eenvoudige vormen. Afgezien van de verdwenen originele tracerings heeft het uitwendige geen versieringen gekend. Inwendig kunnen alleen de vrij rijk geprofileerde gewelfribben van transept en viering als zodanig betiteld worden. Eventuele andere sierornamenten in de vorm van kapitelen en kraagstenen zijn bij de verbouwingen in de periode waarin G. Heessels de kerk herstelde (1823-'27) verdwenen of aan het oog onttrokken. De originele vormen ervan konden bij het onderzoek niet worden

achterhaald.

B.0.3 ORIGINEEL BESTAND

Voor een bouwhistoricus is het van wezenlijk belang te weten of de materie die hij onderzoekt volstrekt authentiek is. Zodra hij te maken krijgt met gekopieerd oud werk, zoals zich dat veelal als resultaat van een restauratie voordoet, vervalt de mogelijkheid het materiaal in kwestie als onderzoeksbron te gebruiken. Alleen door de ontstaansdatum van de te onderzoeken elementen zo precies mogelijk vast te stellen kan hij de materie gebruiken als basis voor het verdere onderzoek.

De situatie in de St. Petrus

Hoewel de architectuur van de kerk, vooral inwendig, nogal afwijkt van de oorspronkelijke is het opmerkelijk dat er zoveel van de originele bouwsubstantie bewaard is gebleven. Het grootste deel van het kerkgebouw verkeert materieel nog in de oorspronkelijke staat. Dat wil zeggen dat de meeste onderdelen, hoezeer ook uit verschillende perioden stammend, nog in het bezit zijn van hun originele metselwerk, houtconstructie en textuur of afwerking. Deze gelukkige omstandigheid maakt de kerk tot een waar "gebouwd archief" dat rijk gevuld is en dat een bouwhistoricus in staat stelt veel onderzoeksmateriaal te vinden.

Onderstaand overzicht geeft, van west naar oost, een globaal beeld van wat er tot de jongste restauratie van de originele materie is bewaard gebleven. Vooraf wil ik opmerken dat van de oorspronkelijke venstertraceringen en van de originele binnenbepleistering van de eigenlijke kerkruimte weinig of niets is overgebleven, behalve een blindtracering in de kooromgang en een groot deel van de inwendige afwerking in het sacristiecomplex. Voor een aanzienlijk deel evenwel is de middeleeuwse bekapping nog aanwezig. Eén van de gaafste onderdelen van het gebouw is het kapellen- en sacristieëncomplex aan de noord-zijde:

- * De toren heeft alleen in zijn inwendige metselwerk de oorspronkelijke toestand bewaard. De houtconstructie, zowel van de spits als van de balklagen, dateert van na de brand die omstreeks 1613 heeft gewoed. Van de oude buitenhuid is alleen onder het schipdak nog iets over. Inwendig zijn de wanden, met uitzondering van de portaalruimte van hun originele afwerking voorzien.
- * Het schip heeft nog middeleeuwse zijbeuksmuren. Ook de kernen van de pijlers tussen middenbeuk en zijbeuken zullen origineel zijn. Uitwendig is veel van de gevelafwerking behouden gebleven. De overige delen dateren uit de periode Heessels.
- * Het transept en de viering zijn vrijwel compleet bewaard. Gewelven en kappen zijn oorspronkelijk. Van de laatste echter zijn de westelijke vlakken in de periode Heessels deels vernieuwd. Van de oude buitenhuid is veel bewaard gebleven.
- * Het koor heeft nog de oorspronkelijke vormen. De middenbeuk mist het oorspron-

kelijke stenen gewelf dat echter in de kooromgang behouden is gebleven. De kap boven het middenkoor is origineel, die boven de omgang alleen aan de oostzijde. De buitenhuid is voor een groot deel oorspronkelijk.

- * De noordelijke aanbouwen vormen de meest gave delen van het hele gebouw. Hier zijn de kappen en gewelven volledig middeleeuws. Het stenen gewelf in de bijsacristie is verdwenen en de inwendige afwerking van de H.Bloedkapel en van de noordkapel is niet oud. Het overige echter is, inclusief de bepleistering grotendeels origineel of tenminste eeuwen oud. De plaats van de doorgangen nabij de traptoren is zeker oorspronkelijk.

Ook van de, na de bouw ontstane gewijzigde of vervangen, onderdelen zijn de meeste in hun primaire vorm en constructie goed bewaard gebleven. Het zijn van west naar oost:

- * De toren, die nog de inwendige houtconstructie en de spits uit de jaren 1613-1615 bewaard heeft. De bijbehorende klokkestoel is in 1966 verloren gegaan ⁵⁷.
- * Het schip verkeert met uitzondering van de venstertraceringen en het binnenpleisterwerk nog compleet in de staat die het in de jaren 1823-'27 gekregen heeft.
- * De dakruiter, ook wel vieringtoren te noemen, verkeert met inbegrip van de dragende kruisspanen nog goeddeels in dezelfde staat waarin deze tijdens de bouw in 1791 is gebracht. Het spitsje en de uitwendige afwerking dateren uit 1923.
- * Het koor verkeert, evenals het schip, met uitzondering van de venstertraceringen en het binnenpleisterwerk nog compleet in de staat die het in de jaren 1823-1827 gekregen heeft.
- * De noordelijke aanbouwen dragen inwendig nog enige sporen van de zeventiende-eeuwse verbouwingen die plaatsvonden toen hier het raadhuis werd gevestigd. Van de achttiende-eeuwse betimmeringen, deuren en een trap, die eveneens functioneerden in het toenmalige raadhuis is veel bewaard gebleven. De gijzelkamer, boven de sacristie bleef vrijwel compleet bewaard in de toestand waarin deze in 1798 is gebracht.

De vooral inwendig sterk sprekende classicistische architectuur uit de jaren 1823-'27 bracht geen ingrijpende vernieuwingen van de aanwezige substantie met zich mee. Wel werden de uitgesproken gotische detailleringen, vooral inwendig weggewerkt of afgehakt. Het plaatsen van stenen venstertraceringen met daarin een fraaie, veelkleurige beglazing heeft op haar beurt de totaalindruk van de architectuur van het gebouw, zowel in- als uitwendig sterk beïnvloed en stellig meer gotisch, liever gezegd neogotisch gemaakt. De intentie het kerkgebouw te herstellen in een toestand zoals die werkelijk bestaan had bestond maar zeer ten dele. In feite werden de plannen slechts voor een klein deel uitgevoerd. Daaraan is te danken dat ook toen de oude substantie goeddeels is gespaard.

⁵⁷ Dorenbosch I; p. 203.

De ingrepen die het kerkgebouw nadien heeft ondergaan, waren in hoofdzaak constructief-technisch van aard. Met name de uitwendige textuur van de torengevels is daarbij verloren gegaan.

Niet gebouwd naar een vooraf vastgesteld plan

De kerk maakt bij oppervlakkige beschouwing de indruk in vrij korte tijd tot stand te zijn gekomen. De architectuur als geheel maakt een opmerkelijk harmonieuze indruk, als zou er naar één ontwerp gebouwd zijn. Niets blijkt minder waar. Wanneer we afzien van latere herstellingen dan blijkt de kerk zoals die er nu bij staat tenminste tien bouwfasen achter de rug te hebben. Nu is een bouwfase een rekbaar begrip, immers de ene fase kan zonder onderbreking in de andere zijn overgegaan. Om misverstanden daarover te voorkomen is in de tekst van de hoofdstukken C.0 t/m C.7 duidelijk uiteengezet hoe de chronologie van uitbreidingen, vervangingen en wijzigingen in elkaar steekt en in hoeverre er zekerheid bestaat omtrent het te berde gebrachte. In ieder geval kon worden aangetoond dat de tegenwoordige vorm van de kerk het resultaat is van een hele reeks planwijzigingen. Zie daarvoor de afbeeldingen 1.0 t/m 1.12.

B.0.4 TOEGEPASTE MATERIALEN

Aan de St. Petrus is zowel bak- als natuursteen toegepast. Elk van deze materialen biedt informatie die voor bouwhistorisch onderzoek van belang kan zijn. Datzelfde geldt het gebruik van bepaalde houtsoorten, reden waarom onderstaand overzicht is opgenomen. Van belang zijn ook de merktekens die op bak- en natuursteen, maar vooral op hout voorkomen. Op baksteen is een enkel merk gevonden. Merken op natuursteen zijn niet ontdekt, maar in het hout van de kappen konden vele merken worden gedocumenteerd, zowel timmermansmerken als telmerken. Een overzicht van merken is in de bijlagen opgenomen.

Baksteen

De grootste baksteen, als moppen betiteld, komt voor in de fundering van de kerk. Dit materiaal moet grotendeels secundair zijn verwerkt, al kon dit niet tijdens het onderzoek worden geverifieerd⁵⁸. Ook hier en daar in het opgaand werk van de kooromgang en in de lichtbeuk van het koor onder het dak van de omgang komt een groot formaat baksteen voor. Dit materiaal is in ieder geval secundair verwerkt. Van baksteen in een, gedurende de vijftiende- en zestiende eeuw gangbaar, formaat is vrijwel de gehele kerk gebouwd. Dit materiaal komt ook voor in de vorm van voorgevormde profielsteen en ook in geschareerde vorm.

⁵⁸ Dorenbosch I; p. 6.

Baksteen als gidsmateriaal voor bouwhistorisch onderzoek

In ons land is baksteen voor het eerst door de Romeinen toegepast. Deze toepassingen blijven vrijwel beperkt tot het gebied ten zuiden van de grote rivieren. Romeinse baksteen heeft de vorm van een platte tegel. De Romeinse techniek van stenen bakken is later geheel verloren gegaan. In de loop van de twaalfde eeuw worden er voor het eerst weer stenen gebakken. De oudste stenen zijn herkenbaar aan hun relatief grote dikte, ze hebben een lengte tot ca. 32 cm. Geleidelijk wordt het formaat kleiner. In de ene streek ging men kennelijk veel eerder over tot het verkleinen van het baksteenformaat dan in de andere ⁵⁹. In de omgeving van het onderzoeksobject zal moeten worden gezocht naar vergelijkbaar, gedateerd materiaal. We zouden de omvang van het rechtsgebied moeten kennen van degenen die via voorschriften bepaalden hoe groot de baksteen in een bepaalde streek moest zijn. De Abdij van Postel vervulde hierin, voor een deel van Brabant, een rol ⁶⁰.

Ook geprofileerde baksteen komt aan het kerkgebouw voor, voornamelijk is dit materiaal toegepast voor daklijsten. De stenen zijn voor het bakken gevormd ⁶¹.

Precieze dateringen van baksteen zijn niet altijd gemakkelijk te geven, tenzij we kunnen beschikken over archivalisch materiaal als bouwrekeningen of anderszins. Dit moet dan wel ondubbelzinnig interpreteerbaar zijn, met andere woorden de gevonden teksten moeten, gestaafd door bewijzen, gekoppeld kunnen worden aan de bouwphase die we trachten te dateren. Chemische methoden die in principe vrij precieze resultaten zouden kunnen opleveren zijn denkbaar maar niet of nauwelijks nog in praktijk gebracht. Toch zijn er andere, indirecte, dateringsmogelijkheden. Wanneer de chronologie van een bouwwerk is vastgesteld komen daar niet zelden gegevens uit voort die helpen bij het vinden van absolute dateringen. Wanneer we door nauwkeurige waarneming kunnen vaststellen dat de houtconstructie van een kap, houtskelet of balklaag stratigrafisch kan worden gekoppeld aan een te dateren metselwerkfase en we kennen van die constructie de datering aan de hand van dendrochronologisch onderzoek of anderszins, dan zal het mogelijk zijn houvast te krijgen ten aanzien van de datering van het metselwerk. Door deduceren en combineren kunnen gedocumenteerde gegevens in de richting van een oplossing worden gebracht.

Tufsteen

Tufsteen is op beperkte schaal toegepast in de vorm van uitwendig bekledingsmateriaal, Waar het, zoals in Boxtel, is toegepast in afwisseling met lagen baksteen wordt de

⁵⁹ Hollestelle 1961.

⁶⁰ Srijbos 1991 II; pp. 134-135.

⁶¹ Janssen 1986.

verwerkingsvorm als "speklagen" betiteld. Als zodanig is het gehele koor ermee bekleed, maar niet de straalkapel en de bijsacristie. Verder het transept met uitzondering van de topgevels en de westmuur van het zuidtransept, waar de speklagen eerst beginnen ter hoogte van het dak van de zijbeuk. Tufsteen is ook voor de hoeken, waterlijsten en afzaten van de toren ⁶², alsmede voor de waterlijsten van de kerk gebruikt. Opmerkelijk grote stukken tufsteen zijn aangetroffen in de bodem van de spaarnissen in de noordelijke kooromgang. Hier komen blokken voor met een gemiddelde dikte van 11 cm en lengtes van 44 tot 55 cm. Dit gegeven wijst op secundaire verwerking van materiaal uit een zeer oude constructie.

Aangezien geen enkel onderdeel van de thans bestaande kerk ouder is dan de vijftiende eeuw, moet alle tufsteen zijn hergebruikt. Het is dan veelal afkomstig van een ouder gebouw ter plaatse en vormt daarmee in die gevallen een aanwijzing voor de ouderdom van de voorganger van het gebouw, al bevestigen uitzonderingen de regel. In Oirschot bijvoorbeeld is tufsteen uit zuiver architectonische motieven toegepast na van elders te zijn aangevoerd, zoals H. Strijbos heeft aangetoond ⁶³. In Boxtel is de tufsteen zeker afkomstig van het voorafgaande gebouw, en misschien indirect van een ouder bouwwerk. Alleen al het feit dat voor bepaalde onderdelen veel tufsteen is gebruikt en voor andere in het geheel niet, maakt duidelijk dat niet het architectonische motief, maar simpelweg het wel of niet beschikbaar zijn van sloopmateriaal de doorslag gaf. Al bouwend en brekend was in de ene bouwphase veel tufsteen voorhanden en in een andere nagenoeg niets.

Vóór de heruitvinding van het stenen bakken in de twaalfde eeuw, was het gebruik van dit materiaal in het grootste deel van het huidige Nederland gangbaar voor het maken van dragende muren. Het kan globaal gesproken op twee manieren toegepast zijn: De oudste constructies bestaan uit massief metselwerk in tufsteen. Daarbij werden vaak zeer grote stukken steen toegepast. Een "modernere" bouwwijze is die van het "kistwerk" ⁶⁴.

De thans bestaande inzichten in de bouwgeschiedenis bevestigen de door Dorenbosch gepubliceerde gegevens aangaande het bestaan van een voorafgaand kerkgebouw op deze plek. Het beeld ervan is evenwel, ook nu nog diffuus. Zo is het zonder een gedegen bodemonderzoek onder de kerk niet te zeggen of de aanwezige tufsteen uitsluitend uit het voorafgaande kerkgebouw afkomstig was, of dat een nog ouder gebouw op deze hooggelegen plek de indirecte leverancier van tufsteen is geweest.

⁶² Dorenbosch I; p. 171 waar hij meldt dat de afzaten onder de galmgaten oorspronkelijk van tufsteen waren, zoals bleek in 1982.

⁶³ Strijbos 1991 II, p. 135-136.

⁶⁴ Van der Wal 1979.

Ledesteen

Dit materiaal is toegepast in de gewelfribben van het transept en van het gewezen gewelf in de bijsacristie. Waarschijnlijk zijn ook de ribben van het sacristiegewelf en het gewelf boven de noordkapel uit dit materiaal vervaardigd ⁶⁵.

Gotische fragmenten die in 1918 uit de vullingen van de spaarnissen in de kooromgang te voorschijn kwamen zijn, afgaande op literatuurgegevens, hoofdzakelijk van ledesteen. Het betreft delen van een deuromlijsting, kraagstenen, driepasboogstukken en waterlijsten. Ze zijn geïnterpreteerd als delen van een kooromheining ⁶⁶.

Mergel

De fragmenten van het verdwenen oxaal, dat in 1609 voltooid werd zijn van mergel ⁶⁷. Ze waren gepolychromeerd ⁶⁸.

Hardsteen

Het materiaal van de vloeren die in onder leiding van G. Heessels in de jaren 1823-'27 zijn gelegd wordt door Dorenbosch betiteld als arduin. Fragmenten van oudere zerken werden hoofdzakelijk uit het zicht verwerkt. Het materiaal daarvan blijft hier buiten beschouwing ⁶⁹.

Hout

De oorspronkelijke middeleeuwse constructies van kappen en dergelijke zijn gemaakt in eikehout. Dat geldt ook voor de zeventiende-eeuwse spits en balklagen van de grote toren. De dakruiter uit 1791 en de spanten daaronder zijn van grenen. De spanten die de vroegere dakruiter droegen zijn evenwel van eiken. Alle kapconstructies uit de periode Heessels zijn van grenenhout. Het zijn de kappen van het schip met zijbeuken en het grootste deel van de kap boven de kooromgang waarvan een klein deel nog middeleeuws is.

⁶⁵ Slinger e.a. 1980; pp. 43-46.

⁶⁶ Staal en Berends 1976; p. 5.

⁶⁷ Slinger e.a. 1980; pp. 55-57.

⁶⁸ Staal en Berends 1976; p. 5.

⁶⁹ Slinger e.a. 1980; pp. 48-51.

C.0 BESCHRIJVING PER BOUWFASE

In de opmetingtekeningen zijn de opeenvolgende bouwfases die als gevolg van het onderzoek van elkaar onderscheiden kunnen worden door middel van arceringen aangeduid. In het renvooi bij deze tekeningen zijn de arceringen in chronologische volgorde geplaatst. De onderstaande tekst is naar de zelfde volgorde ingedeeld. Voorzover er uit de beschreven fase iets bewaard bleef, is de bijbehorende arcering in de tekst opgenomen als volgt:

In afwijking van het hier gegeven voorbeeld is de desbetreffende arcering in het vervolg ingevuld.

C.0.1 DE ROMAANSE KERK

Van de voorafgaande kerk is, voorzover dat na te gaan was, niets overgebleven. Het mag evenwel niet geheel worden uitgesloten dat er in de oostelijke vieringpijlers nog geringe delen van bewaard zijn gebleven. Om de vorm en gedaante van de directe voorganger van het huidige kerkgebouw te leren kennen zijn we aangewezen op indirecte gegevens. Alleen een systematisch archeologisch onderzoek binnen de kerk zou tot het vaststellen van concrete feiten omtrent vroegere kerken kunnen leiden. Op grond echter van een bouwnaad in de vierde travee van het schip, mag redelijkerwijs worden verondersteld, dat de westelijke afsluiting van de oudere kerk was gesitueerd ter plekke van deze naad [0.0] en [2.1.09]. In een vrije reconstructie [1.0 en 1.3] is de gang van zaken, zoals die geweest kan zijn, weergegeven. Het was in de middeleeuwen bijna regel dat bij verbouwingen en vergrotingen van kerken de triomfboog, dat wil zeggen de scheiding tussen schip en koor, op zijn plaats bleef. Talloze voorbeelden elders wijzen dit uit. Bij het tekenen van een reconstructie is dan ook uitgegaan van een dergelijke constellatie wat inhoudt dat de triomfboog van de romaanse kerk is gesitueerd ter plaatse van de oostelijke vieringpijlers. De toren is een vrije navolging van de verdwenen romaanse toren te Gemonde ⁷⁰, terwijl de vorm van de kerk is gebaseerd op een reconstructie van de dertiende-eeuwse kerk van Helvoirt ⁷¹.

⁷⁰ Van Laarhoven 1975; p. 5.

⁷¹ Kramer 1976; pp. 19-32.

C.0.2 FASE 0, DE EERSTE GOTISCHE VERBOUWINGEN

Ter hoogte van de triomfboog bevinden zich geringe muurfragmenten. Daarvan vermoed ik, met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid, dat ze de overblijfselen zijn van de eerste gotische verbouwing van de romaanse kerk. Ze zijn op de tekeningen aangeduid met onderstaande arcering

Dat het voorafgaande kerkgebouw gewijzigd en uitgebreid werd vóórdat men begon aan de bouw van het tegenwoordige blijkt uit enige bouwresten die tussen transept en koor zijn bewaard en uit een hoeveelheid hergebruikte "moppen" en grote stukken tufsteen in het koor. Aan de noordzijde, boven de gewelven van de kooromgang en onder het dak daarvan is een bouwnaad aanwezig in de muur van het koor [2.3.33], zie ook [0.2, inzet]. De naad bevindt zich ca 20 cm uit de hoek die de koor- en transeptmuur met elkaar maken. Het oudste metselwerk is westelijk van de naad te vinden. Het is voorzien van een afgeschuinde hoek en is te volgen tot de hoogte waar de bodems van de onderdakse spaarnissen zich bevinden, vergelijk [01;5]. Het metselwerk bestaat uit grote baksteen waarvan de dikte tot 7 cm oploopt. De koormuur is er duidelijk later tegenaan geplaatst, wat ook geldt voor de transeptmuur die hier van speklagen is voorzien en die dus in het zicht moest komen. Op de overeenkomstige plaats aan de zuidzijde is van een dergelijke constellatie niets te vinden.

De grote baksteen die hier in situ is aangetroffen is verspreid over het hele koor terug te vinden. Met name in de sluitingsmuren van de kooromgang en in het metselwerk onder het dak van de kooromgang. Steeds is hier duidelijk sprake van afbraaksteen. Er is gebruik gemaakt van talloze brokstukken en hele stenen zijn nauwelijks te vinden. Ook in de fundamenteën moet grote baksteen zijn aangetroffen al is niet bekend waar en in welke hoedanigheid ⁷².

In de dorpels onder de spaarnissen in de noordelijke kooromgang zijn stukken tufsteen in lengtes tot 55 cm aangetroffen. Het koor met de sacristie en de noordkapel is gebouwd als directe opvolger van een ouder koor. Daarbij moeten in ruime mate resten van een groot formaat baksteen en grote stukken tufsteen zijn toegepast. Deze waren afkomstig van het eerdere koor dat van zeer vroege datum kan zijn geweest, gezien het grote formaat van de gevonden tufsteen. Het feit dat beide materialen daarin voorkwamen betekent dat het koor in de tijd van de gotiek al eens verbouwd of vernieuwd is geweest. Dit gegeven vindt

⁷² Dorenbosch I; p. 6.

bevestiging bij Dorenbosch die meldt dat in 1918, voor het hoofdaltaar contreforten van een vroeger koor zijn gevonden. Zie daarvoor hoofdstuk A.1.2 ⁷³. Het is redelijk te veronderstellen dat de verbouwing, die de romaanse kerk klaarblijkelijk heeft ondergaan, bij het koor begonnen is. Een dergelijke gang van zaken was zeer gebruikelijk en werd ongetwijfeld ingegeven door de omstandigheid dat het koor het meest voorname deel van de kerk dient te zijn. Op grond van het grote baksteenformaat, vergeleken met andere voorbeelden in de regio, dateer ik de hier behandelde resten van de oudere kerk in de veertiende eeuw. Ik doe dat onder alle voorbehoud, omdat baksteenformaten alleen, buiten de context van andere constructies en stijlvormen onvoldoende aanknopingspunten bieden voor een betrouwbare datering. Op basis van de hier vermelde gegevens baseer ik een vrije reconstructie. Deze is weergegeven op [1.1]. Het koor kreeg in deze reconstructie zijkapellen welke vorm is gebaseerd op een interpretatie van opgravingsgegevens uit 1928. Zie hoofdstuk A.1.2.

C.1.0 FASE 1, DE TOREN

De onderdelen die uit deze bouwphase dateren zijn op de tekeningen aangeduid met onderstaande arcering

Latere wijzigingen en herstellingen zijn met een afwijkende arcering aangeduid. Deze komen in volgende hoofdstukken aan de orde.

Bij het bepalen van een chronologische datering is gebleken dat de toren, op de bovenbeschreven resten na, het oudste bestanddeel van het tegenwoordige kerkgebouw vormt. Onmiddellijk in ouderdom volgend op de toren is de westelijke helft van het schip gebouwd. Om dit te kunnen realiseren, moest de romaanse toren, die er gezien de betekenis van de kerk waarschijnlijk was, worden gesloopt. Hieraan kon men niet beginnen voordat de klok(ken) naar de nieuwe toren waren overgebracht.

C.1.1 LOTGEVALLEN

Omstreeks 1613 is de spits verbrand en daarmee een belangrijk deel van de inwendige houtconstructie. De tegenwoordige spits is ontstaan in de jaren 1614-1616. Duidelijk is te zien dat de brand van de spits inwendig schade heeft aangericht. Op de klokkeverdieping is de brandschade duidelijk waar te nemen. De balklagen wijken in houtmaten af van de maat van de oorspronkelijke balkgaten. Daaruit moet waarschijnlijk worden geconcludeerd

⁷³ Dorenbosch I; p. 5.

dat de inwendige houtconstructie na de brand voor een groot deel vernieuwd is. Definitief valt dat pas te zeggen na een dendrochronologisch onderzoek. Blikseminslag vond plaats in 1666, 1759 en 1862, telkens zonder grote gevolgen. Onderhoud vond plaats in 1610, 1737, 1755, 1784, 1806, 1840-'41 en in 1876 ⁷⁴. Herstellingen vonden plaats in de jaren 1918-1934, 1966 en 1982 ⁷⁵.

Niet lang na de bouw is in de oostgevel ter hoogte van de tweede torenzolder een boog ter versterking ingebracht. Onderstaand wordt daarop nader ingegaan.

Over de functie van de verschillende torenzolders meldt Dorenbosch dat er in 1608 een "kerckensulder" en een "Heijlig Gheestsulder" waren ⁷⁶. De Heilig Geestzolder werd in 1606 vernieuwd, hij lag direct boven het portaalgewelf, welk laatste in 1784 is weggebroken. De eerste zolder, binnen het portaal was de orgelzolder die wellicht ook als kerkezolder dienst deed ⁷⁷.

Bij een van de herstellingen zijn de bovenste galmgaten gedicht. Op oudere foto's maakt de vulling ervan een zeventiende-eeuwse indruk [2.170], zodat de dichtzetting gelijktijdig met het bouwen van de spits plaats kan hebben gevonden. Volgens een achttiende-eeuwse afbeelding waren ze echter nog open [2.1.01]. De vraag rijst hoe betrouwbaar deze afbeelding op dat punt is. Andere afbeeldingen geven in de bovenste helft van de klokkeverdieping steeds gesloten galmgaten weer. Ze dateren ondermeer uit 1787 en 1790 ⁷⁸. In 1982-'83 zijn deze galmgaten weer opengemaakt.

Na de instorting van het schip is de boog naar de kerk met een vulmuur deels gedicht. In de periode 1823-'27 is de rest van deze boog dichtgemetseld. In 1842 werd het orgel tegen deze muur geplaatst. In 1927 is de toreningang weer hoofdingang van de kerk geworden. De doorgangen in de muur onder het orgel zijn in dat jaar gemaakt evenals de huidige opgang naar het orgel vanuit de traptoren ⁷⁹.

⁷⁴ Dorenbosch I; pp. 188-194.

⁷⁵ Dorenbosch I; pp. 171, 199 en 203.

⁷⁶ Dorenbosch I; p. 14.

⁷⁷ Dorenbosch I; p. 201.

⁷⁸ Dorenbosch I; pp. 10,11,42,49,50.

⁷⁹ Dorenbosch I; p. 202.

C.1.2 BESCHRIJVING

Het grondplan van de toren is vierkant, met sterk uitspringende verzwaringen op de hoeken. Drie van de vier zijden staan vrij. Aan de noordoostzijde is een ingebouwde traptoren in de noordelijke flank van de verzwaring opgenomen die daar iets breder is. De traptoren reikt tot de klokkeverdieping [2.1.70].

Ver van Boxtel, en zonder aanwijsbaar oorzakelijk verband ermee, zijn mij twee andere voorbeelden van een dergelijke bouwwijze bekend. Het thema is in deze voorbeelden anders vormgegeven maar toont dezelfde plattegrondvorm. Het betreft de dubbelto-renfronten van de Liebfrauenkirche in München, uitgevoerd in baksteen (1468-1494) en van de Dom in het Saksische Meissen (1471-'810, uitgevoerd in natuursteen en geheel opengewerkt ⁸⁰.

Materiaal

De toren is opgemetseld in donkerrode baksteen, de hoekverzwaringen zijn bekleed met parementwerk in tufsteen. Uitgezonderd daarvan zijn de delen die zich, onder het schipdak, aan de oostzijde bevinden [2.3.16 en 17]. Verder is de romp spaarzaam met tufsteen versierd. Een groot deel van het metselwerk en alle voegwerk is vernieuwd. Dat gebeurde ondermeer bij de herstellingen die de toren in de jaren 1918-1934 heeft ondergaan. Ook in 1840-'41 zijn reeds ingrijpende herstellingen uitgevoerd ⁸¹.

Uitwendig

Uitwendig is de romp verdeeld in drie geledingen, die onderling worden gescheiden door waterlijsten [0.0 0.1 0.2 0.5;7 0.6] en [2.1.00 t/m 2.1.03 2.1.06 2.1.60 2.1.70]. De onderste geleding is van een plint en een waterlijst voorzien, de laatste ter hoogte van de dorpel van het grote westvenster. De eerste geleding heeft vlakke gevels, de tweede is geleed door ondiepe nissen die door, twee aan twee gekoppelde, rondbogen worden afgesloten. Ter hoogte van de tweede en derde geleding zijn de gevels ingedeeld in drie traveeën.

Een buitenwaartse verspringing van de verticale geleding begint ter hoogte van de waterlijst tussen tweede en derde geleding [0.0, 0.5;7A] [2.1.02]. De meer plastisch gevormde derde geleding, die aanvangt ter hoogte van de voet van het kerkdak, springt aanmerkelijk terug. De galmgaten zijn hier in twee rijen boven elkaar, in doorgaande nissen geplaatst. In de middentraveeën zijn ze gekoppeld en in de zijvelden enkelvoudig. Aan de bovenzijde

⁸⁰ Nussbaum 1985; resp. pp. 254-256 en 260.

⁸¹ Dorenbosch I; p. 191-192.

is het metselwerk afgesloten door een spitsboogfries. Tussen de galmgaten, en op de hoeken bevinden zich steunberen die zich halverwege verjongen. Er is wel eens verondersteld dat de wat abrupte overgang van de onderbouw naar de klokkeverdieping verband zou kunnen houden met een bouwonderbreking, of eventueel een planwijziging. Voor een verhoging van een eerder aanwezige romp bestaat evenwel geen enkele aanwijzing. Het ontbreken van ieder spoor van oudere, dichtgezette galmgaten in de onderbouw sluit deze mogelijkheid geheel uit [0.5;7].

Portaal, gewelf en boog naar de kerk

Het torenportaal is in 1926 opnieuw overwelfd ⁸². Blijkens opmetingstekeningen die zijn gemaakt ten behoeve van de restauratie door Cuypers, waren de moeten van dit gewelf in de wanden aanwezig ⁸³. Het thans bestaande gewelf, althans de indeling in twee traveeën gaat dus terug op een vroegere toestand. Het oude gewelf is in 1784 weggebroken. Een bericht hieromtrent moet betrekking hebben op de voorganger van het huidige gewelf en niet op een lager gewelf halverwege de hoogte van het portaal waar Dorenbosch zich dat voorstelt. Een dergelijk gewelf is een technische onmogelijkheid ⁸⁴. De kruin van het gewelf ligt ca 4 m beneden de waterlijst die de eerste van de tweede geleding scheidt.

De indeling van het portaalgewelf is bijzonder. De gewelven beslaan twee rechthoekige traveeën, een gegeven dat tot de oorspronkelijke aanleg teruggaat, zoals blijkt uit de bovengemelde opmetingstekeningen. De restauratie door Cuypers bracht de bouw van het thans bestaande gewelf met zich mee. In de hoeken rust het gewelf op tufstenen kolonnetten die vanaf de vloer opgaan, in het midden van de noord- en zuidwand bevinden zich korte schalken van tufsteen. Het is de vraag of het thans aanwezige gewelfpatroon is gebaseerd op gevonden gegevens. Mogelijk is het aan Cuypers' fantasie ontsproten. Het patroon komt overeen met dat van de transeptgewelven in de kerk.

Gewelfindeling en parallellen elders

Torenportalen met een overeenkomstige gewelfindeling komen ook elders voor. Dichtbij is het gewelf in de toren van de Bossche St. Jan een voorbeeld ervan. Het gewelf daar dateert uit het eerste kwart van de vijftiende eeuw en is daarmee ouder dan de aanleg in Boxtel ⁸⁵. Ook elders in het voormalige Bisdome Luik waartoe Baxtel in de middeleeuwen

⁸² Dorenbosch I; p. 200.

⁸³ Met dank aan pastoor Niessen die deze tekeningen uit het parochie-archief beschikbaar stelde.

⁸⁴ Dorenbosch I; p. 201.

⁸⁵ Peeters 1985; pp. 415-417, afb. 430.

hoorde zien we het verschijnsel in: Luik (St. Martin), Huy (Notre Dame) en Sittard ⁸⁶. Verder heb ik het aangetroffen in het Nederrijnse Kalkar ⁸⁷, en in het thans Poolse Danzig (Marienkirche) ⁸⁸.

Waarschijnlijk is de constellatie in Den Bosch het voorbeeld voor Bortel geweest. Het valt althans moeilijk aan te nemen dat de onderbouw van de Bortelse toren al bestond op het moment dat het dubbele gewelf in Den Bosch gemaakt werd.

Boog naar de kerk

De grote boog in de oostwand [2.3.01] verschaftte een open verbinding met de kerk. Toen in 1684 de zuidelijke lichtbeukmuur instortte zal de behoefte zijn ontstaan om deze boog te dichten. De dichting geschiedde gefaseerd. Het onderste deel bevat veel brokstukken. Mogelijk is hier materiaal van het ingestorte schip gebruikt. In 1823 was het bovendeel van de boog open ⁸⁹. De dagkanten van deze boog sluiten netjes op het metselwerk van de torenmuur aan. Dat kan van de boog niet gezegd worden. Deze sluit met vreemde sprongen op het bovenliggende metselwerk aan. Ik houd dan ook rekening met de mogelijkheid dat deze boog niet tot de originele opzet hoorde. Misschien was er eerder een kleinere doorgang of boog. De ongewone aansluiting zal verband houden met het volgende verschijnsel: Op de tweede torenzolder, in de oostwand is een zware rondboog aanwezig die dwars door de nissenstructuur heen is aangebracht en die duidelijk als latere toevoeging herkend kan worden. Dit blijkt met name uit de aansluitingen op het omringende metselwerk [0.0 en 0.5;7][2.3.00]. Het maken ervan moet een risicovolle onderneming zijn geweest, wat inhoudt dat er van noodzaak sprake was. De enig denkbare verklaring is, dat het maken of vergroten, van de boog tussen toren en kerk een verzwakking van de toren veroorzaakt had. Door het maken van deze boog op de tweede zolder zou de boog in de torenhal worden ontlast. Hoe het ook zij, de voorziening is niet helemaal afdoende geweest. Gezien de zettingen ter plaatse van het kerkdak moeten hier herhaaldelijk scheuren zijn ontstaan. Ook omstreeks 1982 zijn scheuren boven deze boog hersteld, terwijl op dezelfde plaats in 1992 andermaal herstellingen moesten worden uitgevoerd.

Tegen de oostwand van het portaal bevindt zich een korbeelstel met peerkraalsleutelstukken. Het is in 1926 geheel nieuw gemaakt, hoewel iets soortgelijks vroeger hier

⁸⁶ Timmers 1980.

⁸⁷ Nusbaum 1990; pp. 251 en 255, afb. 128 en 129.

⁸⁸ Hempel 1956; p. 248.

⁸⁹ Dorenbosch I; p. 89.

aanwezig was [0.0]. Dorenbosch situeert hier de orgelzolder en mogelijk de kerkezolder ⁹⁰. De opmetingtekeningen van Cuypers geven verdere informatie over de constructie van deze zolder, en ook thans zijn in de muren nog vage sporen van gedichte balkgaten te vinden. Een dichtgezette doorgang in de noordelijke torenwand ter hoogte van de kraagstenen, heeft eveneens vage sporen nagelaten [0.0]. Een ondiepe spaarnis in de noordwand [0.0] is asymmetrisch geplaatst vanwege de aanwezigheid van de traptoren. Het ontbreken van een dergelijke nis in de zuidwand bevestigt de oorspronkelijkheid van het zuidportaal. Daarop wordt nog teruggekomen.

Het westvenster en de ingangen

Het ontbreken van een westingang is te verklaren uit de loop van het Binnendommeltje dat langs de westmuur van de toren stroomde. Deze waterloop is in 1930 is gedempt, maar was intussen al verder van de toren komen te liggen, want tot aan de restauratie van 1918-1934 was er een klein poortje in de westmuur ⁹¹. De vormen ervan wijzen uit dat dit geen oorspronkelijk element was. Op zijn vroegst kan het achttiende-eeuws zijn geweest. Het ontbreken van een westingang valt dus niet te associëren met soortgelijke situaties in de provincie Limburg. In Oudewater echter mist de kerktoeren eveneens een westingang in verband met de aanwezigheid van een waterloop. Een soortgelijke opzet heeft de toren van Vianen, hier echter vanwege de loop van een verkeersweg ⁹².

Het westelijke venster bevat een harnas uit omstreeks 1926, de maatvoering van het venster is door Cuypers gebaseerd op gevonden gegevens ⁹³. De uitwendige dagkanten zijn geheel met tufsteen bekleed en van een diep geprofileerd hol voorzien. Profielen van een soortgelijke rijkdom zijn te vinden aan de omlijsting van het zuidelijke portaal, maar verder aan geen enkel onderdeel van de kerk. Dit portaal is gelegen aan de zijde waar het grootste deel van het dorp zich bevindt. Ondanks ingrijpende vernieuwingen van de buitenhuid van het zuidelijke portaal, blijkt dit onmiskenbaar tot de oorspronkelijke opzet te behoren. Slechts de geveltop, die voor de restauratie door Cuypers zeventiende-eeuwse vormen droeg, was jonger. Deze is in 1787 door Verhees afgebeeld. Fysiek maakt het portaal deel uit van de toren [2.1.03]. Het is technisch, en ook uit gebruiksoogpunt ondenkbaar dat het later zou zijn toegevoegd: Al is het metselwerk ter plaatse sterk geres-

⁹⁰ Dorenbosch I; p. 201.

⁹¹ Dorenbosch I; p. 201. Dit wordt bevestigd door blauwdrukken van opmetingstekeningen in het parochie-archief.

⁹² Kunstreisboek 1977.

⁹³ Dorenbosch I; p. 201.

taureerd, er is voldoende oud werk overgebleven om te kunnen vaststellen dat het portaal tegelijk met de toren is uitgevoerd. Het bewijs wordt geleverd door het parement in tufsteen dat, evenals het parement op de hoeken van de toren langs de omtrek van het portaal als bekleding van de toren is toegepast. Dit parement is voor een deel origineel en door de inwendige hoeken voortgezet. De verwantschap in detail met het onbetwist originele, later vervangen, westvenster wijst naar een datering in de vijftiende eeuw. Mogelijk echter is de onderste van de twee de bogen die, zowel binnen als buiten de portaaldeur zichtbaar zijn, getuige van latere wijzigingen [2.1.03]. De bovenste, halfronde, boog echter eindigt met een wigvormig geplaatste bakstenen sluitsteen; een typisch middeleeuws detail. Vergelijk [2.3.07].

In de literatuur wordt herhaaldelijk een datering van het portaal rond 1550 aangetroffen ⁹⁴. Deze kan slechts op een veronderstelling zijn gebaseerd, en niet op enig feit of onderzoek.

De wanden van het torenportaal zijn sinds de restauratie door Cuypers ontleisterd. Gezien de vaste regel, die in de middeleeuwen gold om kerkinterieurs direct na voltooiing van het gebouw te pleisteren, kan deze toestand onmogelijk de oorspronkelijke zijn ⁹⁵.

Traptoren

De traptoren, die vrijwel geheel in baksteen is uitgevoerd heeft een spil die uit vrij dikke blokken tufsteen bestaat. De traptreden zijn, althans in het benedendeel, voorzien van houten dektreden. Deze zijn oorspronkelijk of nemen de plaats van originele dektreden in. De treden rusten op kwartslaggewelven. In de pleister, nabij een gedichte deur die voorheen naar de kap van de zijbeuk leidde, is een tweetal ingegrifte teksten met de jaartallen 1644 en 1840 zichtbaar.

Hoogte-indeling

Opmerkelijk is het feit, dat de inwendige hoogte-indeling van de toren afwijkt van de uitwendige [0.0 0.1 0.2 0.5;7]. Ook elders zijn torens te vinden waar dit verschijnsel kan worden waargenomen. Vermoedelijk was een dergelijke bouwwijze in de Kempen niet ongewoon. Als voorbeeld kunnen hier de torens van Brecht (B) ⁹⁶ en Leende worden

⁹⁴ Voorloopige Lijst 1931; p. 49, Kunstreisboek 1977; p. 588.

⁹⁵ Vergelijk Peeters 1985; pp. 291-294.

⁹⁶ Van Criecken 1986; p. 99.

genoemd ⁹⁷. Buiten Brabant lijkt het verschijnsel minder algemeen. We treffen het aan in de torens van de Grote of St. Lebuïnuskerk te Deventer (1459-1499) ⁹⁸ en van Westbroek (U)(eind vijftiende eeuw) ⁹⁹.

Inwendige wandopbouw en verankering

Binnen de toren is veel van het metselwerk en de afwerking in oorspronkelijke staat bewaard gebleven, vooral op de verdiepingen boven de, in 1926 sterk gerestaureerde portaalruimte. Boven het portaalgewelf telt de toren vier verdiepingen waarvan de wanden elk door drie diepe rondboognissen geleed zijn. Deze nissen corresponderen met de ondiepe nissen die zich uitwendig manifesteren. De vloer van de tweede verdieping ligt ca 2 m boven de eerdergenoemde waterlijst. Hogerop strookt de inwendige indeling wél met de uitwendige. Binnen de twee eerste zolders, vanaf het gewelf gerekend, zijn in de muren zware, rondgaande, ijzeren ankers aanwezig. Deze zijn zichtbaar in de nissen waar ze vrij door de ruimte gaan.

Uitwendig is het aantal gevelankers groot. Ze zijn verbonden met de inwendige ankerconstructie en dateren waarschijnlijk voor een groot deel van na de torenbrand. Inwendig is een bijzonder soort verankering aanwezig. Deze bestaat uit vrij dunne houten balken die langs de binnenzijde van de muren gaan en daarin met ijzeren trekankers bevestigd zijn. Deze balken bevinden zich ter hoogte van de dragende balklagen en worden ter plaatse van de muurdammen gesteund door ledestenen consoles die deels oorspronkelijk zijn. De conclusie hieruit moet zijn dat een dergelijke "houten verankering" tot de oorspronkelijke bouw behoorde en dat deze na de brand is vervangen. Archivalisch is daar het een en ander over bekend ¹⁰⁰. Hetzelfde is het geval in Hilvarenbeek. Dergelijke constructies zijn op te vatten als een moderne versie van een systeem dat zeer oude voorbeelden kent. In de vroege voorbeelden liggen de verankeringen inwendig in de lengterichting van de muur, terwijl in Boxtel en Hilvarenbeek de houten ankers langs de binnenzijde van de muur zijn gelegd. Klaarblijkelijk had men door ervaring geleerd dat het hout in de muur verstikte waardoor het anker zijn kracht verloor. Vroege voorbeelden zijn te vinden in de twaalfde-eeuwse St. Vituskerk in Hoogelten (D) ¹⁰¹ en in het huis Ganzenmarkt 8 in Utrecht, dat uit

⁹⁷ Deze dateert volgens de Voorloopige Lijst uit XVB; VL 1931; p. 234. Zie ook Leende 1974; afb. p.10.

⁹⁸ De Vries 1992; pp. 76-78, afb. 68. Ter Kuile 1965; pp 27-51.

⁹⁹ Haakma Wagenaar 1994; pp. 23-25.

¹⁰⁰ Dorenbosch I; p. 172.

¹⁰¹ Van Agt 1960; kol. 233-260.

de tweede helft van de dertiende eeuw dateert ¹⁰².

Een ander merkwaardig fenomeen zijn de openingen ter grootte van een steigergat, die zich inwendig in de bogen van de muurnissen bevinden, even boven de aanzet ervan. De enig denkbare verklaring voor dit verschijnsel is, dat hierin houten formelen waren opgehangen die tijdens het metselen van de bogen nodig waren.

Kruislagen

Inwendig is het metselwerk voorzien van diagonaal geplaatste "kruislagen", zoals op ca 14 m boven het maaiveld kon worden waargenomen [2.3.06]. Dergelijke constructies dienden ter versteviging van het metselwerk en verminderen de kans op scheuren. Ze zijn de laatste jaren, nu er systematisch aandacht aan wordt geschonken, in vele middeleeuwse bouwwerken aangetroffen. Ondermeer in de ruïne van Brederode (NH) uit ca 1354, in het kasteel Dever (ZH) uit ca 1370, en bij verschillende andere kastelen in de provincies Limburg, Utrecht, Noord- en Zuid-Holland. De meeste voorbeelden dateren uit het eind van de veertiende eeuw, het jongstbekende uit ca 1464 ¹⁰³. Bij kerken is het verschijnsel vooralsnog weinig bekend: Aan de voorganger van de thans bestaande toren te Hilvarenbeek vond ik, bij een beperkt bodemonderzoek in 1991 duidelijke aanwijzingen voor de aanwezigheid ervan. De voormalige Beekse toren moet voor 1420 gebouwd zijn. Ook in de H.Bloedkapel zou een dergelijke constructie zijn aangetroffen ¹⁰⁴.

Vergelijking met de Bossche klokkeverdieping

De toren van de St. Jan in Den Bosch vertoont zoals velen reeds hebben genoteerd, een opmerkelijke overeenkomst met die van Boxtel. De Buxtelse toren is in zijn klokkeverdieping evenwichtiger van vorm dan de St. Janstoren. De Buxtelse klokkekamer sluit beter bij de onderbouw aan en heeft daarmee de boogfriezen gemeen. In Den Bosch waar de onderbouw ouder is, ontbreken de friezen onder de spits. De gevelnissen in de middenassen zijn in Boxtel breder dan die in de zijtraveeën, in Den Bosch zijn ze alle drie even breed, wat gezien de tweedeling van de galmgaten in het midden, minder fraai oogt. Op grond van de gegevens bij Peeters mag ik veronderstellen dat de Bossche klokkeverdieping

¹⁰² Dolfin, Kylstra en Penders 1989; p. 431.

¹⁰³ Met dank aan mijn collega, de heer R.J.W.M. Gruben die als een van de eersten het verschijnsel waarnam en er een studie aan wijdde. Aan H. Janse ontleende hij de benaming die Janse vond in een zeventiende-eeuws Leids bestek. In dit geval ging het om kademuren waar het systeem vanwege de extra stevigheid die het bracht werd toegepast.

¹⁰⁴ Vriendelijke mededeling van de heer M.P. de Laat, uitvoerder bij de laatste restauratie.

rond 1505 is voltooid ¹⁰⁵. Onder voorbehoud meen ik te mogen concluderen dat Boxtel in dezen het voorbeeld voor Den Bosch is geweest. Zowel Leurs en Smits, Strijbos alsook Pey, gaan nader op de architectonische verwantschap van deze toren met andere in.

C.1.3 DE SPITS

Boven in de torenromp, juist onder de voet van de spits bevinden zich trompen die bewerkstelligen dat het muurwerk aan de bovenzijde in een achthoek eindigt [0.5;7]. Ze zijn onderdeel van het oorspronkelijke werk. Zoals de heer P.N. Snijders aannemelijk maakte, vormde dit achtkant de basis voor een spits die ruimte voor een balustrade vrijliet, zodanig dat op de hoeken ruime driehoekige vlakken vrijbleven ¹⁰⁶. Zijn argumenten acht ik zeer overtuigend. Een min of meer overeenkomstige oplossing is bij de spits van de Bossche St. Jan te zien. Daar is evenwel geen omloop aanwezig, omdat de wijzerplaten die daar in de balustrade staan, via de "klokkehuisjes" erachter met de spits verbonden zijn.

De verbrande spits

Gezien de verwantschap die de Boxtelse- en de Bossche toren in de klokkeverdiepingen met elkaar hebben mag worden verondersteld dat ook de oorspronkelijke spitsen, die beide verbrand zijn, verwant aan elkaar waren. Van de Bossche spits is een afbeelding uit 1548-1558 bewaard, die weliswaar een globale indruk geeft. Het beeld dat we er van krijgen past uitstekend binnen de voorstelling die we ons van dergelijke spitsen nog kunnen maken ¹⁰⁷. Als vergelijkingsmateriaal kan de vijftiende-eeuwse spits van de Oude Kerk te Amsterdam dienen. Van die spits bestaat nog een afbeelding uit 1558 ¹⁰⁸. Interessant is de nog steeds bestaande bekroning van het "Oordeelsspel" uit 1513 in de Bossche St. Jan ¹⁰⁹. Wanneer we, zoals weleens is verondersteld, er van uit mogen gaan, dat de bekroning van het verloren gegane uurwerk in het Nijmeegse stadhuis een verkleinde weergave van de toenmalige torenspits aldaar was, dan komt de volgende overweging in beeld: Zou de bekroning van het Bossche Oordeelsspel een verkleinde kopie zijn van de toenmalige torenbekroningen van Den Bosch? Als dat zo is, dan geldt dat mogelijk ook voor de spits van Boxtel. Op deze gedachte, en naar analogie van de afbeelding die we van de Bossche

¹⁰⁵ Peeters 1985; pp. 397 en 420-421, afb. 1,5 en 20.

¹⁰⁶ Dorenbosch I; p. 176.

¹⁰⁷ Peeters 1985; afb. 20.

¹⁰⁸ Van Rooijen 1985; p. 12 en 29.

¹⁰⁹ Lehr 1990; p. 408, afb. 7.

spits kennen, is een vrije reconstructie van de verbrande spits gebaseerd [1.3].

De tegenwoordige spits

De brand van omstreeks 1613 maakte ondermeer de bouw van een nieuwe spits noodzakelijk. Gezien de belangrijke bouw- en herinrichtingsactiviteiten rond het tijdstip van de brand is het mogelijk dat deze een gevolg was van onachtzaamheid met vuur tijdens loodgieterswerkzaamheden. Opmerkelijk is een bericht over herstel van het dak van de noordbeuk in 1611 en berichten over lekkages in de toren uit het zelfde jaar. Dorenbosch veronderstelt dat deze berichten wijzen op stormschade ¹¹⁰.

De elegante spits is achtkantig van plattegrond en bezit een vierkant uitlopende schoot die over de gevels is gebouwd. Daardoor was er voor een balustrade geen plaats meer. De spits is gebouwd in 1614-1616 ¹¹¹. De bovenste helft ervan bestaat uit een tweetal open lantaarns waarvan de onderste door een omgang met balustrade is omgeven, terwijl de kleinere bovenste lantaarn een balustrade tussen de hoekstijlen heeft. Ingezwakte vlakken scheiden en bekronen de lantaarns. Een peer, eindigend in een bol met kruis vormt de top van de spits [0.6] en [2.3.00 t/m 2.3.05].

De ravage die de brand moet hebben aangericht was aanleiding tot preventieve maatregelen. De bovenste zolder, onmiddellijk onder de spits werd na de brand een laag "leem en steen" aangebracht. Deze is bij de restauratie van 1982-'83 opnieuw aangebracht ¹¹².

De constructie van de spits is afgebeeld op [0.6]. Deze figuur gaat vergezeld van een reconstructie van de spits zoals die er oorspronkelijk moet hebben uitgezien. Deze is gebaseerd op een opmeting, gepaard gaande met een onderzoek in 1982 door J.A.M. Boumans en A.A.M. Warffemius, de laatste werkzaam bij RDMZ te Zeist. Afwijkend van de thans bestaande toestand zijn hier pions weergegeven. Ze stonden bovenop de stijlen van de twee lantaarns en hebben in de huidige constructie sporen nagelaten. Een ander verschil zit in het ontbreken van togen tussen de stijlen van de lantaarn. Deze zullen oorspronkelijk niet aanwezig zijn geweest. Waarschijnlijk zijn bij achttiende-eeuwse herstellingen de kwetsbare pions verwijderd en is, om het aanzien van de toren voor verarming te behoeden, besloten tot het aanbrengen van toogstukken. Deze hypothese is in beeld gebracht op de figuren [1.9 en 1.10]. Ook bij de toren van de Bossche St. Jan waren

¹¹⁰ Dorenbosch I; pp. 14 resp. 9 en 178.

¹¹¹ Dorenbosch I, p. 184-186.

¹¹² Dorenbosch I; p. 187.

oorspronkelijk de pironen aanwezig en de toogstukken afwezig ¹¹³. Eén en ander wordt bevestigd door oudere afbeeldingen waaronder [2.1.01]. Bij Dorenbosch is de spits in zijn oude gedaante meerdere malen afgebeeld ¹¹⁴.

Vergelijking met de Bossche spits

Ook de spitsen van beide torens, die ruim een eeuw na de klokkeverdiepingen ontstonden, zijn zeer aan elkaar verwant. Dat geldt althans voor de uitwendige vormen ¹¹⁵. Het benedendeel van de Bossche spits heeft, tot de eerste lantaarn een geheel andere constructie dan die in Bortel. De aansluiting op het bovendeel is nogal onorganisch. In Bortel vormt de spits, ook in constructief opzicht, een gave eenheid. Ik acht het mogelijk dat de Bossche spits in twee fasen tot stand is gekomen en dat deze eerst na de bouw van de spits in Bortel zijn huidige gedaante kreeg.

Aansluiting van het schip op de toren

De drie westelijke traveeën van het schip zijn door bouwnaden [0.0] van de torenromp gescheiden. Het is niet onmogelijk dat dit schipgedeelte voltooid werd terwijl nog aan de bouw van de toren werd gewerkt. Hoe dan ook, om de scheibogen van het schip te kunnen metselen moest er aan de westzijde een stabiele ondersteuning zijn. Deze was aanwezig in de voet van de minstens tot deze hooge aanwezige toren. Bij de bouw van de toren werd wel min of meer rekening gehouden met de bouw van het schip. Dit blijkt uit de tufsteenbekleding tegen de hoekverzwaringen. Deze verspringt namelijk oostwaarts waar de toren boven de zijbeuken uitsteekt en ontbreekt onder het schipdak. Uit andere details blijkt dat de bouwers van de toren niet konden voorzien hoe het schip zou worden uitgevoerd: Het deurtje dat naar de kap van het schip leidt doorsnijdt de gewelfinkassing die voor het middenbeuksgewelf is gemaakt [0.0 en 0.5;7][2.3.16 en 17]. Dit deurtje is in de jaren 1823-'27 weer in gebruik gekomen. Het feit dat de siernissen in de tweede torengeliding worden doorsneden door het schipdak is evenmin logisch. Aangezien de middeleeuwse lichtbeuk volledig verdwenen is, is niet na te gaan hoe een en ander precies geweest is. Vermoedelijk was tijdens de bouw van dit deel van de toren nog niet precies bekend hoe het schip er uit zou komen te zien. De gewelfinkassing is waarschijnlijk eerst in de toren ingehakt toen men bij de bouw van het schip aan het maken van een overwelling toe was. Hoewel de lichtbeukmuren in 1684 en 1800 verdwenen zijn hebben ze, evenals de thans bestaande, geheel koud tegen de toren gestaan. De torenmuren zijn ter plaatse geheel glad afgewerkt en zonder vooraf gespaarde intandingen of inkassingen [2.3.34 en 35].

¹¹³ Peeters 1985, afb. 424.

¹¹⁴ Dorenbosch I; pp. 10,11,42,49,50.

¹¹⁵ De spits van de St. Jan is in 1976 gereconstrueerd naar het voorbeeld van de spits van Bortel.

C.1.4 DATERING

Wanneer aan de bouw van de toren begonnen is valt bezwaarlijk te zeggen, maar indien het schip uit het midden van de vijftiende eeuw dateert zoals de literatuur ons meldt, dan moet men met de torenbouw toch eerder begonnen zijn. Dat het schip jonger is blijkt uit de bouwnaden waarmee het op de toren aansluit. Dorenbosch veronderstelt een begin van de torenbouw na 1480 ¹¹⁶. Ik vermoed dat men, gezien de ongerijmdheden bij de aansluiting met het schip, eerder aan de bouw is begonnen en er zelfs vrij lang over gedaan heeft. Ondanks verschil in karakter tussen de gesloten romp en de meer plastisch behandelde klokkeverdieping moet de toren naar een van tevoren gemaakt ontwerp tot stand zijn gekomen. Ik ga er van uit dat de klokken in de toren werden gehangen voordat het westelijke deel van het schip onder de kap kwam [1.2]. Om de schipkap tot uitvoer te kunnen brengen moest de oude toren worden gesloopt en het ligt voor de hand dat de klokken eerst naar de nieuwe zijn overgebracht.

De toren is voltooid in de periode direct vóór 15 juni 1491 ¹¹⁷. Bedoeld bericht uit 1491 heeft betrekking op het metselen van een balustrade, bovenop de stenen romp ¹¹⁸. Dorenbosch veronderstelt dat na het bouwen van een stenen balustrade de houten spits nog moest worden opgericht. Met dat laatste kan ik niet instemmen. Ik ben ervan overtuigd dat de spits voltooid moet zijn geweest voordat er een balustrade geplaatst kon worden. Het ophijsen van de zware balken die voor een spits nodig zijn, zou voor het verse metselwerk van een balustrade teveel risico met zich meebrengen. Uit bestudering van de middeleeuwse bouwpraktijk zijn voldoende voorbeelden bekend die een dergelijke gang van zaken bevestigen: Bij de restauratie van de Grote of St. Maartenskerk te Tiel in de jaren '50 van deze eeuw bleek, dat de balustrade op de zuidbeuk, welke laatste omstreeks 1450 aan de kerk is toegevoegd, zelfs nimmer was aangebracht, hoewel de aanzetten ervoor tijdens de bouw tot stand waren gekomen ¹¹⁹.

¹¹⁶ Dorenbosch I; p. 178.

¹¹⁷ Dorenbosch I, p. 175.

¹¹⁸ Ik volg daarin de opvatting van C.J.A.C. Peeters en P.N. Snijders, die beiden menen, dat hier sprake is van een stenen balustrade op de grote toren. Hun hypothese is bij Dorenbosch weergegeven; aldaar I p. 176, zie ook de bijlagen I en II op pp. 232-233. Dat deze balustrade op zijn minst als onderdeel van de oorspronkelijke opzet van de toren bedoeld is, blijkt duidelijk uit de aanwezige bouwsporen.

¹¹⁹ Vriendelijke mededeling van de heer K.T. Meindersma te Zuidlaren die daar indertijd opzichter was.

C.2.0 FASE 2, HET SCHIP (WESTELIJK DEEL)

De onderdelen die uit deze bouwfase dateren zijn op de tekeningen aangeduid met onderstaande arcering

Toen de toren voldoende hoogte had bereikt is het schip ertegen gebouwd. De zijbeuksmuren sluiten er met een bouwnaad op aan. Dat moet ook het geval zijn geweest met de verdwenen lichtbeuk, zoals aan de toren duidelijk te zien is. De bouw van het schip is gedurende langere tijd onderbroken geweest. Bouwnaden, juist ten oosten van de steunberen tussen de derde en vierde travee bewijzen dit [0.0 0.1] en [2.1.08 t/m 2.1.10 2.1.66 en 2.1.68]. De onderbreking in de bouw kan geen andere oorzaak hebben gehad dan de aanwezigheid van de oude kerk, die geleidelijk van west naar oost zal zijn afgebroken naarmate het werk aan de nieuwe vorderde. De plaats van deze bouwnaad is dan ook geïnterpreteerd als overeenkomend met de westelijke beëindiging van de oude kerk.

Dit gegeven is aanleiding geweest het schip te beschrijven als resultaat van twee verschillende bouwfasen. Figuur [1.2] is een vrije reconstructie van de toestand zoals die er indertijd kan hebben uitgezien.

C.2.1 LOTGEVALLEN

De zuidelijke lichtbeukmuur is in 1684 ingestort ¹²⁰. De noordelijke bleef met het dak van de noordbeuk intact en werd nog in 1787 in die staat door Verhees afgebeeld. In 1800 stortte ook de noordmuur in ¹²¹. Het schip werd herbouwd in de jaren 1823-'27 onder leiding van G. Heessels ¹²². Middenbeuk en zijbeuken kregen daarbij een classicistische binnendecoratie en werden voorzien van stucgewelven. Op dienovereenkomstige wijze werd het koor inwendig gewijzigd. Het huidige schip is minder soliede gebouwd dan het oorspronkelijke. De muren werden dunner uitgevoerd. Ook de grenen schipkap [0.0 en 0.1] is lichter gebouwd dan de middeleeuwse kappen van transept en koor. De kap werd dan ook later versterkt. De zijbeuksvensters zijn omstreeks 1823 ingekort. Nieuwe ingangen werden daarbij gemaakt in de eerste travee aan de noord- en zuidzijde.

¹²⁰ Dorenbosch II; p. 255.

¹²¹ Dorenbosch I; pp. 11 (afb.) en 77.

¹²² Dorenbosch I; p. 89.

In 1867 is men begonnen met het aanbrengen van natuurstenen traceringen in de kerkvensters ¹²³ [2.1.13]. Tevens zijn de lichtbeukvensters naar beneden verlengd wat mogelijk werd door het afplatten van de zijbeukskappen. In 1927 zijn de hier beschreven vensters van nieuwe bakstenen traceringen voorzien die aanzienlijk eenvoudiger van vorm waren. Ze zijn gemaakt naar het voorbeeld van de blindnis in de noordelijke kooromgang [0.4;4]. Of dit historisch correct is geweest is thans niet meer na te gaan ¹²⁴. Bij de jongste restauratie zijn de traceringen van 1927, evenals alle andere exemplaren van bak- of natuursteen, gekopieerd in natuursteen.

C.2.2 BESCHRIJVING

Het basilicale schip bestaat uit vijf traveeën. De zijbeuken zijn in donkerrode baksteen uitgevoerd, met uitzondering van de waterlijsten onder de vensters en de plinten. De eerste zijn in de jaren 1823-'27, zowel in- als uitwendig afgehakt waarna de vensterdorpels zijn verhoogd. De middenbeuk dateert uit de periode Heessels. Deze is in vorm en detail bewust aangepast aan de overige bouwdelen, al is hier geen sprake van uitgesproken gotische vormen. Het materiaal is grauwoode baksteen.

De middeleeuwse zijbeuken

Van belang zijn de gaaf bewaarde middeleeuwse zijbeuksmuren [2.1.08 2.1.06 2.1.13 en 2.1.66]. Onder de vensters zijn in elke travee twee spaarnissen aanwezig die rond 1823 zijn gedicht en in 1962 weer zijn opengemaakt. Ze hebben een segmentboogvorm en zijn voorzien van een vellingkant. Het feit dat fragmenten van het oxaal in de nissen zijn teruggevonden bewijst dat de de sloop van het oxaal met de dichting van de nissen samen viel en in 1823-'27 plaatsvond ¹²⁵. In de derde travee sporen van gedichte ingangen aangetroffen. Die aan de zuidzijde heeft uitwendig slechts vage sporen nagelaten, maar was tijdens de ontpleistering van het inwendige deels duidelijk zichtbaar. Het ontbreken van spaarnissen in deze travee bewijst dat de ingangen oorspronkelijk waren. Verhees beeldt in 1787 alleen nog de zuidelijke af. De noordelijke had toen al plaatsgemaakt voor een klein poortje in de eerste travee [2.1.66 2.1.67 en 2.1.69] ¹²⁶. De zuidelijke blijkt op een afbeelding uit 1787 een ruim voorportaal te bezitten. Van dit portaal zijn dakmoeten aangetroffen. Deze konden worden gedocumenteerd en ingemeten [0.5;5]. Het feit dat de

¹²³ Dorenbosch I; p. 94.

¹²⁴ Dorenbosch I; p. 101.

¹²⁵ Dorenbosch I; pp. 30 en 27.

¹²⁶ Dit blijkt uit de afbeelding door Verhees.

middeleeuwse muren ter plaatse van dit verdwenen portaal gaaf gebleven zijn, gevoegd bij de aanwezigheid van de originele vensterboog leidt tot de conclusie dat dit portaal een jongere, denkkelijk zestiende-eeuwse, toevoeging is geweest. Het portaal is in 1787 verdwenen ¹²⁷.

De waterlijsten zijn in de vorm van drie lagen tufsteen in de gevels herkenbaar. Ze waren oorspronkelijk rond de steunberen omgevoerd. Halverwege hebben de steunberen nog een versnijding. Het originele materiaal van de plintbanden en de versnijdingen in de steunberen is niet meer na te gaan, mogelijk was het tufsteen of ledesteen. De vensterdorpels liggen hoger dan de oorspronkelijke. Deze toestand is de periode Heessels ontstaan. Ingangen werden nu gemaakt in de eerste schiptravee, op de plaats waar ze nu nog zijn. Voor het maken van de nieuwe ingangen moesten de aanwezige spaarnissen worden doorbroken zoals tijdens de ontleistering nog eens bevestigd werd. De daklijsten zijn, inclusief twee lagen metselwerk eronder, tijdens de herbouw vernieuwd [2.1.12 en 2.1.66]. Hiervoor is het oorspronkelijke materiaal opnieuw aangewend [0.8;6].

De zijbeuksvensters hebben dagkanten die onder een hoek van 45 graden zijn ingesneden. Aldus zijn vrijwel alle vensters, galmgaten, nisomlijstingen, pijlers en bogen van de kerk afgeschuind. Een dergelijke vensterdetaillering is nogal ongebruikelijk, meestal is de insnijding van vensterdagkanten scherper. De enige parallellen die mij bekend zijn, treffen we aan rond de galmgaten van de Bossche toren en rond de koorvensters van de St. Petrus in Hilvarenbeek. Het betreft hier slechts detailovereenkomsten. De St. Amandskerk te Geel echter toont in meerdere opzichten verwantschap met de Boxtelse St. Petrus. De meeste vensters blijken in 1867 bezet te zijn met "houten lijsten en traceringen" die geheel versleten waren ¹²⁸. In laatstgenoemd jaar zijn ze naar een ontwerp van P.J.H. Cuypers vervangen.

De lessenaarsdaken eindigen aan de westzijde tegen halve topgevels welke nog grotendeels middeleeuws zijn [2.3.35].

De lichtbeuk

De lichtbeuk is in de jaren 1823-'27 geheel nieuw gebouwd, na instorting van de middeleeuwse voorganger. Er zijn geen steunberen aanwezig. De muren zijn uitwendig geheel vlak en opgemetseld in een grauwoede handvormsteen. De daklijst bestaat uit geprofileerde baksteen [0.8;3]. Onder het dak van de zijbeuken zijn, naar middeleeuws traditie spaarnis-

¹²⁷ Dorenbosch I; p. 11.

¹²⁸ Dorenbosch I; p. 94.

sen aanwezig [0.1;1-2 0.5;11].

Op grond van de ervaring die men had met de instorting van schippijlers, tijdens de herbouw, werden ze in een zwaardere diameter herbouwd ¹²⁹. De meest oostelijke halfzuilen, die verheeld zijn met de westelijke vieringpijlers, werden hiervan uitgezonderd. Ze behielden hun oorspronkelijke diameter. Ook de meest westelijke halfzuilen te weerszijden van het orgel bleven ongewijzigd. De zuilen werden voorzien van achthoekige basementen en kapitelen van Toscaanse vormen. De inwendige ordonnantie toont classicistische vormen. Vergelijk [0.7 2.2.03 en 2.2.19]. De nissen waarin de lichtbeukvensters inwendig staan hebben hun vorm aan de, ongetwijfeld oorspronkelijke, nissen uit het koor ontleend. Ze zijn voorzien van de voor deze kerk zo karakteristieke, brede vellingkanten [0.0 en 2.2.19]. Langs de voet ervan werd een doorgaande lijst van stuc aangebracht die van een klassiek profiel is voorzien. De aanzetten voor de nieuwe stucgewelven kwamen veel hoger dan de middeleeuwse te liggen. Ze ontspringen op lijstkapitelen van stuc die de bekroning vormen van vlakke pilasters die op evengenoemde lijst hun basis vinden. De gewelven zijn van stuc op hout en riet, ze zijn van houten geprofileerde ribben voorzien die geveerd zijn [0.8;12].

Reconstructie van de oorspronkelijke middenbeuk

Van de middeleeuwse lichtbeuk zijn geringe, doch belangrijke, resten overgebleven. Aan de noordzijde is, tegen de transeptmuur een stuk van de lichtbeukmuur bewaard gebleven [0.5;11]. Het springt naar voren ten opzichte van het werk uit 1823-'27. Ook tegen de toren zijn, aan de noordzijde onder het dak van de zijbeuk, aanwijzingen te vinden die op de vroegere maatvoering van de lichtbeuk betrekking hebben. De thans aanwezige lichtbeukmuur heeft in elke travee twee spaarnissen die onder de daken van de zijbeuken aanwezig zijn [2.1.14]. De middeleeuwse lichtbeuk had deze ook. Ze waren alleen wat lager geplaatst en hadden een grotere gezamenlijke breedte per travee [0.5;11]. Bij dit metselwerk hoort een steunbeer die in de latere transeptmuur is opgenomen [2.1.70]. Deze steunbeer heeft een versnijding die zich onder het dak van de zijbeuk bevindt. Aan de zuidzijde is op de overeenkomstige plaats eveneens een steunbeer te zien [2.1.08 en 2.1.13]. Voor een versnijding zijn hier geen duidelijke aanwijzingen te vinden. De duidelijke aanwezigheid van deze steunberen, gevoegd bij het feit dat ze in de jongere transeptmuur zijn ingemetseld leidt tot de conclusie dat de lichtbeuk van steunberen was voorzien [0.2]. De tekeningen van Verhees zijn op dit punt onjuist. Een (deel)reconstructie van de oorspronkelijke toestand is weergegeven op [0.5;4 en 1.2]. De vaststelling dat er steunberen waren leidt tot de vraag waarop deze steunberen hebben gerust. Wanneer aan dergelijke elementen een goede basis (in letterlijke zin) ontbreekt, gaan ze aan de muren

¹²⁹ Dorenbosch I; pp. 89-90.

hangen en brengen ze de stabiliteit ervan in gevaar. De al eerder opgemerkte verwantschap met de St. Amandskerk in Geel, die in eerste instantie bleek uit een identieke vensterprofilering, leidt ook ten opzichte van bedoelde steunberen tot nieuwe inzichten ¹³⁰. In Geel rusten deze op bogen die onder het dak van de zijbeuken verborgen zijn. Deze bogen rusten op zware kolonetten tegen de zijbeuksmuren, welke laatste via brede gordelbogen verbonden zijn met de zuilen. Een variant ervan kent het koor van de kerk in Oirschot, de verwantschap echter tussen Boxtel en Geel is veel duidelijker dan die tussen Boxtel en Oirschot ¹³¹. Het kan bijna niet anders of de situatie in het schip van de St. Petrus was oorspronkelijk conform die in Geel. Concreet echter valt er geen bewijs te leveren, omdat op de plaatsen die daarvoor in aanmerking zouden komen geen ontleistering heeft plaatsgevonden. De binnenordonnantie van de lichtbeuk is in Geel in oorspronkelijke staat bewaard gebleven. Alle elementen die in Boxtel hun originele vorm hebben verloren zijn in Geel nog aanwezig. Ze vormen de basis voor een hypothese omtrent de reconstructie van de oorspronkelijke vormen en details. Dat de lichtbeuk in zijn oorspronkelijke staat zwaarder was uitgevoerd dan de huidige blijkt ook ter plekke van de aansluiting tegen de toren. Aldaar is, onder de kappen van de zijbeuken te zien dat de lichtbeuk een fractie breder was dan de huidige.

Een verdere aanwijzing wordt gevormd door de eerder besproken gewelfinkassing in de torenmuur. Deze strookt met de hoogte van de nog bestaande transeptgewelven. Of de gewelven daadwerkelijk zijn uitgevoerd is uit dit gegeven niet op te maken. Waarschijnlijk is dat wel, want de instorting van de zuidelijke muur moet een gevolg zijn geweest van instabiliteit die door onvoldoende voorzieningen tegen zijdelingse gewelfdruk zal zijn ontstaan. Uit de afbeelding die Verhees in 1787 van de zuidzijde vervaardigde, meen ik te mogen opmaken dat er afgebrokkelde gewelfresten tegen de noordmuur aanwezig zijn. Uit moeten tegen de transept- en torenmuren maak ik op dat het middenschip ca 25 à 30 cm breder was dan het tegenwoordige. Het verschil zit in de geringere muurdikte die na het herstel werd aangehouden. Inwendig zijn de maten naar alle waarschijnlijkheid gelijk gebleven.

De pijlers waarop de middenbeuk rust hebben hun bestaande, zwaardere maatvoering gekregen in de periode Heessels. In hoeverre in de pijlers nog oudere kernen schuilgaan is moeilijk te zeggen. In het basement van de meest westelijke vrijstaande zuil aan de noordkant bleek een gaaf achthoekig basement met een, weggehakte, tufstenen deklijst aanwezig. Dit detail is onmiskenbaar middeleeuws [2.2;22]. Hoe de schacht er heeft

¹³⁰ Anonymus St. Amands 1979.

¹³¹ Strijbos 1991 II; pp. 138.

uitgezien is niet zonder meer te zeggen. Het meest voor de hand ligt een ronde zuil, een veronderstelling die wordt bevestigd door de hierna te bespreken bodemvondst uit 1928. Theoretisch behoort een achzijdige pijlerdoorsnede tot de mogelijkheden, al wordt dat gaandeweg steeds minder waarschijnlijk. Middeleeuwse voorbeelden van achtkantige pijlers zijn te vinden in: Woudrichem, Heusden, Tiel, Maurik en Naaldwijk en voorheen ook in Grave ¹³². Bij nauwkeurige meting blijkt dat de twee halfzuilen tegen de toren, alsmede de vier halfzuilen die oostelijk en westelijk verheeld zijn met de vieringpijlers, een kleinere diameter hebben dan de vrijstaande zuilen. Deze zijn dan ook, zoals bij de meest westelijke pijler van de noordelijke rij bleek, ommanteld. Deze constatering wordt bevestigd door Dorenbosch ¹³³. Of nu de oorspronkelijke pijlers geheel zijn ingestort, of dat ze alleen ommanteld werden is bezwaarlijk uit te maken. Dorenbosch gewaagt van een instorting in 1800 en andermaal in 1823, tijdens de herbouw. Uit het laatste bericht blijkt duidelijk dat de bestaande pijlers hersteld werden ¹³⁴.

C.2.3 DATERING

Een relatieve datering van deze bouwfase volgt uit het gegeven dat dit bouwdeel na de aanvang van de torenbouw is ontstaan en voor de bouw van de oostwaartse verlenging van het schip. Voor een absolute datering zijn weinig aanknopingspunten te vinden. In de literatuur vinden we meestal een datering in het midden van de vijftiende eeuw. Dit impliceert dat de bouw van de toren ruim voordien begonnen moet zijn. De toren is in 1491 voltooid wat zou kunnen betekenen dat het westelijke schipdeel niet lang daarvoor onder de kap werd gebracht. Zie hiervoor ook hoofdstuk C.1.4. Concrete aanwijzingen ontbreken omdat de middeleeuwse houtconstructies geheel verloren zijn gegaan.

C.2.4 PARALELLEN MET DE ST. AMANDSKERK IN GEEL

De verwantschap tussen de kerk van Boxtel en de St. Amandskerk te Geel (B) kwam al enige malen ter sprake. Een vergelijking van beide kerken is temeer zinvol omdat de bouwgeschiedenis van de Geelse kerk historisch min of meer vastligt en omdat laatstgenoemd gebouw, beter dan de St. Petrus zijn middeleeuwse vormen en inwendige details heeft bewaard. Het stadje Geel ligt hemelsbreed ruim vijftig kilometer ten zuid-zuidoosten van Boxtel. De belangrijkste kerk ter plaatse is de St. Dymphna, een kapittel- en bede-

¹³² Berends z.j.; het aldaar beschreven voorbeeld betreft de St. Elisabethskerk in Grave, in haar veertiende-eeuwse staat.

¹³³ Dorenbosch I; p. 90.

¹³⁴ Dorenbosch I; resp. pp. 77 en 89-90.

vaartskerk waarvan het koor in 1474 zijn voltooiing naderde ¹³⁵. Strijbos heeft reeds gewezen op overeenkomsten tussen het koor van deze kerk en dat van Oirschot ¹³⁶. De parochiekerk van Geel, de St. Amands, is eenvoudiger van opzet, hoewel punten van overeenkomst met de St. Amands zeker aan te wijzen zijn. De overeenkomsten tussen Oirschot en Boxtel beperken zich tot hoofdlijnen terwijl de detaillering van Boxtel en St. Amands frappante overeenkomsten vertoont. Afgezien van de oudere toren dateert de St. Amands uit de jaren 1489-1521. Vooral in de beginjaren waren de bouwactiviteiten omvangrijk. In 1516 was de kerk onder de kap en in 1521 werden de laatste gewelven aangebracht ¹³⁷. De kerk die van west naar oost werd gebouwd, bleef onvoltooid. Met name de kooromgang werd slechts ten dele uitgevoerd, maar nog juist zover dat kan worden vastgesteld dat deze overeenkomstig de Boxtelse kooromgang zou zijn voltooid. Het voert hier te ver alle overeenkomsten op te sommen. Ik wil volstaan met de vermelding dat de afmetingen van beide kerken nagenoeg gelijk zijn. Profielen van vensters en scheibogen zijn identiek wat ook geldt voor de tweeledige opbouw van de lichtbeukwanden die in beide kerken zijn voorzien van nissen waarin de lichtbeukvensters zijn geplaatst. Ook onder de daken van de zijbeuken zijn, in de lichtbeukwanden van de Geelse kerk spaarnissen aanwezig die identiek zijn aan de overeenkomstige nissen te Boxtel [0.5;1]. Met name het schip van de Boxtelse kerk moet een constructief verwante opzet hebben gekend, voor wat betreft de "schoorbogen" onder de zijbeukskappen. Het Boxtelse koor ontbeert deze schoorbogen wat ook consequenties had voor de inwendige vormen van met name de zijbeuken. Zoals nog aan de orde zal komen is het koor met bescheiden middelen, min of meer tegen de verdrukking in tot stand gebracht. Het resultaat vormt een zwakke afspiegeling van wat men eerder van plan was te bouwen.

C.3.0 FASE 3, HET SCHIP (OOSTELIJK DEEL)

De onderdelen die uit deze bouwphase dateren zijn op de tekeningen aangeduid met onderstaande arcering

De beschikbare gegevens wijzen naar een volgorde van bouwen die in onderstaande interpretatie is verwoord. Nadat het westelijke deel van het schip min of meer voltooid was

¹³⁵ Anonymus St. Dimpna; p. 3.

¹³⁶ Strijbos 1991 II; p. 138.

¹³⁷ Anonymus St. Amands; pp. 3-4.

en aan de oostzijde provisorisch gedicht [1.2 en 1.3] zal zijn voortgegaan met de afbraak van de oude kerk tot aan het koor dat begon ter hoogte van de oostelijke vieringpijlers. Het systeem van de reeds aanwezige schiptraveeën werd tot daar oostwaarts voortgezet en vond aansluiting op het oudere, al eerder gemoderniseerde koor. Vergelijk [2.3.33]. Een en ander houdt in dat ter plaatse van het jongere transept aanvankelijk twee schiptraveeën hebben bestaan. Vergelijk [1.3].

C.3.1 LOTGEVALLEN

De oostelijke helft van het schip deelde na de voltooiing van de kerk in de lotgevallen van de westelijke schiphelft. Om die reden wordt hier volstaan met een verwijzing naar hoofdstuk C.2.1. De twee meest oostelijke traveeën die zich aanvankelijk ter plaatse van het transept bevonden zijn als gevolg van de bouw van het transept afgebroken. Ze lieten nader te beschrijven sporen na.

C.3.2 BESCHRIJVING

Het oostelijke deel van het schip komt in vorm, detail en materiaalgebruik geheel overeen met het westelijke. Slechts in de maatvoering van de spaarnissen onder de zijbeuksvensers is een gering verschil op te merken. Om bovenstaande reden wordt naar de beschrijving in hoofdstuk C.2.2 verwezen. Bij de bouw van het transept verdwenen de twee oostelijke traveeën die in de hier beschreven fase tot stand kwamen. De pijlers tussen de vijfde en de zesde travee, vanuit de toren gerekend, werden oostwaarts verzwaard om voortaan dienst te doen als westelijke vieringpijlers.

Oorspronkelijke toestand ter plaatse van het transept

Dat het transept de plaats inneemt van twee schiptraveeën blijkt uit het volgende:

- * De steunberen oostelijk van de vijfde travee zijn in de westelijke transeptmuur ingelaten [0.0 en 0.1]. Aan de zuizijde is de traptoren van het transept koud tegen deze steunbeer aangebouwd, terwijl de bouwnaad aan de noordzijde over de volle hoogte zichtbaar is.
- * De steunberen, die blijkbaar oorspronkelijk tegen de lichtbeuk stonden, hebben in de westelijke transeptmuren duidelijke sporen nagelaten [0.2]. Overigens lijken aan de oostzijde van het noordtransept vage sporen te wijzen op een dergelijke steunbeer.
- * De halfzuilen die tegen de westzijde tegen de vieringpijlers zijn gebouwd zijn in werkelijkheid volledige zuilen waarvan de oostelijke helft in de jongere vieringpijlers is opgenomen. Vergelijk [0.0 en 0.1].
- * Halverwege de zuidelijke- en noordelijke vieringboog hebben pijlers gestaan die met de overige schippijlers deel uitmaakten van een regelmatige reeks. Voor de vroegere aanwezigheid van de zuidelijke is een bewijs voorhanden. Bij de aanleg van een

centrale verwarmingsinstallatie in 1928 kwam, precies op de goede plaats een pijlerbasement met daarop de aanzet van een ronde zuil tevoorschijn. Hierover is reeds in hoofdstuk A.1.2 bericht.

- * Het dak van de zuidelijke zijbeuk liep oostwaarts door ter plaatse waar nu het transept is. Dit is te zien op [2.1.15].

Voorzover na te gaan waren de oostelijke schiptraveeën gelijkvormig aan de westelijke. De steunbeer die in de westmuur van het noordtransept is opgenomen zorgt voor een thans niet oplosbaar probleem [0.2 0.5;4 en 11]. De versnijding ervan bevindt zich beneden de daklijn van de zijbeuk die nagenoeg met de oorspronkelijke overeenkomt.

C.3.3 DATERING

Een relatieve datering van deze bouwfase volgt uit het gegeven dat dit bouwdeel na de bouw van het westelijke deel van het schip en voor de aanvang van de transeptbouw is ontstaan. Voor een absolute datering zijn weinig aanknopingspunten te vinden. In de literatuur vinden we meestal een datering in het midden van de vijftiende eeuw, maar daar wordt niet onderkend dat het schip in twee fasen is ontstaan. Het meest waarschijnlijk is een datering geruime tijd voor 1500. Ook hier ontbreken door het verloren gaan van de middeleeuwse houtconstructies concrete aanwijzingen.

C.4.0 FASEN 4, 5 EN 6, BOUW VAN HET TRANSEPT

Het plan om een transept te bouwen betekende, zoals we al zagen, dat twee schiptraveeën moesten worden opgeofferd. De vorm van het transept zoals dat nu is, is het resultaat van een ontwikkeling in fasen. De huidige gedaante van het transept ontstond eerst in de bouwfasen 5 en 6.

C.4.1 LOTGEVALLEN

Bij de instorting van het schip bleef het transept behouden. Inmiddels was de kerk in gebruik bij de protestantse gemeente die het koor als kerkruimte gebruikte. In 1742, 1765, 1776, 1783 en 1791 onderging de toenmalige kerk herstellingen. In eerstgenoemd jaar werden de vloeren verhoogd en werden de muren die het transept scheidden van de schipruïne vernieuwd. Rond 1765 werden de vensters vervangen. In 1783 ging het om herstel van hagelschade en in 1791 werd de kap van de viering met de dakruiter compleet vervangen ¹³⁸. De herstellingen door Heessels in de jaren 1823-'27 betroffen ook het

¹³⁸ Dorenbosch I; pp. 40-42.

transept. De bogen naar het schip en de zijbeuken konden worden heropend omdat deze onderdelen herbouwd waren. Kennelijk is de vorm van de kraagstenen onder de gewelven gewijzigd. Mogelijk was deze wijziging het gevolg van het verwijderen van schalken, zoals dat te zelfder tijd in de kooromgang gebeurde. Ook de basementen van de vieringpijlers werden gewijzigd en aangepast aan de nieuwe basementen van de schip- en koorpijlers. Het oxaal dat aan de westzijde tegen de oostelijke vieringpijlers stond werd gesloopt. De resten werden verwerkt in de vullingen van de spaarnissen onder de vensters van schip en koor. Gelijktijdig zijn ook de ingangen onder de grote vensters gedicht. Onregelmatigheden in de juist vernieuwde basementen ter plaatse, bestaande uit vulstukken met een afwijkend profiel mogen naar mijn mening dienen als aanwijzing dat hier hiaten, ontstaan door de verwijdering van het oxaal, moesten worden opgevuld ¹³⁹. Dit houdt in dat het oxaal niet meteen werd afgebroken, maar dat daar pas tijdens de herbouw toe besloten werd.

De kappen werden onder Heessels hersteld, vooral aan de westzijde werd veel vernieuwd. Het westelijke dakvlak van het zuidtransept werd nagenoeg vervangen. De grote vensters in noord- en zuidmuur kregen kort na 1867 hun nog bestaande traceringen.

C.4.2 BESCHRIJVING

Het transept als resultaat van een ontwikkeling in drie fasen, bestaat uit een viering en twee transeptarmen. Het is nog in het bezit van de oorspronkelijke stenen gewelven. In de viering is een stergewelf en in de transeptarmen, die elk uit twee traveeën bestaan zijn netgewelven geslagen. Die van het zuidtransept zijn veel zorgvuldiger gemetseld dan die in het noordtransept. Ze zijn voorzien van ribben uit ledesteen [0.8;11]. De kraagstenen eronder hebben een vorm die uit de periode Heessels dateert. Inmiddels is gebleken dat de uiterst pover opgezette kooromgang van kolonetten voorzien is geweest. Het is denkbaar dat dergelijke elementen in het transept niet ontbroken hebben. Gezien de frappante overeenkomsten tussen de St. Petrus en de St. Amands te Geel is het niet onmogelijk dat de kolonetten vrij zwaar bemeten waren en dat ze vanaf de vloer opgingen, waarbij ze, zoals gebruikelijk, van basementen waren voorzien. Overigens is ook de situatie in Oirschot vrijwel identiek. Concrete aanwijzingen ontbreken echter, omdat ter plekke geen ontpleisteringen konden worden uitgevoerd.

Uitwendig zijn de traveescheidingen niet door steunberen gemarkeerd. Op de hoeken staan overhoekse steunberen die, in het deel boven de gewezen waterlijst, aan de zuidzijde eenmaal versneden zijn en aan de noordzijde tweemaal. De zuidwestelijke steunbeer is

¹³⁹ Staal en Berends 1976; p. 13.

verheeld met een traptoren tegen de westmuur [0.0 0.1;4 0.2 en 0.6] en [2.2.00 2.2.05 2.2.11 en 2.1.13]. In de noord- en zuidgevel staan grote vensters die door een, originele, gevorkte middenstijl in tweeën zijn gedeeld [0.5;6 en 2.1.13]. Deze gevels worden bekroond door gemetselde toppen die zijn voorzien van makelaars. De zuidelijke is iets rijker gevormd dan de noordelijke [0.1;4 inzet]. In de oostgevel zijn te weerszijden van de kooromgang vensters geweest die bij een, nader te bespreken, verhoging van het transept zijn gedicht [0.5;8 en 9][2.1.25 en 2.1.52].

De daklijsten [0.8;2] zijn verwant aan die van de koorlichtbeuk, ze zijn ter plaatse van de topgevels niet voortgezet en zijn dat ook nooit geweest. Aan de westzijde dateren de daklijsten uit 1823-'27. Ze zijn identiek aan die van de lichtbeuk van het schip [0.8;3].

Materiaal

De muren van het transept zijn van donkerrode baksteen. Ze zijn voorzien van een bekleding in tufsteen in de vorm van speklagen. Deze zijn evenwel niet aanwezig onder de kappen van de schipzijbeuken en in de topgevels. Ook ontbreken ze in de westwand van het zuidtransept tot de bovenkant van het dak van de zijbeuk waar zich een, in hoofdstuk C.4.1 besproken, horizontale bouwnaad bevindt. De speklagen zijn onder het dak van de kooromgang aanwezig [2.3.33], wat bewijst dat de muur ter plaatse tijdens de bouw van het transept een buitenmuur was. Vergelijk [1.5].

Inwendig

De viering wordt begrensd door vier bundelpijlers welke zonder bemiddeling van kapitelen of lijsten overgaan in de vieringsbogen. De pijlers hebben een klaverbladvormige doorsnede die gezien kan worden als drie in elkaar geschoven achtkanten waarbij het vierde blad bestaat uit een halfronde doorsnede. De laatste, aan de oost- en westzijden van de pijlers, sluiten in vorm aan bij de zuilen van schip en koor [0.0 en 0.1]. De bogen naar de zijbeuken en de kooromgang zijn lager dan de gewelven aldaar [2.2.02].

De oostelijke en westelijke muren zijn blind. In deze muren zijn bogen naar de zijbeuken en naar de kooromgang opgenomen. In de bovenmuren zijn spaarnissen aanwezig [2.2.09 en 10]. Ter plaatse van de traptoren ontbreekt zo'n nis [0.1;4 en 0.6]. De dorpels van de nissen zijn in de buitenste traveeën van de oostwand hoger geplaatst dan die van de overige nissen. Dit is te verklaren uit de aanwezigheid van de vensters die in het lage transept nog een functie hadden, maar bij de verhoging zijn gedicht [0.1;4 en 0.5; 8 en 9] en [2.1.25 en 2.1.52]. De nissen boven de bogen naar de kooromgang hebben een lager geplaatste dorpel die aan genoemde bogen is gerelateerd. De aanwezigheid van speklagen direct boven deze bogen aan de oostkant van de muur, houdt verband met uitstel van de bouw van het koor waarmee kennelijk rekening werd gehouden.

De bogen naar de kooromgang zijn dan ook ongetwijfeld gelijktijdig met de oostelijke vieringsboog gemaakt, maar een aansluitende kooromgang kwam er voorlopig niet. De aangetroffen constellatie laat de mogelijkheden toe dat het vroegere koor alleen kleine, lage kapellen opzij had, wat min of meer bevestigd wordt door bodemvondsten. In die vorm is de reconstructie getekend [1.5].j

Waterlijsten, vensters en spaarnissen

De afgehakte waterlijsten zijn, in de vorm van drie lagen tufsteen, in de gevels herkenbaar. Ook in de steunberen waaromheen ze omgevoerd waren lieten ze sporen na. Onder de grote vensters van noord- en zuidgevel is de waterlijst omgekornist geweest ten behoeve van ingangen [0.5;6 2.1.13 2.1.22 2.1.62 alsmede 2.2.09 en 10]. Deze zijn in 1787 afgebeeld door Verhees, al negeerde deze de omkornissing ¹⁴⁰. De huidige vensterdorpels liggen hoger dan de oorspronkelijke. Deze toestand zal in de jaren 1823-'27 zijn ontstaan, maar het is ook mogelijk dat de inkorting rond 1765 plaats vond. De vensters van de toenmalige kerk, die slechts koor en transept omvatte, moesten volgens een bestek uit dat jaar worden vernieuwd. Ze kregen in plaats van de aanwezige traceringen ijzeren staven ¹⁴¹. Het is mogelijk dat de rond 1765 ontstane vensters door Heessels ongemoeid zijn gelaten. Daartegen echter pleit het gegeven dat in de vullingen van de spaarnissen in het koor resten van venstertraceringen zijn gevonden. Deze spaarnissen zijn onder Heessels gedicht. De waterlijsten waren in 1787 nog aanwezig zoals uit de tekening door Verhees blijkt.

De al even genoemde spaarnissen zijn onder de vensters en in de oostgevel aanwezig. Ze hebben een korfboogvorm en zijn voorzien van een vellingkant. De waterlijsten zijn ook inwendig afgehakt. Overeenkomstige nissen in schip en koor zijn onder Heessels gedicht, wat ook voor het transept zal gelden.

Boven de gewelven

De ruimte van de viering is omsloten door muren die tot kapvoethoogte opgaan en die, waarschijnlijk in de zeventiende eeuw, aan noord- en zuizijde zijn verhoogd. Het vieringsgewelf steekt met zijn kruin boven de kapvoet uit. De transeptgewelven zijn vrij laag ingezet. Tussen de gewelven en de kapvoet is enige ruimte overgebleven. In de westmuur van het zuidtransept is, tegen de muur van de viering, een verzwaring opgenomen die tot het originele werk lijkt te behoren [0.2; inzet]. Op deze plaats zou, normaliter een

¹⁴⁰ Dorenbosch I; pp. 10-11.

¹⁴¹ Dorenbosch I; p. 40.

muurstijl van een korbeelstel moeten staan.

C.4.3 DE KAPPEN

De oorspronkelijke bekapping is in vrij gave staat aanwezig, maar is boven de viering geheel verdwenen [0.2 0.3;1 en 4] en [2.3.24 t/m 31]. De bekapping aldaar dateert, evenals de dakruiter uit 1791 [2.3;8 t/m 13]. Door deze vervanging zijn alle gegevens die de kappen over de chronologie van de bouwdelen verdwenen, of het moest zijn dat een dendrochronologisch onderzoek daarin nog eens meer inzicht zou kunnen bieden. Onder leiding van G. Heessels moeten ingrijpende herstellingen, die vooral aan de westelijke dakvlakken zichtbaar zijn, hebben plaatsgevonden. Daarbij zijn muurplaten en flieringen in grenenhout vervangen waardoor ook de, nader te beschrijven, kruisen werden vervangen door gespijkerde windschoren. Ook zijn de kappen bij die gelegenheid van een, geïmproviseerde, nokgording voorzien die er oorspronkelijk niet was. Op de plattegrond [0.2] en de doorsneden [0.1;4 en 0.6] zijn de onderdelen uit 1791 en 1823-'27 weggelaten en zijn de verdwenen kruisen deels gestippeld. De lassen in de flieringen zijn op deze tekeningen aangegeven. Ze kunnen een indicatie vormen voor eventuele wijzigingen of verlengingen van de kappen. Blad [0.3] geeft de originele constructie weer.

Beschrijving van de transeptkappen

De kappen zijn geheel uitgevoerd in eikehout [0.3;1 en 4]. Ze zijn van telmerken voorzien en ook van andere, niet nader te verklaren, merken. De merken zijn weergegeven op [0.3] en in de bijlagen.

Zowel op de scheiding van de traveeën als in het midden van elke travee zijn spanten geplaatst. Ze bestaan elk uit twee jukken met daarboven een geschoorde stijl die een hanebalkfliering draagt. De eerstgenoemde spanten, hoofdspanten te noemen, rusten op korbeelstellen en zijn voorzien van stijlen in het midden van elk juk. Deze korbeelstellen bestaan uit muurstijlen die geheel koud tegen de muren zijn geplaatst en die aan de onderzijde niet ondersteund worden. De trekbalken rusten op de dubbele muurplaat en zijn voorzien van onversierde sleutelstukken waarvan een aantal de vorm heeft van een worteleind. Tussen korbeel en muurstijl is een extra blokkeel aanwezig. De tussenspanten rusten via sloven en standzonen op de dubbele muurplaat. Wegens het ontbreken van trekbalken hebben deze spanten geen tussenstijlen. De spantbenen zijn voorzien van standzonen die in de trekbalken, respectievelijk de sloven rusten. De spantbenen van de onderste jukken zijn in het dakvlak geplaatst en dienen mede als drager van het dakbeschot.

Dit heeft consequenties voor de verdeling van de sporen over het dakvlak die niet autonoom is, zoals uit de langsdoorsneden blijkt. Conform de constructie van de vroegste

jukkenkappen zijn de sporen vanuit de spanten verdeeld. In het zuidtransept zijn de sporen aan de voet van een standzoon voorzien, maar niet van een slof die op de dubbele muurplaat rust. In het noordtransept en in het koor is deze slof wel aanwezig. In tegenstelling tot de situatie in vroeg gedateerde kappen zijn de sporen niet, samen met de spanten, van een doorlopende nummering voorzien. In de overeenkomstig geconstrueerde koorkap [0.3;2] en in de kap boven de sacristie is een deel van de sporen autonoom genummerd [0.4]. Een en ander bewijst dat de Boxtelse kappen niet als een laat voorbeeld van een archaïsch type kunnen gelden. Omdat de spantbenen door hun plaatsing in het dakvlak mede als spoor dienst doen is het verdelen van de overige sporen over de ruimte tussen de spanten een logische oplossing. De sporen zijn onderbroken ter hoogte van de onderste flieringen. Aan de bovenzijde zijn ze onderling gekoppeld aan elkaar en door middel van haanhouten die op de eerder genoemde hanebalkfliering rust.

De meeste verbindingen zijn als pen- en gatconstructie uitgevoerd en met toognagels geborgd. Toognagels en ook de gaten daarvoor ontbreken bij de verbindingen van de trekbalken met de standzonen en met de tussenstijlen. Ook de onderzijden van de korbeels in de jukken zijn getoogd. De verbindingen die gespijkerd zijn, worden op de tekening aangeduid met een kruisje en in zijaanzicht met een stippellijn. In het dwarsverband zijn dat de verbinding van de standzoon met het spantbeen en de verbinding van de schoren tegen de stijlen bovenin de kappen. In het langsverband zijn de ondereinden van alle windschoren tegen de spantbenen gespijkerd en ook de overkruisingen van de windschoren.

Spits van de traptoren

De traptoren op de zuidwesthoek heeft een spits die verheeld is met het westelijke dakvlak van het transept. De spits bestaat uit een tweetal sporen dat door middel van haanhouten aan elkaar is verbonden. Op dit haanhout rust een makelaar die aan de bovenzijde aan de sporen is bevestigd. Alle verbindingen zijn getoogd. Tegen de makelaar staan de overige hoekkepers of sporen [2.2.41].

Hulpconstructie onder de dakruiter

Ter plaatse van de viering bevindt zich een eikehouten constructie die aanzienlijk ouder is dan de kruisspanten die uit 1791 dateren. De hier bedoelde constructie is voorzien van gehakte telmerken [0.0 0.1;4 0.6] en [2.3;11 2.3;12 2.3;14 en 2.3.15]. De constructie bestaat uit jukken die zijn voorzien van korbeels en waarvan alle verbindingen met toognagels zijn opgesloten. Ze hebben kennelijk nooit flieringen gedragen.

De verhoging die naderhand op de oost-west gerichte muren boven de vieringsbogen is gemetseld is speciaal voor deze constructie aangebracht. Deze draagt twee noord-zuid gerichte balken die juist vrij over het hoogliggende gewelf gaan. Op deze balken rust een tweetal jukken van geringe hoogte. Van het westelijke juk is het zuidelijke spantbeen als

kromhout uitgevoerd [2.3.15]. De twee jukken dragen een oost-west gericht juk waarvan de spantbenen via sloven op de, niet verhoogde, oost en westmuur rusten. Dit juk draagt een bovenjuk. Via vulklossen worden de vieringsspanen mede ondersteund door deze jukconstructie.

Gezien het materiaalgebruik dateert de hier behandelde constructie uit de zestiende- of zeventiende eeuw. Waarschijnlijk hangt het ontstaan ervan samen met de plaatsing van een nieuwe dakruiter of met verbetering van de ondersteuning van een bestaande. Ongetwijfeld was dit de dakruiter die ondermeer door Verhees is afgebeeld en die ook op [2.1.01] duidelijk te zien is. Het is mogelijk dat deze dakruiter in de late zestiende- of in de zeventiende eeuw ontstond ¹⁴².

C.4.4 FASE 4, EEN LAAG TRANSEPT

In eerste instantie werd gewerkt aan een transept dat een geringere hoogte bezat dan de lichtbeuk. Deze toestand is op de tekeningen aangeduid met onderstaande arcering

De muren van dit lage transept zijn in het tegenwoordige vrijwel volledig bewaard gebleven. De volgende fasering kon door deduceren en combineren worden vastgesteld: Eerst moet het gehele transept in zijn lage vorm tot stand gekomen zijn. De hoogte van de oostelijke en westelijke muren moet ongeveer hebben gestrookt met de bovenkant van de zijbeuksdaken. Wanneer de hieronder opgesomde gegevens bij elkaar worden gevoegd, dan blijkt het tegenwoordige concept onmiskenbaar het resultaat van de verhoging van een lager bouwvolume te zijn:

- * De lage vensters in de oostwand vormen een indicatie voor de hoogte van de oude daklijn [0.0 0.1;4 0.5;8 en 9] en [2.1.25 2.1.52 en 60]. Ze zijn bij de verhoging gedicht. Inwendig is een en ander duidelijk te zien. De dorpels van de spaarnissen boven deze vensters liggen hoger dan die in de travee ernaast. De laatste kregen waarschijnlijk hun huidige dorpel toen de kooromgang werd aangelegd. Voordien waren er waarschijnlijk wel kapellen te weerszijden van het koor, maar de bogen naar de kooromgang zijn te breed om in die situatie een functie te kunnen vervullen [3.2.09 2.2.10 2.2.15 en 2.2.17].
- * In de westmuur van het zuidtransept ontbreken de speklagen tot de hoogte waar de kap van de zijbeuk de lichtbeuk ontmoet. In het metselwerk daarboven zijn wel speklagen aanwezig.

¹⁴² Dorenbosch I; p. 42 en afb. pp. 10-11 en 50.

- * *In de oostwand van het zuidtransept worden in het benedendeel telkens twee lagen tufsteen afgewisseld met vier lagen baksteen. In het deel boven het gedichte venster zijn steeds drie lagen tufsteen tussen de baksteen aanwezig.*
 - * *Merkwaardig is de situatie bij de traptoren op de zuidwesthoek. De spil van de trap is van tufsteen, evenals die van de traptoren bij de grote toren. Het boven eind echter is van baksteen. Ter hoogte van de overgang is een lichte verdraaiing in het metselwerk van het noordwestelijke muurvlak van het torentje waar te nemen. Deze manifesteert zich in de vorm van een terugsprong van het metselwerk [0.5;3 en 2.1.20].*
 - * *Tussen de traptoren en de westmuur van het zuidtransept is een bouwnaad aanwezig. Deze begint ter hoogte van de bovenkant van het dak van de zijbeuk, op welke hoogte ook de speklagen in de transeptmuur beginnen, en gaat door tot de kapvoet. Dit gegeven leidt tot de conclusie dat men bij het verhogen van het zuidtransept eerst de traptoren en het aansluitende deel van de zuidmuur op hoogte bracht.*
- Reeds in 1976 werd door Staal en Berends, weliswaar op andere gronden, geopperd dat de kerk misschien in een eerdere fase een lager transept had ¹⁴³.*

Voltooiing van het lage transept

Of het lagere transept geheel voltooid was voordat men aan de verhoging ervan begon, valt moeilijk uit te maken. Misschien is de verhoging na een onderbreking van de bouwactiviteiten tot stand gekomen. Ook is het mogelijk dat de twee schippijlers die voor de transeptbouw moesten wijken in eerste instantie gehandhaafd bleven. In de transeptkap zijn onregelmatigheden aan te wijzen die ervoor pleiten dat de constructie al eens uit elkaar is geweest. Als mijn veronderstelling in dezen juist is, dan vormt deze een bevestiging van de hypothese dat het lage transept in min of meer voltooide vorm heeft bestaan. De hier bedoelde aanwijzingen zijn de volgende: De telmerken zijn niet, zoals gebruikelijk, aangebracht aan dezelfde zijde van de balken als waar de toognagels zijn ingeslagen. Een aantal daksporen bezit bovendien kepen die in de huidige positie geen functie hebben. Hoewel dat minder waarschijnlijk is, kan dit ook een gevolg zijn van de herstellingen onder Heessels.

Een in detaillering vrije reconstructie van de kerk met lage transeptarmen is weergegeven op [1.4]. Met name zijn voor de hier getekende vensters in de topgevels geen aanwijzingen gevonden.

¹⁴³ Staal en Berends 1976; p. 1. Zij spreken een vermoeden in die richting uit. Het feit dat ze dit doen op grond van inmiddels achterhaalde gegevens doet niets aan hun gelijk af.

C.4.5 DATERING

Een relatieve datering van het lage transept volgt uit het gegeven dat eraan gebouwd werd na de sloop van de oostelijke schiptraveeën en dat het, vermoedelijk na korte tijd, werd verhoogd tot de huidige vorm. Dendrochronologisch onderzoek van de kappen zou wellicht kunnen uitmaken wanneer die verhoging tot stand kwam.

C.5.0 FASEN 5 EN 6, VERHOGING VAN HET TRANSEPT

Op een zeker ogenblik is besloten het transept met de middenbeuk op gelijke hoogte te brengen. De verhoging vond plaats in twee fasen, zoals hierboven reeds is uiteengezet. Vanuit de situatie met een laag transept moet allereerst de traptoren op de zuidwesthoek met het metselwerk ten westen van het grote venster tot het huidige niveau zijn verhoogd. Ondanks het feit dat er duidelijk sprake is van een onderbreking in de bouw van dit torentje is de verhoging ervan, door de wijze van arceren, ondergebracht bij fase 4, al is deze duidelijk later tot stand gekomen. Vervolgens is het noordtransept tot de tegenwoordige afmetingen verhoogd. De onderdelen die in fase 5 ontstonden zijn op de tekeningen aangeduid met onderstaande arcering

Tot slot moet, als fase 6, ook het zuidtransept op de tegenwoordige hoogte zijn gebracht. De onderdelen die in fase 6 ontstond zijn op de tekeningen aangeduid met onderstaande arcering

Het verhogen van het transept bracht een aantal ingrepen in het bestaande gebouw met zich mee. Alhoewel het mogelijk is dat men daarmee al begonnen is in fase 4, kan eerst in de fasen 5 en 6 de tegenwoordige toestand zijn ontstaan van de hierna te noemen onderdelen:

- * De westelijke vieringpijlers ontstonden door oostwaartse verzwaring van de schippijlers ter plaatse.
- * Waarschijnlijk onder gebruikmaking van muurdelen van het oude koor ontstonden, door verzwaring, de oostelijke vieringpijlers.
- * De vieringsbogen werden aangebracht. Het maken hiervan had tot gevolg dat de twee schippijlers ter plaatse van het transept verdwenen, voor zover dat al niet in fase 4 gebeurd was.
- * De kap van het oostelijke deel van de middenbeuk moest worden gesloopt, of op zijn minst worden gewijzigd, ten behoeve van de aansluiting van de transeptkappen.

Hoe dat laatste in zijn werk is gegaan, is niet meer te achterhalen. In 1791 zijn alle sporen van deze ingreep uitgewist bij het vernieuwen van de diagonaal geplaatste spanten boven de viering. Deze zijn de dragers van het, in dat jaar gebouwde, vieringtorentje. De toestand die in fase 6 was bereikt is weergegeven op [1.5].

C.5.1 PARALLELEN IN ANDERE KERKGEBOUWEN

Behalve in Boxtel zijn er ook elders voorbeelden te vinden waar het transept ten koste van enkele schiptraveeën tot stand kwam, al is dit geen algemeen voorkomende gang van zaken geweest. Een en ander is te verklaren uit de rol van het transept in de plattegrond van een kerkgebouw. Behalve een symbolische functie, die wordt uitgedrukt in een kruisvormige plattegrond heeft de bouw van een transept enige ruimtewinst tot gevolg en geeft deze het kerkgebouw meer aanzien. Een echte noodzaak tot de bouw van een transept zal er lang niet altijd zijn. Om de aan een transept verbonden voordelen te behalen moest een, naar het mij voorkomt, onevenredig grote investering worden gedaan waarvoor niet altijd middelen voorhanden waren. Verschillende grote kerken bleven dan ook zonder transept. Ik noem daarvan Zaltbommel en Doesburg.

Ongetwijfeld zijn er kerken te vinden waar het transept al wel was ontworpen maar waar de uitvoering ervan als laagste prioriteit gold. Bij de andere voorbeelden, welke in dit verband meer relevant zijn, is er sprake van een planwijziging, of zelfs van een nieuw plan, waardoor er toch een transept kwam ook als was dat aanvankelijk niet de bedoeling. Zo moet het ook in Boxtel zijn gegaan. Vergelijk [1.3] met [1.4] en [1.5].

De Leidse St. Pieter

De St. Pieterskerk in Leiden heeft rond 1500 een ontwikkeling doorgemaakt die frappante overeenkomsten vertoont met die in Boxtel. In Leiden is de middeleeuwse bouwsubstantie, anders dan in Boxtel volledig bewaard gebleven. Bovendien is het kerkinterieur daar in geheel ontleisterde toestand. Dat laatste is historisch onjuist, maar biedt wel de gelegenheid verschillende bouwsporen direct waar te nemen. De informatie die over de Leidse kerk bekend is, kwam mij te hulp bij het opstellen van een werkhypothese over de gang van zaken in Boxtel ¹⁴⁴. Deze heeft geleid tot de vaststelling van de hier gegeven fasering. Ook in Leiden werd het transept gebouwd ten koste van twee schiptraveeën en ook hier ontstonden de westelijke vieringpijlers door oostwaartse verzwaring van twee normale zuilen. Delen van de scheibogen die bij de transeptbouw gesloopt werden zijn hier nog in de vieringpijlers zichtbaar. De twee schipzuilen die hier moesten vervallen kregen elders in de Leidse kerk een functie. De kap van het schip bleef simpelweg gehandhaafd, de transeptkappen werden er koud tegenaan gebouwd. De dakruiter van de Leidse kerk staat dan ook niet boven de viering maar oostwaarts ervan. Dit gegeven inspireerde mij bij de, vrije, reconstructie van blad [1.5], wat ook werd ingegeven door de kennelijk later toegevoegde stoel onder het huidige vieringtorentje, welke stoel laat zestiende- of vroeg zeventiende-eeuws moet zijn. De overeenkomst gaat zo ver dat ook in Leiden het transept niet ineens tot stand kwam al is hier niet, zoals in Boxtel, sprake van opeenvolgende

¹⁴⁴ Van den Berg 1992; pp. 22-24 en afb. op p. 23.

bouwfasen.

Voorbeelden van kerken die, ten koste van enkele schiptraveeën pas later een transept kregen zijn behalve Boxtel: Amsterdam (Oude kerk) ¹⁴⁵, Bergum (Fr.), Halsteren ¹⁴⁶, Harderwijk ¹⁴⁷, Leiden St. Pieter ¹⁴⁸ en Vianen ¹⁴⁹.

Situering traptoren

Een traptoren op de zuidwesthoek van het transept heeft de Boxtelse kerk gemeen met bijvoorbeeld De Utrechtse Dom ¹⁵⁰, De Bossche St. Jan ¹⁵¹, en de kerken van Oirschot ¹⁵², Hoogstraten ¹⁵³ en Tholen ¹⁵⁴.

Slijtage van traptreden

Een opmerkelijk verschijnsel is door Dorenboschesignaleerd. Hij heeft zich afgevraagd hoe het komt dat de treden van de traptoren bij het transept, in verhouding tot die van de traptoren bij de grote toren, zo sterk gesleten zijn ¹⁵⁵. Terecht merkt hij op dat de trap bij de grote toren zoveel meer gebruikt werd. Zonder op die belangrijke vraag een sluitend antwoord te kunnen geven wil ik opmerken dat een combinatie van factoren tot deze slijtage geleid kan hebben.

* Ten eerste vermoed ik, op grond van de thans bekende fasering van het transept, dat deze trap tijdens de verhoging door de bouwvakkers intensief zal zijn gebruikt, ook al

¹⁴⁵ Van Rooijen 1985; pp. 16-20.

¹⁴⁶ Bergum en Halsteren, Kunstreisboek 1977.

¹⁴⁷ Meischke 1963; kol. 17-24 en fig. 1.

¹⁴⁸ Bangs 1985, Van den Berg 1992.

¹⁴⁹ Van Groningen 1989; pp. 410-419.

¹⁵⁰ Haslinghuis en Peeters 1965.

¹⁵¹ Peeters 1985.

¹⁵² Strijbos 1991 I.

¹⁵³ Van den Berg 1987, pp. 81-84, afb. 51.

¹⁵⁴ Kunstreisboek 1977.

¹⁵⁵ Dorenbosch I; p. 8.

hebben ze hun materiaal ongetwijfeld buitenom naar boven gebracht. Het zelfde moet het geval zijn geweest in 1791 toen de dakruiter en de vieringskap werden herbouwd, wat een groot en dus langdurig werk moet zijn geweest.

- * Ten tweede vormde deze trap in de periode 1684-1823 de enige toegang tot de ruimte boven de gewelven van transept en koor.
- * Ten derde is het mogelijk dat het materiaal van de treden van een mindere kwaliteit was, waardoor het sterker sleet. Intussen is het ook mogelijk dat de treden van de traptoren bij de grote toren als gevolg van het intensieve gebruik tussentijds al eens vervangen of ingrijpend hersteld zijn. In elk geval zijn de laatste vanaf de aanvang met houten dektreden bekleed geweest.
- * Ten vierde wil ik opmerken dat vele middeleeuwse torentrappen in het bezit zijn van houten dektreden die oorspronkelijk zijn. Men voerde dit zo uit om na slijtage de treden te kunnen vervangen zonder dat de noodzaak om het metselwerk te herstellen zich voordeed. De trap bij het transept is nooit van dergelijke dektreden voorzien geweest.

Ontbreken speklagen in transepttopgevels

Voor het ontbreken van speklagen, een kenmerk dat de transeptgevels met de topgevels van de sacristie gemeen hebben, is een eenvoudige verklaring te geven. De kennis die thans aanwezig is over de bouwpraktijk van het verleden stelt ons daartoe in staat: Als het metselwerk de gewenste hoogte had bereikt werden eerst de kapspanten gesteld. Vervolgens werden de topgevels gemetseld. De zin van deze werkwijze is, dat men niet het risico liep dat het verse metselwerk door het hijsen van, op de grond gereedgemaakte, spanten werd ontzet. Bovendien konden de geveltoppen eerst na het stellen van de kappen stevig worden verankerd. Eveneens vanwege de kwetsbaarheid van vers metselwerk, ook met het oog op regen- en vorstschade, werden stevast gewelven aangebracht nadat het dak geheel dicht was. Kortere of langere onderbrekingen in de bouwactiviteiten, door weersinvloeden of door geldgebrek, verklaren veelal de hierdoor ontstane wijzigingen. Aangezien de speklagen in de gevels werden gemaakt van tufsteen die van afbraak afkomstig was, zal dit materiaal niet altijd voorhanden zijn geweest. De conclusie moet dan ook zijn, dat het afwerken van kappen en topgevels van het transept kennelijk niet vlot wilde verlopen. Ook elders, zelfs bij zeer voorname kerken zien we eenvoudiger- of niet afgewerkte topgevels. Zo was het bij de Utrechtse Dom, in de middeleeuwen de enige kathedraal van Nederland¹⁵⁶ en bij de Onze Lieve Vrouwekerk van Antwerpen, de grootste gotische kerk van de

¹⁵⁶ Haslinghuis en Peeters 1965; pp. 209-220, afb. 164. De afwerking kwam eerst rond 1850 tot stand, voordien waren de toppen geheel vlak.

Nederlanden die sinds 1559 kathedraal was ¹⁵⁷.

Vergelijkbare gewelfpatronen

De heer H.H.M. Strijbos maakte mij attent op het gegeven dat het gewelfpatroon zoals dat in de transepten van de Boxtelse kerk voorkomt past in een veel breder verband [0.2 en 2.2.12 en 13]. In dat kader noemde hij ondermeer de Bossche St. Jan en de kerk van Oirschot ¹⁵⁸. Nader onderzoek leert dat het patroon typerend is voor Noord-Brabant en Limburg en mogelijk ook voor gebieden verder zuidwaarts, waarover ik onvoldoende geïnformeerd ben. Tussen de grote rivieren komt het alleen voor in het koor van de kerk te Lienden ¹⁵⁹. Ten noorden van de rivieren blijft de toepassing beperkt tot de kapittelzaal van de Utrechtse Dom (1495) ¹⁶⁰ en het koor van de St. Janskerk aldaar (voltooid in 1539) ¹⁶¹.

Bezien we de voorbeelden waarin transepten overeenkomstige gewelfpatronen bezitten dan komt vooreerst de Bossche St. Jan in beeld. Hier is mogelijk het oudste voorbeeld van dit gewelftype te vinden. De transeptgewelven van deze kerk worden door Peeters gedateerd tussen 1470 en 1480 ¹⁶². Klaarblijkelijk is het gewelf in het noordtransept aldaar het resultaat van een planwijziging, duidelijk is te zien dat de ribben op enige hoogte boven de aanzet zowel van profiel als van richting veranderen. Waarschijnlijk was het aanvankelijk de bedoeling hier een kruisgewelf te maken. Peeters meent in het transept van de tegenwoordige Antwerpse kathedraal een navolging uit 1534 van de Bossche gewelven te zien. De datering echter van deze gewelven valt waarschijnlijk veel later, namelijk in de jaren 1614-1616 ¹⁶³. Ook het reeds genoemde Oirschot (na 1462), Deurne (na 1558? ook in het koor) ¹⁶⁴ en de St. Servaas van Maastricht hebben het hier behandelde patroon in hun

¹⁵⁷ Grieten 1993; p. 120, afb. uit 1514 met geheel vlakke gevels. De huidige, gedecoreerde toestand dateert uit de zeventiende eeuw en is voor het eerst zichtbaar op een afb. uit 1644-'49, vergelijk p. 128.

¹⁵⁸ Met dank aan H. Strijbos voornoemd.

¹⁵⁹ Van den Berg 1968; p. 325.

¹⁶⁰ Haslinghuis en Peeters 1965; p. 479-481.

¹⁶¹ Van Wezel 1982; p. 135.

¹⁶² Peeters 1985; p. 394.

¹⁶³ Van Langendonck 1993; pp. 107-124, Grieten 1993; pp. 125-142 en noot 85 op p. 389.

¹⁶⁴ Voorloopige Lijst 1931; p. 83. Datering ca 1470. Janse (1989) dateert de kap van het noordtransept, die aanvankelijk in het zicht was, in 1558. De gewelven zouden dan na 1558 tot stand moeten zijn gekomen.

transeptgewelven.

Behalve de reeds genoemde voorbeelden hebben de volgende kerken het beschreven patroon in andere bouwdelen: St. Paulus en St. Jacob te Antwerpen (beide zeventiende eeuw)¹⁶⁵, Noorbeek (L.)¹⁶⁶, Weert (St. Martinus, zuidbeuk en in de Franciscanenkerk), Breugel (koor)¹⁶⁷, Dennenburg (koor), Maastricht (Cellebroederskapel en Kruisherenkerk)¹⁶⁸.

Opmerkelijk is het feit dat het bewuste patroon veelvuldig in de Duitse deelstaten Thüringen en Sachsen-Anhalt voorkomt. Bijvoorbeeld in Jena, Römhild, Schleiz en Freyburg. Bovenstaande opsomming bedoelt niet de minste suggestie van enig verband te geven, maar prikkelt wellicht tot meer studie.

Vieringgewelf

De viering van de Buxtelse kerk heeft een gewelf met een patroon dat rechtstreeks uit de klassieke gotiek lijkt voort te komen [2.2.11]. Identieke patronen zijn te vinden in de kathedraal van Amiens¹⁶⁹, in Aarschot¹⁷⁰, Dinant, Luik (St. Martin), Maastricht (zowel Onze Lieve Vrouw als St. Servaas), Meerssen, Roermond (St. Christoffel) en Thorn¹⁷¹.

Vergelijkbare voorbeelden en datering van de kappen

In de Bossche St.Jan hebben de kappen van het schip en het zuidtransept een constructie die een aantal overeenkomsten met de Buxtelse kappen vertonen. De meest opvallende overeenkomsten zijn aan te treffen in de opstelling van de spanten die ook hier als hoofd- en tussenspanen zijn aan te merken. Ook zijn hier tussenstijlen op overeenkomstige wijze geplaatst. Opmerkelijk is de aanwezigheid van gekruiste windschoren, ook in deze kappen. De belangrijkste verschillen zijn allereerst in de afmetingen op te merken. De Bossche spanten zijn breder en de dakhelling is steiler. Verder zijn in Den Bosch halverwege de

¹⁶⁵ Steyaert e.a. 1993; resp. pp. 61-63 en 6-9.

¹⁶⁶ Schulte 1991; pp. 316-326.

¹⁶⁷ Strijbos 1991 I.

¹⁶⁸ Bolten 1977.

¹⁶⁹ Pevsner 1970.

¹⁷⁰ Breugelmans, Ceulemans en Van Haesendonck 1987, afb. F.5.

¹⁷¹ Timmers 1980.

spantbenen gordingen aanwezig. Haanhouten ontbreken in deze kappen, maar het is duidelijk waar te nemen dat ze wel bedoeld waren. Tijdens het werk is klaarblijkelijk besloten de geschoorde stijlen tot de nok te verlengen en de kap van een nokgording te voorzien. Dit laatste houdt in dat de hier bedoelde kappen van de Bossche St.Jan typologisch moderner zijn dan die in Boxtel. De kappen in Den Bosch zijn door H.Janse onderzocht en beschreven. Het bovenstaande is daaraan mede ontleend. Janse dateert ze in de eerste helft van de zestiende eeuw ¹⁷².

Andere kappen die met die van de St. Petrus een dermate sterke gelijkenis tonen zijn mij niet bekend. Hier stuiten we op het probleem dat het toeval min of meer bepaald heeft welke kappen zijn opgemeten en gedocumenteerd. Die van Oirschot, die voor een vergelijking ongetwijfeld interessant zouden zijn geweest, zijn in 1944 verbrand. Ten aanzien van zekere onderdelen en constructiewijzen is het mogelijk voorbeelden elders aan te wijzen. Een bron is daarbij van bijzondere waarde: In 1989 verscheen van de hand van H.Janse een uitgebreide studie over houten kappen ¹⁷³. Een groot aantal voorbeelden is hierin beschreven en getekend al is het aantal langsdoorsneden tamelijk beperkt waardoor wezenlijke informatie ontbreekt.

Zo is het aantal voorbeelden, dat mij bekend is, van kruisen in het langsverband beperkt. Mogelijk bestaan daarvan veel meer voorbeelden. Het verschijnsel komt voor in de kap van het koor in het Zuidlimburgse Noorbeek welke kap waarschijnlijk uit de late veertiende eeuw dateert ¹⁷⁴. Overigens is deze kap in vrijwel alle opzichten anders geconstrueerd dan de kappen in Boxtel. De enige andere voorbeelden, mij bekend, zijn de kappen van het koor van de St. Jan in Utrecht, welke tussen 1532 en 1539 moet zijn gebouwd ¹⁷⁵ en van het Raadhuis te Damme die uit 1464-1467 dateert ¹⁷⁶.

Een hanebalkfliering, rustend op een geschoorde nokstijl komt al vroeg voor. Als willekeurig voorbeeld noem ik de kap van het schip van de kerk in Brouwershaven uit ca 1325 ¹⁷⁷. Tussensijlen in spantjukken komen ondermeer in de stad Utrecht veel voor. De kap van de

¹⁷² Janse 1985; pp. 214-216 en afb. 148-151.

¹⁷³ Janse 1989.

¹⁷⁴ Schulte 1991; p. 323-324 met afb.

¹⁷⁵ Van Wezel 1981; p. 135

¹⁷⁶ Devliegheer 1971, fig. 14 en 15.

¹⁷⁷ Janse 1989; afb. 115.

Domkerk, die mogelijk als voorbeeld voor Den Bosch heeft gediend dateert uit 1386¹⁷⁸. Ook in andere delen van ons land zien we dit verschijnsel dat kennelijk niet aan een bepaalde periode of tijdvak gebonden is, zoals voorbeelden uit Zutphen en Haarlem ons leren¹⁷⁹. Dat laatste geldt zeker ook voor trekbalken die boven de muurplaten liggen. Ze zijn, verspreid, in verschillende regionen te vinden. Merkwaardig is wel het gegeven dat nu juist in Brabant deze oplossing wat minder algemeen voorkomt zoals bijvoorbeeld blijkt in de vijftiende-eeuwse schipkap van Gemert¹⁸⁰. De kap van het schip in Den Dungen vertoont enige verwantschap met die van Boxtel. Deze wordt op zijn vroegst gedateerd in het laatste kwart van de vijftiende eeuw en op zijn laatst in de eerste helft van de zestiende eeuw¹⁸¹.

Lage transeptarmen elders

De vorm die het transept in eerste instantie kreeg hield in dat de transeptarmen lager waren dan de lichtbeuk. Een dergelijke vorm roept herinneringen op aan de romaanse architectuur van het Maasland¹⁸². In de periode van de gotiek bleef men er in die streken aan vast houden, maar ook in het Brabantse is een transept, lager dan de middenbeuk niet ongewoon. Het is te vinden in de kerken van Bakel, Diessen, Den Dungen, Eersel, Halsteren, Leende en Middelbeers. De reeks kan nog worden aangevuld met de verdwenen of verbouwde kerken te Asten, Beek, Geldrop, Schijndel, Tongelre, Veldhoven en Zeelst. In het Maasland waartoe Leende in zekere zin behoort zien we het bijvoorbeeld in Bocholt, Eksel en Neeroeteren¹⁸³. Vergelijkbaar met de gang van zaken in Boxtel is die in Gerwen. Daar is het transept later op gelijke hoogte met het schip gebracht wat ter plaatse in de topgevels nog duidelijk zichtbaar is. De ingreep vond daar plaats in 1612¹⁸⁴.

¹⁷⁸ Janse 1989; afb. 161.

¹⁷⁹ Janse 1989; afb. 154 en 160.

¹⁸⁰ Janse 1989; resp. de afb. 161-162, 164, 188, 189 en 163.

¹⁸¹ Janse 1989; afb. 229.

¹⁸² Ter Kuile 1975, Bassal i Altet 1989, Kubach-Verbeek (IV) 1989.

¹⁸³ Van Leeuwen 1974, Van Laarhoven 1975, Van Leeuwen 1976, Timmers 1980.

¹⁸⁴ Van Leeuwen 1974; p. 62.

C.5.2 DATERING

Een relatieve datering volgt uit het gegeven dat het koor jonger is dan het transept, terwijl het laatstgenoemde het resultaat van meerdere fasen blijkt te zijn. Zoals hierboven betoogd zal het noordtransept eerder zijn verhoogd dan het zuidtransept. Naar mijn indruk is hier echter geen sprake van grote tijdsverschillen.

De transeptkappen

De datering van de kappen is, met uitzondering van eventueel daarin opgenomen oudere onderdelen, te koppelen aan die van het muurwerk waarop ze rusten. Vergelijkend onderzoek in verwante kapconstructies levert slechts een globale datering op: Eind vijftiende eeuw tot eerste helft zestiende eeuw. Gevoelsmatige argumenten koppeland aan feitelijke gegevens wil ik de datering voorlopig stellen op omstreeks 1520. Meer uitgebreid veldonderzoek dienaangaande is zeker zinvol. Misschien zal het in de toekomst mogelijk zijn de kappen van de St. Petrus dendrochronologisch te dateren. Ten aanzien van verschillen in datering tussen de kappen van koor en transept onderling zou daardoor wellicht ook klaarheid kunnen worden gebracht.

C.6.0 FASE 7, KOOR, SACRISTIE EN NOORDKAPEL

De onderdelen die uit deze bouwfase dateren zijn op de tekeningen aangeduid met onderstaande arcering

Toen eenmaal het transept verhoogd was [1.5] moet het oude koor wel een zeer povere indruk hebben gemaakt. Het ligt voor de hand dat men er alles aan deed om een groter en monumentaler koor te kunnen bouwen. Vooral vanuit het kapittel, gesticht in 1493, zal die behoefte sterk zijn gevoeld. De bouw van het nieuwe koor werd een moeizame aangelegenheid. Kennelijk wist men dat van te voren want de oostelijke transeptwanden werden netjes afgewerkt omdat ze nog een tijd in het zicht moesten blijven. Met duidelijk herkenbare bouwnaden werd het koor tegen het, op dat moment complete, transept aangesloten. Mogelijk kwam het bouwen van de kooromgang voort uit de functie die de kerk had als doel van drukbezochte bedevaarten. De ongebruikelijke grootte van het sacristiecomplex, dat later nog tweemaal werd uitgebreid, doet een verband met de pelgrimage vermoeden.

Tegelijk met het koor kwamen de sacristie en de noordkapel tot stand. Het thans aanwezige koor moet de rechtstreekse opvolger zijn van een koor dat nog zeer oude elementen bevatte, getuige de grote stukken tufsteen die in de noordelijke kooromgang zijn gevonden. Dat dit koor al eens verbouwd was blijkt uit meerdere gegevens waarvan mijn interpretatie

op [1.1] is weergegeven. Ondermeer vormt de grote baksteen die bij de afbraak vrij kwam een bewijs daarvoor.

C.6.1 LOTGEVALLEN

Na 1648 was de kerk in gebruik bij de protestantse gemeente die het koor als kerkruimte gebruikte. In 1657 wordt voor het eerst bericht over Raadsvergaderingen in de "gerwe-camere"¹⁸⁵. In de zeventiende- en achttiende eeuw werden de noordkapel, de sacristie en de H.Bloedkapel verbouwd in verband met hun functie van raadhuis en secretarie. Met name de achttiende-eeuwse verbouwingen zijn duidelijk aanwijsbaar. In 1742, 1765, 1776, 1783 en 1791 onderging de toenmalige kerk herstellingen. In eerstgenoemd jaar werden de vloeren verhoogd en werden de muren die het transept scheidden van de schipruïne vernieuwd. Het stenen gewelf van het middenkoor werd in 1742 gesloopt¹⁸⁶. Ongetwijfeld deed men dat om instorting van de lichtbeuk te voorkomen, een ervaring die men in 1684 met het schip had opgedaan. Onder de trekbalken kwam een houten tongewelf dat "parelkleurig" geverfd werd. Uit dat laatste blijkt dat het gewelf met hout bekleed werd en niet met stucwerk zoals Dorenbosch veronderstelt¹⁸⁷. Boven de gewelven waar delen van de muren nog van pleister en witkalk zijn voorzien tekent dit gewelf zich nog duidelijk af, met name tegen de oostzijde van de triomfboog. Dit alles maakte onder Heessels plaats voor de thans aanwezige kruisgewelven die eveneens van hout zijn, maar waarvan de velden met stuc op riet zijn bekleed. Deze gewelven maken op hun beurt deel uit van een complete nieuwe binnenordonnantie. Rond 1765 werden de vensters vervangen. In 1783 ging het om herstel van hagelschade¹⁸⁸. De herstellingen door Heessels in de jaren 1823-'27 brachten voor het koor in hoofdzaak inwendig wijzigingen met zich mee. De ordonnantie van de lichtbeukmuren die oorspronkelijk stellig overeenkwam met die van de St. Amands in Geel werd aangepast door de benedeneinden van de lisenen te verwijderen waardoor de horizontale lijsten konden worden doorgetrokken. De bovineinden van deze lisenen werden gereduceerd tot klassieke pilasters die middels een lijstkapiteel de ribben van de schijngewelven dragen [0.7]. In de kooromgang verwijderde men de schalken onder de kraagstenen van de gewelven en de waterlijsten waarop deze schalken ontsprongen [0.4;4]. Ook de basementen van de vieringpijlers werden gewijzigd en aangepast aan de nieuwe basementen van de schip- en koorpijlers. Het oxaal dat aan de westzijde tegen de

¹⁸⁵ Dorenbosch I; p. 45.

¹⁸⁶ Dorenbosch I; p. 42.

¹⁸⁷ Dorenbosch I; p. 42.

¹⁸⁸ Dorenbosch I; pp. 40-42.

oostelijke vieringpijlers stond werd gesloopt. De resten werden verwerkt in de vullingen van de spaarnissen onder de vensters van schip en koor. Gelijktijdig zijn ook de ingangen onder de grote vensters gedicht. Onregelmatigheden in de juist vernieuwde basementen ter plaatse, bestaande uit vulstukken met een afwijkend profiel mogen naar mijn mening dienen als aanwijzing dat hier hiaten, ontstaan door de verwijdering van het oxaal, moesten worden opgevuld ¹⁸⁹.

De kooromgang kreeg grotendeels een nieuwe kap en aan de muren werd, uitwendig, veel hersteld. In 1867 maakte P.J.H. Cuypers een restauratieplan voor de kerk. Voor het koor had dit tot gevolg dat de vensters van de lichtbeuk benedenwaarts werd verlengd. Daartoe werd de kap van de omgang aan de bovenzijde afgeplat. Alle vensters kregen neogotische traceringen naar vrij ontwerp. De vensters van de sacristie en de H.Bloedkapel waren daarvan evenwel uitgezonderd. In 1918 begon een tweede restauratie daarbij werd de tracering van de noordkapel door een eenvoudiger exemplaar vervangen. Ook werd de sacristie, de bijsacristie en de H.Bloedkapel gerestaureerd en werd de laatste naar de kerk opengelegd en inwendig hersteld. Voor het overige kwamen er nieuwe, min of meer gereconstrueerde vensters met bakstenen vorktraceringen en bleven de herstellingen voornamelijk tot het uitwendige beperkt. In 1928 werd tegen de eerste travee van de zuidelijke kooromgang een nieuwe ruimte gebouwd ten behoeve van de centrale verwarming. De laatste restauratie komt nog ter sprake.

C.6.2 LOTGEVALLEN

De sloop van het koorgewelf in 1742 is reeds vermeld. Onder de trekbalken kwam een houten tongewelf dat "parelkleurig" geleverd werd. Uit dat laatste blijkt dat het gewelf met hout bekleed werd en niet met stucwerk zoals Dorenbosch veronderstelt ¹⁹⁰. Boven de gewelven waar delen van de muren nog van pleister en witkalk zijn voorzien tekent dit gewelf zich nog duidelijk af, met name tegen de oostzijde van de triomfboog. Dit alles maakte onder Heessels plaats voor de thans aanwezige kruisgewelven die eveneens van hout zijn, maar waarvan de velden met stuc op riet zijn bekleed. Deze gewelven maken op hun beurt deel uit van een complete nieuwe binnenordonnantie, overeenkomstig de vormen van het deels nieuwe schip [0.7]. De waterlijsten van de kooromgang werden in- en uitwendig afgehakt, de spaarnissen gedicht en de vensters ingekort. Het oxaal en de kooromheining werden gesloopt al was dat vermoedelijk aanvankelijk niet de bedoeling. De kooromgang kreeg grotendeels een nieuwe kap en aan de muren werd, uitwendig, veel

¹⁸⁹ Staal en Berends 1976; p. 13.

¹⁹⁰ Dorenbosch I; p. 42.

hersteld. In 1867 maakte P.J.H. Cuypers een restauratieplan voor de kerk. Voor het koor had dit tot gevolg dat de vensters van de lichtbeuk benedenwaarts werden verlengd. Daartoe werd de kap van de omgang aan de bovenzijde afgeplat. Alle vensters kregen neogotische tracteringen naar vrij ontwerp. De vensters van de sacristie en de H.Bloedkapel waren daarvan evenwel uitgezonderd. In 1918 begon een tweede restauratie daarbij werd de tractering van de noordkapel door een eenvoudiger exemplaar vervangen. Ook werd de sacristie, de bijsacristie en de H. Bloedkapel gerestaureerd en werd de laatste naar de kerk opengelegd en inwendig hersteld. Voor het overige kwamen er nieuwe, min of meer gereconstrueerde vensters met bakstenen vorktracteringen en bleven de herstellingen voornamelijk tot het uitwendige beperkt. In 1928 werd tegen de eerste travee van de zuidelijke kooromgang een nieuwe ruimte gebouwd ten behoeve van de centrale verwarming.

C.6.3 BESCHRIJVING

Het basilicaal aangelegde koor bezit een kooromgang. Het bestaat uit vier traveeën en een absis die uit drie zijden van een regelmatige achthoek [0.0 t/m 0.4 en 0.7][2.1;06 2.1;28 en 29 2.1;33 t/m 41]. De sluitwanden van de kooromgang zijn evenwijdig aan die van de absis geplaatst waardoor ze zeer breed zijn.

De sacristie en de noordkapel staan respectievelijk tegen de derde en vierde travee van de noordelijke kooromgang. De eerste bestaat uit twee verdiepingen. Een traptorentje staat in de hoek tussen de westmuur van de sacristie en de kooromgang. Het is, vanaf de oorsprong ook van buiten af toegankelijk. Een oorspronkelijke toegang tot de kerk, het catechismusdeurtje, is gelegen in de tweede travee aan de zuidkant.

De kooromgang, de sacristie en de noordkapel zijn in steen overwelfd. Het stenen gewelf van het middenkoor is in 1742 gesloopt. Uitwendig zijn deze bouwdelen met tufsteen bekleed in de vorm van speklagen. Een uitzondering daarop wordt gevormd door de topgevels van de sacristie. De kapconstructie van het middenkoor en de gemeenschappelijke kap over sacristie en noordkapel zijn nog origineel. Zie hiervoor respectievelijk [0.2 0.3;2 - 3 en 0.4;3]. Van de kap boven de kooromgang is alleen het meest oostelijke vlak oud [0.3;5]. De overige delen bestaan uit grenen halfspanten gelijkvormig aan de spanten boven de zijbeuken van het schip. Vergelijk [0.1;2].

De lichtbeuk

Steunberen of andere voorzieningen om de gewelfdruk tegen te gaan ontbreken geheel. De muren zijn uitwendig vlak. Onder het dak van de kooromgang echter zijn spaarnissen aanwezig [0.5;1]. In de jaren 1823-'27 toen het schip werd herbouwd is de inwendige ordonnantie van het koor gewijzigd in classicistische stijl [0.7 2.2.03 en 2.2.19]. Op grond

van de ervaring die men had met de instorting van schippijlers werden die van het koor verzwaard met een mantel van een halve steen dik. De meest westelijke halfzuilen, die verheeld zijn met de oostelijke vieringpijlers, werden hiervan uitgezonderd. Ze behielden hun oorspronkelijke diameter. De zuilen werden voorzien van achthoekige basementen en kapitelen van Toscaanse vormen. De ongetwijfeld oorspronkelijke nissen rond de vensters zijn voorzien van de voor deze kerk zo karakteristieke brede vellingkanten. Ze zijn door Heessels ongewijzigd gehandhaafd [0.0 en 2.2.19]. Langs de voet ervan werd een doorgaande lijst van stuc aangebracht die van een klassiek profiel is voorzien. Op deze hoogte zullen oorspronkelijk de gewelfaanzetten hun plaats hebben gehad. Kennelijk is er veel moeite gedaan de binnenarchitectuur wat rijziger te maken, want de aanzetten voor de nieuwe stucgewelven kwamen veel hoger te liggen. Ze ontspringen op lijstkapitelen van stuc die de bekroning vormen van vlakke pilasters die op evengenoemde lijst hun basis vinden. De gewelven zijn van stuc op hout en riet, ze zijn van houten geprofileerde ribben voorzien die geverfd zijn [0.8;12]. De middeleeuwse componenten van de binnenwanden vormen de basis voor een reconstructie van de middeleeuwse toestand. Deze moet vrijwel identiek zijn geweest aan de binnenordonnantie van de St. Amandskerk in Geel. De laatste is in oorspronkelijke staat bewaard gebleven. De kerk in Geel, die met de Buxtelse opmerkelijke overeenkomsten vertoont, levert de ontbrekende gegevens voor een reconstructie van de binnenordonnantie van het Buxtelse koor: Op de kapitelen van de pijlers rusten lisenen die zijn voorzien van een kantige schalk. Dit geheel wordt bekroond door een lijstkapiteel waaruit de gewelfribben ontspruiten. Boven de toppen van de scheibogen is een waterlijst aanwezig die door de lisenen onderbroken wordt. Vanaf de waterlijsten beginnen de spaarnissen waarin de lichtbeukvensters zijn geplaatst. Tot zover de situatie in Geel. Frappant is de overeenkomst die te zien is in de afschuining van de dagkanten van scheibogen, spaarnissen en vensters. De wijzigingen die Heessels aanbracht zullen hebben bestaan uit het wijzigen en verzwaren van de waterlijst en uit het reduceren van de lisenen die tussen kapiteel en waterlijst geheel zouden verdwijnen en daarboven zouden worden teruggehakt tot een vrij vlakke pilaster die de, hoger aangezette, ribben van de schijngewelven zou gaan dragen.

De kooromgang

De muren van de kooromgang worden geschoord door steunberen. De meest westelijke daarvan staan aan twee zijden vrij en staan met hun westelijke vlak koud tegen de oostmuur van het transept [2.1.52]. Tussen de sacristie en de noordkapel staat een haakse steunbeer, op de hoeken van deze aanbouw zijn de beren overhoeks geplaatst. De waterlijsten zijn zowel in- als uitwendig afgehakt. Ze bestonden eertijds uit drie lagen tufsteen en waren rond de steunberen omgevoerd. De kooromgang is gemetseld in baksteen met wisselende formaten, wat erop wijst dat het afbraakmateriaal van het oude koor hier verwerkt is.

De sterk gebombeerde kruisribgewelven hebben een merkwaardige vorm. Oorzaak daarvan is het feit dat de kruin van de scheibogen tussen koor en omgang hoger liggen dan de dakvoet van de omgang [0.1;5]. De trek balken onder de voet van de kap boven de omgang hebben kennelijk een belemmering gevormd voor het maken van sierlijk gewelfde gordelbogen in de dwarsrichting [0.1;5]. Deze zijn daardoor zeer gedrukt uitgevallen en beginnen met een knik vanuit de kapitelen en de kraagstenen tegen de noordwand. De muraalbogen tegen de buitenwanden hebben eveneens een gedrukte vorm die verband houdt met de extreem lage ligging van de muurkroon van de kooromgang [0.4;4]. Vooral in de brede sluitingswanden maken deze muralen een vreemde indruk. De ribben en gordelbogen van het gewelf waarvan het materiaal niet kon worden vastgesteld hebben eveneens een merkwaardige vorm. Ze vertonen in profilering overeenkomst met de ribben van het sacristiegewelf [0.8;13]. Het profiel bestaat uit een smalle, vlakke onderzijde geflankeerd door twee vrij brede, steil geplaatste afschuiningen. Het merkwaardige van deze ribben ligt in de omstandigheid dat de afschuiningen zonder overgang in de gewelfschelpen doorlopen zodat alleen de vlakke band aan de onderzijde visueel ervaren wordt. Het effect hiervan is een gewelfrib die zeer dun lijkt te zijn. Een originele ingang bevindt zich in de tweede travee aan de zuidkant. Het zogenaamde catechismusdeurtje is ontlast door een tudorboog [0.1 0.5;10] en [2.1.29 t/m 31]. Boog en omlijsting zijn uitgevoerd in geprofileerde tuf- en baksteen. De waterlijst die in afgehakte vorm nog afleesbaar is, was oorspronkelijk omgekornt. In gereconstrueerde vorm is deze weergegeven op [0.5;10].

Spaarnisen, waterlijsten en vensterdorpels

Inwendig zijn onder de vensters spaarnissen aanwezig. Ze hebben een korfboogvorm en zijn voorzien van een vellingkant. De waterlijsten erboven zijn afgehakt. Ze zijn in de jaren 1823-'27 gedicht. Het feit dat fragmenten van het oxaal mede in de nissen van het koor zijn teruggevonden bewijst dat de dichting van de nissen met de sloop van het oxaal samenviel ¹⁹¹.

De huidige vensterdorpels in de kooromgang liggen hoger dan de originele. Deze toestand kan in de jaren 1823-'27 zijn ontstaan, maar het is ook mogelijk dat de inkorting rond 1765 plaats vond. De vensters van de toenmalige kerk, die slechts koor en transept omvatte, moesten volgens een bestek uit dat jaar worden vernieuwd. Ze kregen in plaats van de aanwezige traceringen ijzeren staven ¹⁹². De rond 1765 ontstane vensters verkeerden ongetwijfeld in de jaren 1823-'27 nog in goede conditie. Vernieuwing of wijziging zou onnodige kosten met zich mee hebben gebracht. Tegen inkorting van de vensters in de

¹⁹¹ Dorenbosch I; pp. 27 en 30.

¹⁹² Dorenbosch I; p. 40.

achttiende eeuw pleit het gegeven dat in de vullingen van de spaarnissen in het koor resten van venstertraceringen zijn gevonden ¹⁹³. Van belang is de aanwezigheid van een originele blindtracering in het wandvlak ter plaatse van de sacristie, in de derde travee [0.4;4]. Deze tracering is in baksteen gemetseld. In 1927 heeft deze, terecht of niet, als voorbeeld gediend voor de nieuw ontworpen traceringen in de zijbeuken van het schip ¹⁹⁴.

Oorspronkelijke details

Door gedeeltelijke ontleistering is getracht gegevens te achterhalen omtrent vorm en hoogteligging van de originele kapitelen en kraagstenen. De geknikte vorm van de gordelbogen in de kooromgang gaf aanleiding tot de veronderstelling dat deze lager waren geplaatst dan de thans bestaande. Hoewel de detaillering onbekend is gebleven blijkt de hoogte ongewijzigd. Uit berichten omtrent de herstellingen van omstreeks 1920 kan worden opgemaakt dat de zuilen oorspronkelijk eenvoudige lijst-imposten bezaten ¹⁹⁵. Een onverwachte vondst werd gedaan tussen de eerste en tweede travee in de noordelijke kooromgang: De muren geleed door middel van tufstenen kolonnetten die ontsprongen ter hoogte van de waterlijst. In gereconstrueerde vorm is deze situatie in de volgende travee getekend op [0.4;4]. Hierbij dient te worden opgemerkt dat deze opzet heel wat eenvoudiger was dan die in het schip. Willekeurige voorbeelden elders met een soortgelijke constellatie zijn te vinden in Oirschot (koorkapellen), Breda (Onze Lieve Vrouwekerk), Princenhage en Zaltbommel (koor). In Geertruidenberg werd de kolonnetten naar gevonden gegevens gereconstrueerd ¹⁹⁶.

Voltooiing van het koor

Het ambitieuze plan om een groot koor met omgang te bouwen heeft kennelijk veel problemen ontmoet. Op het moment dat men met de bouw ervan begon bestond het romaanse koor, gotisch verbouwd en uitgebreid, er nog. Op grond van wat ons van bouwpraktijken elders bekend is mag worden aangenomen dat men is begonnen de buitenmuren van de kooromgang en de sacristie met noordkapel om het oude koor heen te bouwen. Met name de aanbouw zal onder de kap zijn gebracht en ook overwelfd voordat men met de bouw van middenkoor en lichtbeuk begon.

Opmerkelijk is het feit dat met name de laatst voltooide delen van deze bouwphase bouw-

¹⁹³ Dorenbosch I; pp. 30 en 97-98.

¹⁹⁴ Dorenbosch I; p. 101.

¹⁹⁵ Dorenbosch I; p. 99.

¹⁹⁶ Vriendelijke mededeling van de heer G.A. Overeem (RDMZ).

technisch gezien slecht zijn uitgevoerd, wat niet geldt voor de kapconstructies. De slechte kwaliteit moet ook tijdens herstel onder Heessels zijn gebleken want daarbij is aan het koor veel meer vernieuwd dan aan de gespaard gebleven delen van het schip en aan het transept ¹⁹⁷. Ook het uiterlijk van het metselwerk en de gewelven maakt een slordige indruk. Behalve tufsteen uit de sloop is hier veel ouder baksteenmateriaal hergebruikt. Het was in feite inferieur materiaal want er zijn nauwelijks hele stenen tussen te vinden.

Het koor is beperkter van omvang geworden dan aanvankelijk de bedoeling was. Meteen bij het begin van de bouw heeft men zich al vastgelegd aan een smallere maatvoering van de kooromgang. Vergelijken we de aansluiting van de schipzijbeuken op de gordelbogen naar het transept met de overeenkomstige aansluiting van de kooromgang dan valt op dat de muren van de kooromgang in het zelfde vlak liggen als de dagkant van deze bogen. Het profiel ervan, vierkant met brede vellingkanten, is deels verzonken in de muur van de kooromgang [0.0 en 0.4]. Bij gedeeltelijke ontleistering aan de noordzijde is gebleken dat de boog een normale, met pleister afgewerkte profilering bezit. Ook aan de zuidkant was dit het geval. Een en ander betekent dat de kooromgang breder was bedoeld dan hij tot uitvoering is gekomen. De reden voor deze planwijziging was blijkbaar de wens om op materiaal, en dus op kosten, te besparen. Die wens blijkt ook uit de verwerking van een tamelijk grote hoeveelheid sloopmateriaal en uit het reduceren van de hoogte tot het absolute minimum. Een en ander spreekt uit de dwarsdoorsnede van het koor [0.1;5]. De kooromgang is, vergeleken bij de middenbeuk nogal smal. De breedte is minder dan de helft van de koorbreedte wat ongebruikelijk is. In sterkere mate dan bij het schip [0.1;1 en 2] valt op dat de kruinen van de scheibogen hoger uitkomen dan de dakvoet van de omgang, respectievelijk de zijbeuken. Het maatverschil is dermate groot dat men bij de uitvoering van de gewelven in moeilijkheden is gekomen, zoals blijkt uit de gedrukte vorm ervan. De muraalbogen tegen de buitenwand kregen een halfronde vorm [0.4;4] en tegen de brede sluitingszijden bijna de vorm van een segmentboog. De gordelbogen moesten beneden de trekbalken blijven en kregen daardoor een gedrukte vorm die met zich mee bracht dat de gordelbogen met een knik vanuit de kapitelen en kraagstenen ontspringen.

Tijdens de bouw is er nog een wijziging doorgevoerd. In de tweede travee aan de noordzijde is na ontleistering, ter plaatse van de linker spaarboog, een dagkant en een deel van de bijbehorende segmentboog te voorschijn gekomen [0.1 0.4;4][2.2.23]. Deze vormen de resten van een ingang die is gedicht voordat de bouw van de kooromgang was voltooid. Het laatste blijkt uit het feit dat er aan de rechterzijde niets van een dergelijke constructie te vinden is en ook blijkt dat de vervangende spaarboog, zowel in vorm als in

¹⁹⁷ Andermaal werd dit bevestigd tijdens de uitvoering van de recente restauratie waar meer moest worden ingegrepen dan voorzien was.

materiaal, identiek is aan de overige. De dagkant is onder een hoek van 45 graden ingesneden, de segmentboog haaks.

Bezien we de opzet van het uiteindelijk gereailseerde koor dan blijkt dat er van de royale opzet die het schip kende geen sprake was. De constructie met onderdakse steunbogen tegen de lichtbeuk die het schip ongetwijfeld heeft bezeten is bij het koor niet toegepast. Waarschijnlijk moet het ontbreken ervan worden gezien als één van de vele reducties die het aanvankelijke plan heeft ondergaan.

In een latere fase is nog getracht een begin te maken met de bouw van transkapellen rond de kooromgang. Men hoopte daarmee een oude wens in vervulling te zien gaan: De huidige H.Bloedkapel is na voltooiing van de kooromgang totstandgekomen. Waarschijnlijk was het de bedoeling hierin Oirschot te volgen en zo de kerk te vervolmaken. De Buxtelse St. Petrus is niet de enige kerk waar de bouw van omgangskapellen moeizaam verliep. De Dom van het Westfaalse Münster kreeg pas na 1663 de ontbrekende kapellen, nadat er aanvankelijk, gedurende lange tijd maar één kapel bestond ¹⁹⁸.

Bouwen van west naar oost

Zonder te beweren dat de middeleeuwse kerkbouw volgens bepaalde regels verliep, kan worden vastgesteld dat het vergroten, verbeteren of moderniseren van kerken meestal van oost naar west plaatsvond. In de meeste gevallen is de modernisering of vernieuwing van een kerk dan ook van oost naar west verlopen. Het koor vormt in de middeleeuwen de belangrijkste ruimte van het gebouw en is het liturgische centrum ervan. Daarom werd het koor niet zelden het rijkst versierd en afgewerkt. Bij de vernieuwing van de romaanse St. Petrus heeft men naar alle waarschijnlijkheid ook van oost naar west gewerkt. In elk geval is daar het koor belangrijk vernieuwd. We kunnen concludere dat de meest gangbare praktijk optimaal recht deed aan de functie van het koor als liturgisch middelpunt van de kerkruimte. Toch was de praktijk in een minderheid van alle gevallen anders en (ver)bouwde men van west naar oost, zo ook in Buxtelt waar de vervanging van de oude kerk met de bouw van de huidige toren begon.

De laatste grote bouwactiviteit betreft dan ook het ontstaan van het koor. Op de een of andere wijze moet men, naarmate het werk vorderde met een kentering in de financiering te kampen hebben gehad. De consequentie daarvan was dat de voltooiing van het koor min of meer een sluitpost werd. In afwijking van het algemeen gebruik werd ook elders van west naar oost gebouwd, al betreft het vrijwel altijd een verbouwing van een reeds aanwezig kerkgebouw. Een van de vroegste voorbeelden is de St. Nicolaaskerk te Utrecht

¹⁹⁸ Dehio 1986; p. 357.

die in de twaalfde eeuw van west naar oost werd verbouwd ¹⁹⁹. Het zijn niet alleen grote kerken waar deze gang van zaken kon worden vastgesteld, ook in de kerk van Westbroek (U) werd deze werkwijze eind vijftiende eeuw gevolgd ²⁰⁰.

In sommige gevallen dragen de kerken, opvallend of onopvallend de sporen van een moeizame voltooiing. Boxtel is dan ook niet het enige voorbeeld waar de laatste loodjes zwaar gingen wegen. In Brielle ²⁰¹, Bergen op Zoom ²⁰², Tholen ²⁰³, Veere ²⁰⁴, Geel (St. Amands), Mechelen (O.L.Vrouw over de Dijle) en Oudenaarde (St. Walburga ²⁰⁵) werd aan het nieuwe koor niet begonnen of werd het niet voltooid. In Doesburg ²⁰⁶, Rotterdam ²⁰⁷ en Arnhem (St. Eusebius) lukte dat wel, maar vooral in Arnhem moest klaarblijkelijk een compromis worden gevonden om het ambitieuze plan zo voordelig mogelijk te realiseren, in dit geval, evenals in Boxtel ten koste van een deugdelijke uitvoering zoals de latere lotgevallen van beide kerken hebben uitgewezen ²⁰⁸.

C.6.4 SACRISTIE EN NOORDKAPEL

In tegenstelling tot de overige delen van de kerk hebben de sacristie en de bovengelegen ruimte hun oorspronkelijke detaillering en bepleistering voor een belangrijk deel bewaard. Dit geldt overigens ook voor de bijsacristie die wat later tot stand kwam. Genoemde bouwdelen ontkwamen geheel of grotendeels aan de wijzigingen die de kerk sinds 1823 onderging. De sacristie en de noordkapel zijn gedekt door een gemeenschappelijke kap die aan de oost- en westzijde door topgevels beëindigd wordt. De kapvoet van deze aanbouw

¹⁹⁹ Haakma Wagenaar 1972; pp. 46 en 49-52.

²⁰⁰ Haakma Wagenaar 1994; pp. 22-29.

²⁰¹ Don 1992; pp. 171-178.

²⁰² Peeters 1987, De Kind 1987, Haakma Wagenaar 1991.

²⁰³ Don 1985; pp. 137-138.

²⁰⁴ Don 1985; pp. 143-144.

²⁰⁵ Lemaire 1963; p. 237.

²⁰⁶ Ter Kuile 1958; pp. 64-65.

²⁰⁷ St. Laurens 1991; pp. 112-118 en 158.

²⁰⁸ Rosenberg 1962; kol. 189-211.

ligt op gelijke hoogte met die van de kooromgang.

De eigenlijke sacristie beslaat slechts de halve hoogte van de hier aanwezige ruimte, erboven is de zogenaamde gijzelkamer aanwezig. De sacristie is, in tegenstelling tot de kapel niet op de kerkruimte geopend. De ruimte is overkluisd met een fraai en regelmatig gemetseld kruisribgewelf. De ribben ervan hebben een eenvoudig profiel [0.8;13]. Ze zijn waarschijnlijk van ledesteen en lopen in de hoeken teniet. De noord- en westwand zijn, afgezien van muuropeningen en een latere schoorsteen, vlak. De zuid- en oostwand echter bestaan uit verdiepte velden die worden omsloten door muraalbogen met een vellingkant. In de westmuur is de doorgang naar de traptoren nog de oorspronkelijke. Het thans aanwezige deurkozijn met deur is denkelijk achttiende-eeuws. Bij het plaatsen ervan is de doorgang wat verbreed. Ernaast is een stookplaats aanwezig. Ook het bijbehorende, oorspronkelijke rookkanaal is er nog [2.3.41]. Het rookkanaal naderhand gedeeltelijk vervangen.

De traptoren die naar de gijzelkamer maar ook naar de kappen boven de sacristie en boven de kooromgang leidt, is vanaf de oorsprong zowel van buiten als van binnen toegankelijk. De oorspronkelijke buitendeur draait in een gemetselde sponning. De deuropening is voorzien van een segmentboog [0.4;7]. De deur is een fraai en vrij oud exemplaar dat geheel met ijzeren banden is beslagen. In de wand onder de trap, naast deze deur is een oorspronkelijk nisje aanwezig [2.2.40]. De traptoren is ontworpen op basis van een regelmatige achthoek. Drie zijden ervan staan vrij. De traptreden rusten op gemetselde kwartslaggewelfjes, de vierkante spil is getordeerd [0.4;5][2.1.49].

Op de verdieping is de gijzelkamer. Deze ruimte is nooit overwelfd geweest. In 1798, twee jaar voordat de kerk aan de katholieken werd gerestitueerd, werd een drietal nissen gedicht en werden ondermeer een nieuw raamkozijn en een deur naar de traptoren gemaakt ²⁰⁹. Een en ander is nog in dezelfde staat aanwezig en is afgebeeld op [0.4;1 en 3 0.9;1 en 5] en op [2.1.55-57 en 2.2.43 t/m 47]. De nissen konden na gedeeltelijke ontleistering worden ingemeten. In de vulling kwam een rood gepolychromeerd fragment van een ledestenen gewelfrib te voorschijn [0.8;14] en een bakstenen profielsteen van een type dat op verschillende plaatsen in de daklijsten is verwerkt [0.8;15]. Het ribfragment moet afkomstig zijn van het gewelf boven de bijsacristie dat in 1786 instortte ²¹⁰. In de westwand kwam een segmentboognis te voorschijn waarvan de linkerhelft is verdwenen toen het huidige deurkozijn naar de traptoren werd gemaakt [0.9;5]. In de noordwand,

²⁰⁹ Dorenbosch I; pp. 47-48.

²¹⁰ Dorenbosch I; p. 47.

links van het venster kwam een kaarsnisje te voorschijn [0.4;1 en plattegrond]. Dit was evenwel later ingehakt.

Terwijl de westelijke helft uit twee bouwlagen bestaat neemt de noordkapel de volle hoogte van de aanbouw in beslag. De kapel staat door middel van een wijde boog in open verbinding met de kooromgang en is, evenals deze met een stenen kruisribgewelf overdekt. De boog heeft het in deze kerk gebruikelijke profiel met een forse afschuining te weerszijden. De boog en het gewelf gaan op tot de kapvoet. De drie wanden bestaan uit verdiepte spaarvelden die worden omsloten door muraalbogen met een vellingkant [0.4;3]. Het gewelf dat in de hoeken op kleine kraagsteentjes rust is, evenals dat van de sacristie, mooi en regelmatig gemetseld. Dit in tegenstelling tot de merkwaardig gevormde gewelven van de kooromgang. Het venster in de noordgevel werd in de jaren na 1867 gereconstrueerd en kreeg rond 1923 een eenvoudiger tracering. Voordien waren hier vensters van profaan karakter aanwezig. De dagkanten van dit venster hebben een profiel dat met de even genoemde spaarveldomlijsting gecombineerd is. Onder het venster is omstreeks 1867 door het dichtens van het toenmalige, laaggeplaatste venster een wat vreemde aansluiting ontstaan ²¹¹. De doorgangen van de noordkapel naar de sacristie en de bijsacristie dateren uit de periode Heessels [0.9;2 en 2.2.28].

Het concept van de sacristie en de noordkapel

De ongewone omvang van de noordelijke aanbouwen, die later nog werden uitgebreid, heeft zeker te maken met de functie die de kerk als bedevaartsoord vervulde. Merkwaardigwijs vindt de aanleg van de noordkapel, die op de kerkruimte geopend is en de aanpalende sacristie die uit twee verdiepingen bestaat, een parallel in de Utrechtse Dom, destijds de enige kathedraal in de Nederlanden. Aldaar is, eveneens aan de noordzijde van de kooromgang een soortgelijke constellatie aanwezig, zij het dat deze gespiegeld is. De sacristie ligt in Utrecht namelijk ten oosten van de noordkapel terwijl deze in Boxtel aan de westzijde is gesitueerd ²¹².

Boven de gewelven

Enkele merkwaardigheden die boven de gewelven zichtbaar zijn worden behandeld voordat de kappen aan de orde komen:

- * Zoals in de middeleeuwse bouwpraktijk gebruikelijk was zijn eerst de kappen gebouwd en pas daarna de topgevels. Dit verklaart het ontbreken van speklagen in de topgevels en ook het afwijkende daklijstprofiel onder de top van de westgevel.

²¹¹ Dorenbosch I; p. 47-48.

²¹² Haslinghuis en Peeters 1965; fig. 24.

Vergelijk [0.8;5] en [2.1.58]. Met name in de oostelijke is veel secundair gebruikt materiaal aanwezig, vooral aan de binnen- (west)zijde van de muur.

- * De westelijke topgevel blijkt over de traptreden te zijn gebouwd, terwijl het spitsje van de traptoren op uiterst primitieve wijze op de topgevel aansluit [2.2.42]. Misschien had men plannen een andere kapvorm te realiseren dan de uiteindelijk uitgevoerde.
- * De gewelfkassen boven de noordkapel zijn vooraf uitgespaard, de bovenzijde ervan heeft een trapvormig verloop. De bouw van het gewelf heeft kennelijk enige tijd op zich laten wachten. Het metselverband van de vrij sterk gebombeerde gewelven is niet haaks op de ribben gericht. De gewelfribben zijn aan de bovenzijde met extra ruggen versterkt.
- * Het noordelijke dakvlak is, blijkens inscripties, in 1833 vernieuwd waarbij de oude sporen verder uit elkaar werden geplaatst.

C.6.5 KAPPEN

Kappen boven de sacristie en de noordkapel

De kap die het zadeldak over deze ruimten draagt is door twee eenjukkige spanten in drie traveeën gedeeld. De jukken corresponderen met een tweetal trekbalken die geen sleutelstukken bezitten. De westelijke maakt deel uit van de zoldering van de gijzelkamer en verdeelt deze in twee ongelijke delen. De blak draagt hier een aantal kinderbinten. Aan de zijde van de koorgang rusten de spantbenen op de buitenste van de twee muurplaten die de kap van de kooromgang bezit. Aan de andere zijde rusten ze via een blokkeel en een standzoon op de dubbele muurplaat aldaar. De standzoon gaat voor de slof langs en staat rechtstreeks op de trekbalk. Alle verbindingen zijn getoogd, behalve die aan de onderinden van de windschoren. Deze zijn tegen de spantbenen bevestigd met taaie nagels. De jukbenen staan in het dakvlak en dienen mede als spoor. Op de dekbalk rusten flieringen die de sporen dragen. Deze sporen zijn zo verdeeld dat er telkens een met een spant samenvalt. Ze zijn west naar oost genummerd met gesneden merken. De nummering is autonoom ten opzichte van de spanten en slaat ter plaatse van de spanten een nummer over. De sporen staan via een slof en een standzoon op de dubbele muurplaat aan de linkerkant. De standzoon is tegen de spoor gespijkerd. Aan de rechterkant staan de sporen rechtstreeks op de enkele muurplaat aldaar. Aan de bovenzijde zijn de sporen onderling en via haanhouten gekoppeld. Deze verbindingen zijn getoogd [0.4;3 en 2.3.36 t/m 40].

De spits van de traptoren

Het spitsje is opgebouwd overeenkomstig het spitsje van de transepttraptoren. Een juk bestaande uit sporen, haanhout en makelaar dient als steun voor de overige hoekkepers, sporen en haanhouten [2.2.42].

De kap boven de kooromgang

Een gering deel van deze kap is origineel. Het overige is uitgevoerd in grenenhout en dateert uit de periode Heessels. De constructie, bestaande uit halve spantjukken met daarop flieringen die de sporen dragen komt geheel overeen met de kappen boven de zijbeuken van het schip. Vergelijk [0.1;2]. Boven het meest oostelijke vlak van de kooromgang is een deel van de oude kap bewaard gebleven. Deze is in eiken uitgevoerd [0.0 en 0.3;5], afbeelding [2.3.33]. Op de dubbele muurplaat rust een trekbalk die in de muur van het middenkoor draagt. Midden op de trekbalk staat een stijl die aan weerszijden geschoord is naar de trekbalk. Op deze stijl rust een fliering die de sporen draagt. De fliering is naar de stijl afgeschoord door middel van windschoren. De verbindingen zijn met pen- en gat uitgevoerd en zijn getoogd, behalve de onderkant van de windschoren en de bovenkant van de schoren tegen de stijl. Deze zijn bevestigd met taaie nagels. De sporen rusten via een slof en een standzoon op de dubbele muurplaat. Het bovendeel van deze kap, en van de kappen boven de zijbeuken van het schip, is afgeplat is de periode kort na 1867 toen de kerk nieuwe vensters kreeg en men de lichtbeukvensters wat rijziger wilde maken.

De kap van het koor

De kap is geheel uitgevoerd in eikenhout [0.3;2] en voorzien van telmerken, en ook van andere, niet nader te verklaren, merken. De merken zijn weergegeven op [0.3] en in de bijlage.

Zowel op de scheiding van de traveeën als in het midden van elke travee zijn spanten geplaatst. Ze bestaan elk uit twee jukken met daarboven een geschoorde stijl die een hanebalkfliering draagt. De eerstgenoemde spanten, hoofdspanten te noemen, rusten op korbeelstellen en zijn voorzien van stijlen in het midden van elk juk. Deze korbeelstellen bestaan uit muurstijlen die geheel koud tegen de muren zijn geplaatst en die aan de onderzijde niet ondersteund zijn. De trekbalken rusten op de dubbele muurplaat en zijn voorzien van onversierde sleutelstukken waarvan een aantal de vorm heeft van een worteleind. Tussen korbeel en muurstijl is een extra blokkeel aanwezig. De tussenspanten rusten via sloven en standzonen op de dubbele muurplaat. Wegens het ontbreken van trekbalken hebben deze spanten geen tussenstijlen. De spantbenen zijn voorzien van standzonen die in de trekbalken, respectievelijk de sloven rusten. De spantbenen van de onderste jukken zijn in het dakvlak geplaatst en dienen mede als drager van het dakbeschot.

Dit heeft consequenties voor de verdeling van de sporen over het dakvlak die niet autonoom is, zoals uit de langsdoorsneden blijkt. Conform de constructie van de vroegste jukkenkappen zijn de sporen vanuit de spanten verdeeld. In tegenstelling echter tot de situatie in die vroege kappen zijn de sporen niet van een doorlopende nummering voorzien

waarin de spanten meegenummerd zijn. In het westelijke deel van de kap, aan de noordzijde en langs de gehele zuidzijde zijn in de sporen telmerken te vinden. In het oostelijke deel aan de noordzijde en boven de absis ontbreken ze, of zijn ze aan de niet zichtbare zijde aanwezig [0.3;2]. Een en ander bewijst dat de Boxtelse kappen niet als een laat voorbeeld van een archaisch type kunnen gelden. Omdat de spantbenen door hun plaatsing in het dakvlak mede als spoor dienst doen is het verdelen van de overige sporen over de ruimte tussen de spanten een logische oplossing. De sporen zijn onderbroken ter hoogte van de onderste flieringen. Aan de bovenzijde zijn ze onderling gekoppeld aan elkaar en door middel van haanhouten die op de eerder genoemde hanebalkfliering rust.

De meeste verbindingen zijn als pen- en gatconstructie uitgevoerd en met toognagels geborgd. Toognagels en ook de gaten daarvoor ontbreken bij de verbindingen van de trek balken met de standzonen. De tussenstijlen zijn, in afwijking van de situatie in het transept wel via een getoogde pen met de trek balk verbonden. Het aantal toognagels is hier per verbinding twee, behalve in het meest westelijke spant waar op die plaats een toognagel aanwezig is. Ook de onderzijden van de korbeels in de jukken zijn getoogd. De verbindingen die gespijkerd zijn, worden op de tekening aangeduid met een kruisje en in zijaanzicht met een stippellijn. In het dwarsverband zijn dat de verbinding van de standzoon met het spantbeen en de verbinding van de schoren tegen de stijlen bovenin de kappen. In het langsverband zijn de onderinden van alle windschoren tegen de spantbenen gespijkerd en ook de overkruisingen van de windschoren.

De lassen in de flieringen zijn, omdat ze licht zouden kunnen werpen op een eventuele verlenging van de kap op [0.0 en 0.2] aangegeven. Voor zo'n verlenging zijn echter geen aanwijzingen al is het merkwaardig dat de twee meest oostelijke spanten van afwijkende telmerken zijn voorzien.

Het meest westelijke spant wordt gekenmerkt door een aantal geringe afwijkingen ten opzichte van de overige. Het korbeelstel onder dit spant is breder dan de overige. Als enige in de hele kerkkap ligt het verdiept in de muren [0.2; inzet en 0.3;3]. Klaarblijkelijk is het korbeelstel eerst op zijn plaats gebracht en zijn daarna de muren om de stijlen zijn heengemetseld. Verder zijn de maten en verhoudingen in het eerste spant wat anders dan in de overige, en wijkt een verbinding in detail van de overige af: De verbinding van de tussenstijl en de trek balk heeft, zoals gezegd een toognagel. Bij de overige jukken zijn dat er telkens twee. Vergelijk [0.3;3 met 0.3;2]. Mogelijk is dit spant een overblijfsel van de middeleeuwse schipkap en was het overbodig toen de twee oostelijke schiptraveeën werden opgeofferd aan de transeptbouw. Boven de absis staan twee halve spanten die zijn verbonden met het meest oostelijke volle spant.

Telmerken en handmerken

In de kappen is een vrij grote hoeveelheid merken aangetroffen die in het hout zijn gesneden, gehakt, gezaagd of gekrast. Deze merken zijn grofweg te onderscheiden in telmerken en handmerken. De telmerken waren nodig omdat kaspanten en dergelijke elementen op de beganegrond gereed werden gemaakt om vervolgens in gedemonteerde staat te worden opgehesen. Bij het definitief monteren en plaatsen zorgden deze merken ervoor dat alles op de juiste wijze bijeen kwam en dat alle elementen op de juiste plaats konden worden aangebracht.

Het begrip handmerken wordt hier gebruikt als verzamelnaam voor alle andere merken, niet zijnde telmerken. Ze kunnen eveneens gesneden, gehakt, gezaagd of gekrast zijn. Het gebruik en de interpretatiemogelijkheden van de handmerken behoeft een toelichting: Handmerken kunnen zowel een "handtekening" zijn van de timmerman die het werkstuk in kwestie heeft gemaakt als een "leveranciersmerk" dat aangeeft wie de leverancier van een vracht hout is geweest. Een derde mogelijkheid is dat er "eigendoms- of vlotmerken" op het hout voorkomen. Dit zijn merken die aangeven dat het hout in kwestie deel heeft uitgemaakt van een vlot waarmee het Rijnafwarts naar ons land kwam. Laatstbedoelde merken worden veelal in doorgezaagde vorm aangetroffen.

Voor de handmerken in de kappen van de St. Petrus is een interpretatie als timmermansmerk, dus als handtekening van de timmerman het meest waarschijnlijk. Deze hypothese baseer ik op het grote aantal merken dat in één en dezelfde constructie, afgewisseld met andere typen handmerken, voorkomt waardoor de mogelijkheid dat het leveranciers- of vlotmerken zijn vrij onwaarschijnlijk wordt.

C.6.6 DATERING VAN HET KOOR

De kappen

Een mededeling van de heer G. Berends stelt mij in staat om een merk in de kap van het koor te vergelijken met een identiek merk elders. Hij trof het bewuste merk in 1975 in Boxtel aan en documenteerde het ²¹³. Het bleek overeen te komen met een merk in een recente publicatie over handmerken ²¹⁴. Het bewuste hand- of timmermansmerk blijkt in

²¹³ Met dank aan de heer Berends die mij op de overeenkomst en op de vermelding attent maakte. Hij merkte op dat dit een bijzondere vondst is omdat nog maar zelden is gebleken dat eenzelfde merk in meerdere gebouwen voorkomt.

²¹⁴ De Vries en Kolman 1993; p. 04-13. Het merk is niet gedateerd in 1540 maar rond 1549 zoals bij navraag bleek.

Boxtel meerdere malen voor te komen; zowel in de kap van het koor (7 x) als in de kap van de bijsacristie (1 x). Vergelijk [0.3] en bijlage; tabel 13. Dit merk is met vele andere handmerken bij het huidige onderzoek gedocumenteerd. Wanneer de interpretatie als timmermansmerk juist is, dan blijkt dat er vele timmerlieden aan de kap van het koor gewerkt hebben.

In het Refugiehuis van Mariënhage te 's-Hertogenbosch staat een identiek merk in een zoldertrap. Dit betekent dat dezelfde persoon, houtleverancier of timmerman zowel met het Bossche refugiehuis als met de Boxtelse St. Petrus te maken zal hebben gehad. Het merk in het refugiehuis is dendrochronologisch gedateerd op omstreeks 1547-'49²¹⁵. Indien het een timmermansmerk is, dan kan ik mij voorstellen dat de maker ervan als leerling-timmerman in het Refugiehuis een trap maakte en dat hij wat ouder was toen hij, samen met anderen aan meerdere spanten van de veel ingewikkelder kap van het Boxtelse koor werkte. Tegen deze veronderstelling pleit het gegeven dat de kap van het bewuste deel van het Refugiehuis wat moderner van constructie is dan de Boxtelse kap²¹⁶. Dat neemt niet weg dat de eerstgenoemde ouder kan zijn omdat de koorkap naar het voorbeeld van de, wellicht verouderde constructie van de transeptkappen is gemaakt. Hoe dan ook, de kap van het koor in Boxtel zal eerder jonger zijn dan het desbetreffende deel van het Refugiehuis, wat ten overvloede nog blijkt uit het feit dat het merk ook in de jongere kap van de bijsacristie voorkomt. Mijn voorlopige conclusie is dan ook dat de trap in het refugiehuis, de kap van het koor en de kap van de bijsacristie binnen één mensenleven in de hier gegeven volgorde moeten zijn ontstaan. Ik meen daarom voor de kap van het koor uit te mogen gaan van een datering die op zijn vroegst in 1550 valt en die uiterlijk tot ca 1570 loopt. De pauselijke aflat die in 1553 ten behoeve van de bouw werd afgekondigd heeft naar mijn sterke vermoeden betrekking op de, moeizaam verlopen, voltooiing van het koor. De kap van de bijsacristie die jonger is kan dan uiterlijk in 1580 tot stand zijn gekomen.

Inscripties

In het dakbeschoot van de kap boven de sacristie komen aan de noordzijde geschilderde opschriften voor. Ondermeer is daar te lezen: A.V'heyden 1833, J.W. Strijbosch 1833 en het jaartal 1871. Zij waren volgens Dorenbosch schilder van beroep. Ene Strijbos, van wie de voorletters niet bekend zijn, bracht zijn naam, vergezeld van een leidekkershamer en het

²¹⁵ Boekwijt 1993, p. 45. De datering is tot stand gekomen door dendrochronologisch onderzoek en is bepaald op 1547-'49. Met dank aan de heer Boekwijt die mij desgevraagd nader inlichtte.

²¹⁶ Boekwijt 1993; afb. 32.

jaartal 1823 aan in de kap van de kerk te Brecht ²¹⁷. In de kap van de viering is het geschilderde opschrift "MSB 1851" aangetroffen.

C.6.7 DE KOOROMGANG VERGELEKEN MET VOORBEEDEN ELDERS

Het ideaal van de klassieke Franse gotiek is een basilicale kruiskerk met kooromgang en transkapellen. In sterk vereenvoudigde, maar bijna complete, vorm is de St. Petrus in het bezit van al deze componenten. De aanwezigheid van een kooromgang in Boxtel verleent het kerkgebouw grote allure. Bij middelgrote kerken is een kooromgang zeker geen algemeen voorkomend verschijnsel en temidden van andere plattelandskerken is het een zeer bijzonder fenomeen. Zelfs bij grote kerken wordt niet altijd een kooromgang aangetroffen. Die in Breda werd pas in de eerste helft van de zestiende eeuw aan het eenbeukige koor toegevoegd ²¹⁸. Een en ander houdt in dat de status van kapittelkerk niet automatisch leidde tot de bouw van een kooromgang.

De kooromgang in relatie tot de H.Bloedviering

Ongetwijfeld heeft de kooromgang een functie vervuld bij de bedevaarten. In de middeleeuwen was het gebruikelijk dat relieken werden bewaard in een schrijn dat aan het hoofdaltaar verbonden was. Wanneer we veronderstellen dat de H.Bloeddoeken in Boxtel op die wijze werden bewaard, dan ligt het voor de hand dat er tegen de rugzijde van het altaar, in de kooromgang, een uitbouw aanwezig was waarop dit schrijn geplaatst was. Iets dergelijks is nog in originele staat bewaard in de St. Dymphna te Geel waar de relieken van de patroonheilige aldus geexposeerd konden worden. Op hoogtijdagen konden de pelgrims via de kooromgang langs de relieken gaan. Door aan te geven aan welke zijde de in- en uitgang was werd een oploop van bezoekers voorkomen. Ook in de thans functionerende bedevaartskerken is er vrijwel altijd een mogelijkheid voor pelgrims om achter het altaar om te gaan. Een ruimte-indeling zoals die hier beschreven is, kan worden betiteld als kooromgang. In deze betekenis houdt dat niet altijd in, dat de kooromgang zich als een architectonisch element manifesteert. De Genadekapel in Kevelaer bijvoorbeeld is een eencellige zeshoekige ruimte, gebouwd in 1654, die zodanig is ingedeeld dat er achter het altaar een omgang is ²¹⁹. Ook de St.Gummaruskerk in Enkhuizen, een driebeukige hallekerk die niet in het bezit is van een architectonisch tot uiting komende kooromgang bezit een ruimte-indeling die als functionele kooromgang kan worden betiteld. Nu gebleken is dat de

²¹⁷ Van Criecken 1986; p. 161.

²¹⁸ Kalf 1912; p. 93.

²¹⁹ Dehio 1967; p. 284.

huidige H.Bloedkapel wel degelijk vanaf de aanvang in open verbinding stond met de kooromgang, komt de vraag naar voren wat de functie van deze ruimte was. Het is niet ondenkbaar dat de kapel als biechtruimte voor de pelgrims dienst deed.

De verbreiding van kooromgangen

Van de Brabantse kapittelkerken op het platteland, of in de kleine steden, hebben slechts weinige een kooromgang. We noemen behalve Boxtel, Oirschot, Brecht, Turnhout en Geel (St. Dymphna), terwijl de St. Amands in Geel in opzet een kooromgang bezit die niet voltooid werd. De plattegronden van Boxtel en Oirschot hebben belangrijke overeenkomsten. Beide kerken zijn door de aanwezigheid van een kooromgang de meest monumentale op het Noordbrabantse platteland, ook wanneer de inmiddels verdwenen kerken worden meegeteld ²²⁰. Buiten Brabant, of zo men wil de Kempen, is het verschijnsel eveneens zeldzaam. We zien het in Nieuwpoort (ZH), in Woerden (U) en in Franeker (F) ²²¹, terwijl de kooromgang ook in het Duitse Nederrijng gebied voorkomt, met name in Düsseldorf, Kempen en Rheinberg ²²².

Plattegrond van de kooromgang

Opmerkelijk is het gegeven dat de buitenomtrek van de kooromgang de vorm heeft van drie zijden van een regelmatige achthoek. Doorgaans is er in zo'n geval sprake van een veelzijdige omgang waarvan de vlakken minder breed zijn. De gewelfvelden krijgen daardoor een sterk trapeziumvormig grondplan terwijl de gevelvlakken zeer breed zijn. Een vroeg voorbeeld van deze bouwwijze is de Dom van Milaan, (14e eeuw) ²²³. Interessant is een vergelijking met de zeer monumentaal vormgegeven St. Gertrudis van Bergen op Zoom, waarvan het ontwerp van het koor is gemaakt door de beroemde Evert Spoorwater uit Antwerpen. Deze kerk is door wijzigingen in later tijd en door verwoestingen in 1747 en 1972 zeer gemutileerd ²²⁴. De Kind heeft een zeer plausibele theorie ontwikkeld over de opzet van het koor zoals dat na 1443 is ontworpen. Hij trekt een vergelijking met de gaaf bewaarde St. Willibrordus in het Zeeuwsvlaamse Hulst waar dezelfde meester omstreeks 1462 de bouw van het koor leidde ²²⁵. Het ligt voor de hand in Bergen op Zoom en in

²²⁰ Van Laarhoven 1975.

²²¹ Bolten 1969.

²²² Dehio 1967.

²²³ Surdél 1994; p. 27.

²²⁴ De Kind 1987, Haakma Wagenaar 1991.

²²⁵ De Kind 1987, pp. 138-157.

Hulst de voorbeelden te zien die op een of andere wijze invloed kunnen hebben gehad op de Boxtelse opzet. In hoeverre deze hypothese valabel is, zou nader onderzoek moeten uitwijzen. De kooromgang van Oirschot bezit een verwante vorm. De gevelvlakken worden hier onderbroken doordat er straalkapellen tegenaan zijn gebouwd. Aan het Oirschotse koor is kort na 1462 begonnen, terwijl dit deel rond 1510 gereed zal zijn geweest ²²⁶. Nauw verwant aan Oirschot is het koor van St. Dymphna te Geel dat in 1477 zijn voltooiing naderde ²²⁷. Ter vergelijking is het koor van de St. Michielskerk in Brecht (B) interessant. Het heeft met dat van Boxtel de plattegrond van de omgang gemeen. In Brecht zijn, op centraliserende wijze, drie straalkapellen tegen de omgang geplaatst. Eén daarvan is de askapel, de beide andere staan recht ten noorden en ten zuiden van de koorabsis. Het Brechtse koor is gebouwd vanaf 1486, het is geheel met houten gewelven overdekt ²²⁸. Het zou mij niet verwonderen als het monumentale koor van de Antwerpse St. Jacob (1602-1656) een navolging van het Brechtse schema zou zijn, vooral vanwege de verwante kapeldispositie, die overigens ook verwant is aan Turnhout ²²⁹. Elders komen kooromgangen voor die een overeenkomstige plattegrond hebben maar waar de brede gevel- en gewelfvlakken zijn geleed in afzonderlijke traveeën. In Düsseldorf ²³⁰, Kempen ²³¹ en Rheinberg ²³² bestaat elk vlak uit drie velden. Twee velden per omgangszijde hebben de kooromgangen van Lippstadt (Westfalen, Grosse Marienkirche) ²³³ en Erkelenz (Rheinland) ²³⁴, Heidelberg ²³⁵, Colmar (Elzas-Lotharingen, St. Martin) ²³⁶. Een "normale" vijfzijdige sluiting heeft Breda. Ook daar zijn de gevelvlakken in tweeën gedeeld.

²²⁶ Strijbos 1991 II; p. 131 en pp. 136 e.v.

²²⁷ Strijbos 1991 II; p. 138.

²²⁸ Van Crielingen 1986; pp. 65-73.

²²⁹ Steyaert e.a. 1993; p. 6-9, zie ook Van Overstraeten 1956.

²³⁰ Dehio 1967; p. 127.

²³¹ Dehio 1967; p. 276.

²³² Dehio 1967; p. 550.

²³³ Dehio 1986; p. 301.

²³⁴ Kubach-Verbeek, deel I; p. 263.

²³⁵ Nusbaum 1985.

²³⁶ Nussbaum 1985; p. 157.

C.7.0 FASEN 8 EN 9, DE LAATSTE UITBREIDINGEN

Deze bestaan uit een straalkapel tegen de noordoostelijke gevel van de kooromgang, sinds 1918 als H. Bloedkapel bekend, en een iets jongere aanbouw tussen de noordkapel en de straalkapel.

C.7.1 FASE 8, DE H.BLOEDKAPEL

De onderdelen die uit deze bouwphase dateren zijn op de tekeningen aangeduid met onderstaande arcering

Tegen de noordoostwand van de kooromgang is een straalkapel gebouwd die met de kerkruimte in open verbinding staat [0.0, 0.4, 0.4;7] en [2.1.41 t/m 48 en 2.2.25 en 26]. Deze ruimte heeft achtereenvolgens gediend als Gerfkamer, Kapittelkamer, Raadhuis annex Secretarie en Sacristie. Ten behoeve van het raadhuis moet de kapel zijn verbouwd en voorzien van een tussenzolder. Dat laatste gebeurde vermoedelijk in de achttiende eeuw, getuige de geprofileerde balken die werden toegepast [2.1.42 en 43]. Na de restitutie werd hier de sacristie ondergebracht ²³⁷. Sinds 1918 is hier de kapel van het H. Bloed ondergebracht. In dat jaar vonden herstellingen plaats waarbij de tussenvloer werd uitgebroken [2.1.42 en 43] ²³⁸. Dorenbosch meent dat deze ruimte oorspronkelijk als gerfkamer bestemd was. Hij gaat er van uit dat de kapel oorspronkelijk niet op de kooromgang was geopend ²³⁹. Het bouwhistorisch onderzoek echter heeft uitgewezen dat de huidige boog tussen kooromgang en kapel in wezen een oorspronkelijk venster van de kooromgang is. De dagkanten van dit venster zijn bij de bouw van de kapel naar beneden doorgetrokken [2.2.24].

De kapel is gemetseld in rode baksteen en is niet voorzien van speklagen. De overwelling en de oorspronkelijke bekapping zijn bewaard gebleven. De laatste is voorzien van geschoorde nokstijlen en gehakte, respectievelijk gezaagde telmerken. De kap eindigt tegen een topgevel die boven de buitenmuur van de kooromgang staat. De kapel bestaat uit twee traveeën en een drie-achtste sluiting. Het netgewelf dat van een nokrib is voorzien heeft

²³⁷ Dorenbosch I; p. 45 en 97.

²³⁸ Dorenbosch I; p. 97.

²³⁹ Dorenbosch I; p. 7.

een ingewikkeld patroon. In een sluitsteen zou het jaartal 1551 zijn opgenomen. Vermoedelijk is dit jaartal gebaseerd op de plattegrond die Verhees in 1787 tekende, en is het sindsdien een eigen leven gaan leiden. Intrigerend blijft de vraag waarop Verhees dit jaartal heeft gebaseerd ²⁴⁰. Dit is thans niet meer terug te vinden ²⁴¹. Wel is, duidelijk leesbaar, het jaartal 1918 aanwezig. Het heeft betrekking op de herstelling in dat jaar [2.2.26]. In de linkerzijwand bevindt zich, boven de waterlijst een ondiepe rondboognis. In de rechterzijwand is een (in 1918 sterk gerestaureerde) ingang aanwezig. De spaarnissen en de waterlijst dateren uit 1918. In de linkerwand zijn resten van de oorspronkelijke spaarnissen aangetroffen. In de zeventiende- of achttiende eeuw is daar een doorgang doorheen gebroken [0.4;7]. Deze moet in de periode 1823-'27 zijn gedicht. De herstellingen in 1918 hielden, volgens de berichtgeving in, dat een aantal houten kozijnen van profaan karakter werden gedicht en dat de waterlijst historisch correct werd hersteld. De houten vensterkozijnen zijn op de opmetingstekeningen van Cuypers nog te zien. Vergelijk ook [1.11]. Het bericht over een open boog naar de bijsacristie (bij Dorenbosch; t.a.p.) kan ik slechts interpreteren als betrekking hebbend op de bescheiden doorgang die bij het onderzoek in de tussenmuur is gevonden.

In tegenstelling tot eerder gepubliceerde theoriën is duidelijk gebleken dat de muur van de kooromgang een buitenmuur was voordat de H. Bloedkapel ertegenaan werd gebouwd ²⁴². De bewijzen voor mijn stelling zijn de volgende: Boven de gewelven van de kapel zijn de muren van de omgang van speklagen voorzien. Van de bekronende daklijst zijn nog afgehakte resten zichtbaar. Uit die resten kan worden opgemaakt dat deze daklijst identiek was aan die van de overige delen van de kooromgang. Boven de gewezen daklijst is, duidelijk naderhand, de topgevel opgemetseld waartegen het kapeldak eindigt. Buiten is zichtbaar dat de kapelmuren in die van de omgang zijn ingetand. Weliswaar is dat op een ongebruikelijke wijze gebeurd [2.1.46 - 2.1.48] ²⁴³. In het muurvlak zijn inkassingen gehakt waarin het metselwerk van de kapelmuren, dat door de hoek heen is voortgezet is ingestoken. Het verstoorde metselverband van de kooromgangsmuur wijst duidelijk uit dat hierin gehakt is. In 1918 is de verbinding tussen kooromgang en H. Bloedkapel heropend.

²⁴⁰ Van Laarhoven 1975; p. 10.

²⁴¹ Dorenbosch (I; p. 6) citeert kennelijk de eerdere publicaties die vanaf 1976 steeds het jaartal 1551 vermelden. Kalf (1906-1914) daarentegen noemt het jaartal 1561. Hij schreef dit neer op een tijdstip waarop het huidige jaartal (1918) nog niet in de sluitsteen was gebeiteld. Intrigerend wordt de vraag wat zijn bron is geweest.

²⁴² Dorenbosch I; pp. 6-8.

²⁴³ Op eenzelfde wijze is in de volgende bouwphase de aansluiting gemaakt tussen de noordmuur van de oostelijke sacristie en de noordoostelijke steunbeer van de sacristie.

Ontdekt werd dat hier voordien een venster was geweest. Zo luidt het bericht bij Dorenbosch ²⁴⁴. Wanneer we deze boog nader beschouwen dan blijkt dat hij asymmetrisch is geplaatst ten opzichte van de kapel, maar zuiver symmetrisch ten opzichte van de kooromgang. Bovendien blijken de breedte van de boog en het profiel van de dagkanten precies overeen te komen met die van de vensters in de kooromgang [0.0 en 0.4]. Dorenbosch meent dat de kapel oorspronkelijk niet met de kooromgang in open verbinding stond, wat wel degelijk het geval is geweest ²⁴⁵. Voor het openen van de kapel was de huidige boog al in het metselwerk zichtbaar zoals blijkt uit [2.1.42]. Combineren we de gegevens, dan moet de gang van zaken als volgt zijn geweest: De kooromgang had aan deze zijde hetzelfde uiterlijk als aan de andere drie sluitingszijden. Er was dus ook een venster. Bij het bouwen van de kapel moet dit venster naar beneden zijn verlengd en vermaakt tot toegangsboog voor de kapel. Daarbij werden de spaarnissen onder het venster doorsneden en dichtgezet, zoals bij recente ontleistering is gebleken [0.1 0.4 en 2.2.24]. De dichtzetting vond plaats met dezelfde baksteen als waarmee de kapel is gebouwd. Ten behoeve van de raadhuistering is deze boog gesloten. Het bericht bij Dorenbosch moet betrekking hebben op het opnieuw openmaken van een reeds aanwezige boog. De schoorsteen waarvan de roetspooren in 1918 werden gevonden heeft ook boven de gewelven sporen nagelaten. Deze zijn in de topgevel nog steeds zichtbaar [2.3.42].

C.7.2 DE BIJSACRISTIE

De bijsacristie wordt ook aangeduid met de term kleine sacristie. De onderdelen die uit deze bouwphase dateren zijn op de tekeningen aangeduid met onderstaande arcering

Veel tijdsverschil tussen de bouw van de bijsacristie en de H. Bloedkapel kan er niet zijn. In de kapruimte boven de bijsacristie is te zien hoe één en ander in zijn werk is gegaan. Het metselwerk hier is duidelijk herkenbaar als buitenmuur van de kapel. In de muurkroon echter zijn blokkelen opgenomen die de dubbele muurplaat dragen waarop beide kappen rusten. Deze blokkelen zijn oorspronkelijk. Ze wijzen uit dat bij de voltooiing van het metselwerk van de H. Bloedkapel de bouw van een kap over de kleine sacristie al gepland was. Ook uit de aansluiting tussen beide kappen valt op te maken dat de kap van de kapel de oudste van de twee is. Zij zal een weinig eerder dan de sacristiekap gebouwd zijn.

²⁴⁴ Dorenbosch I; p. 7.

²⁴⁵ Dorenbosch I; p. 7.

In de oostmuur van deze kapelachtige ruimte is een blindvenster aanwezig. De top ervan is op zolder gaaf bewaard gebleven. De ruimte is door middel van balklagen verdeeld in twee vertrekken boven elkaar. Daarboven is een zolder waarvan de vloer ongeveer een meter beneden de muurplaat ligt. Het bovendeel van de muur is herhaalde malen gewit tot aan de muurplaat. Dit moet zijn gebeurd na verwijdering van het gewelf waarvan in 1786 sprake was. Daaruit blijkt dat het bestaande plafond niet direct na de sloop van het gewelf ontstaan is. Herstellingen aan de kap werden uitgevoerd in naaldhout. Ze vonden mogelijk plaats rond 1786, nadat het gewelf was verdwenen, of in 1833 toen de kap van de scaristie werd hersteld. Op de beganegrond is in de oostwand een nis aanwezig. Deze en een kastje in de zuidwand nabij de absis, horen tot de oorspronkelijke opzet

D.0 HERSTELLINGEN EN WIJZIGINGEN

Na de bouw van de kleine sacristie is het middeleeuwse kerkgebouw voltooid. Niet alle ambities werden waargemaakt, maar verdere uitbreidingen of een vervanging van bouwdelen bleef achterwege. Wat er vanaf dat moment aan bouwkundige werkzaamheden werd uitgevoerd draagt het karakter van een herstelling of wijziging van het aanwezige bestand. Soms kwamen deze ingrepen voort uit noodzaak: Een voorbeeld is de vervanging van de verbrande torenspits. In andere gevallen lagen functieveranderingen of veranderde esthetische inzichten ten grondslag aan de doorgevoerde wijzigingen. Ook het onderhoud van het gebouw en het verhelpen van technische gebreken had soms ingrijpende consequenties voor het aanzien ervan. Zo werd bijvoorbeeld 1742 het gewelf van het koor gesloopt om instorting te voorkomen.

D.0.1 DE PERIODE 1600-1648

De onderdelen die uit deze bouwphase dateren zijn op de tekeningen aangeduid met onderstaande arcering

De algehele voltooiing van de kerk in bouwkundige zin zal niet lang voor 1600 zijn beslag hebben gekregen. Dorenbosch verhaalt van nieuwe altaren, het oxaal, van een sacramentshuis, een preekstoel, biechtstoelen en van orgels die hoofdzakelijk in het eerste kwart van de zeventiende eeuw nieuw werden aangeschaft¹⁸⁰. De gegevens daarover brengen mij tot de vraag of uitsluitend de beeldenstorm en de plunderingen uit die tijd aanleiding waren tot de aanschaf van de nieuwe inrichting en uitrusting, temeer daar de vernielingen alweer enkele decennia achter de rug waren¹⁸¹. Ook de torenbrand van omstreeks 1613 heeft aan de eigenlijke kerkgebouw geen grote schade toegebracht, gezien het behoud van de middeleeuwse kappen. Wel blijkt dat het grote orgel door de brand schade heeft geleden¹⁸². Wellicht werd de behoefte aan een nieuwe inventaris mede ingegeven door contrareformatorische motieven. Het is op zijn minst aannemelijk dat de herinrichting vooral werd gezien als een bekroning van het werk van voorgaande generaties. Het interieur moet in deze tijd een bijzonder fraaie en voorname aanblik hebben geboden. Het meubilair dat voor een groot deel in renaissancestijl was uitgevoerd zal met de gotische architectuur een

¹⁸⁰ Dorenbosch I; pp. 24-36.

¹⁸¹ Zie ook Dorenbosch I; p. 25.

¹⁸² Dorenbosch I; p. 15.

mooi geheel hebben gevormd. In artistiek opzicht was deze periode, die in vele opzichten een moeilijke is geweest, ongetwijfeld het belangrijkste hoogtepunt in de geschiedenis van de St. Petrus. Daaraan kwam in 1648 een eind toen de katholieken het bezit van de kerk werd ontzegd en het gebouw in handen van de protestanten werd gesteld. Belangrijke delen van het meubilair zijn daarbij gespaard gebleven, maar nieuwe impulsen bleven achterwege terwijl de zingeving van dit alles, als onderdeel van een oude traditie wegviel.

Bouwactiviteiten

Vermoedelijk is de zeshoekige dakruiter die op achttiende-eeuwse afbeeldingen te zien is [2.1.01] ontstaan rond 1600. Dit torentje was in elk geval geen oorspronkelijk element omdat ter plaatse duidelijk te zien is dat de spantdragende binten rusten op een verhoging van het metselwerk die later is toegevoegd. De hulpspanen die op die binten rusten en de vormen van het torentje, dat een oudere indruk maakt dan de spits van de grote toren, geven aanleiding tot deze datering. Vele bouwactiviteiten vonden binnen de kerk plaats. Behalve aan de oprichting van het oxaal (omstreeks 1607), het sacramentshuis en aan de overige inventarisstukken heeft men in 1611-1612 gewerkt aan het dak van de noordbeuk. Dat was nodig in verband met stormschade¹⁸³. In 1611 was er lekkage in de toren¹⁸⁴. Misschien waren de herstellingen als gevolg van deze lekkage de oorzaak van de torenbrand? De geschiedenis van kerkgebouwen toont vele voorbeelden van branden die door onoplettende loodgieters zijn ontstaan¹⁸⁵. De huidige spits, ontstaan in de jaren 1614-1616 is in het voorgaande reeds behandeld. De bouw ervan bracht wijzigingen aan de torenromp met zich mee. De omgang met balustrade op de torenromp verviel, de nieuwe spits kreeg een schoot die de muren afdekt. Te eniger tijd is de bovenste rij galmgaten gedicht. Omdat deze dichting sinds 1983 niet meer aanwezig is, kon niet worden nagegaan uit welke tijd deze dateerde. Het is denkbaar dat de dichting van deze galmgaten gelijktijdig met de bouw van de spits is uitgevoerd. De topgevel boven het zuidelijke torenportaal droeg, vóór de herstellingen door Cuypers, eveneens een zeventiende-eeuws karakter. Op grond van het feit dat in deze geveltop een beeldnis aanwezig was (en is) kan worden geconcludeerd dat deze van vóór 1648 dateerde. Het is dan ook waarschijnlijk dat de geveltop dateerde uit de zelfde tijd als de torenspits, al is het denkbaar dat de vorm later bij een onderhoudsbeurt enigszins verminkt is geraakt. Ook de korfboog die, zowel binnen als buiten boven het dak van het portaal zichtbaar is, zal uit deze tijd dateren. Hoe een en ander er voordien uitzag is niet meer te achterhalen omdat latere, zeer ingrijpende, herstellingen alle sporen hebben uitgewist.

¹⁸³ Dorenbosch I; p. 9.

¹⁸⁴ Dorenbosch I; p. 14.

¹⁸⁵ Janse 1968.

D.0.2 De periode 1648-1700

De onderdelen die uit deze bouwfase dateren zijn op de tekeningen aangeduid met onderstaande arcering

In 1648 namen de protestanten de kerk in gebruik. Waarschijnlijk werd van meet af aan alleen het koor voor hun diensten benut. Het koor was voorzien van een gemetselde omheining ¹⁸⁶, en ook het oxaal was nog aanwezig. De kooromgang en het transept werden als "wandelkerk" gebruikt. Dorenbosch vermoedt dat het schip vanaf 1648 niet gebruikt werd.

Dat de altaren na 1648 zouden zijn verwijderd zoals Dorenbosch stelt wordt ten dele bevestigd door het bericht dat het hoofdaltaar naar Stapelen is gebracht ¹⁸⁷. Een dergelijke gang van zaken is echter niet vanzelfsprekend ¹⁸⁸. Elders was de verwijdering van altaren zeker geen algemeen gangbare praktijk, al is het denkbaar dat de situatie in de noordelijke gewesten anders was dan in het zuiden. In eerstgenoemd gebied bleven in meerdere gevallen de altaren op hun plaats, soms zelfs meerdere decennia nadat de kerk in kwestie in handen van de protestanten was gekomen ¹⁸⁹. Het is denkbaar dat de protestanten in het zuiden, waar de tegenstellingen zich wat scherper aftekenden, er eerder toe overgingen altaren te verwijderen. Toch bleven in de Bossche St. Jan die in 1629 in hervormde handen kwam de altaren en het sacramentshuis bewaard tot 1648 toen deze onderdelen verwijderd werden op het hoofdaltaar na. Dat werd pas in 1866 toen de kerk al ruim 50 jaar terug in katholieke handen was vervangen ¹⁹⁰.

De eerste herstellingen onder protestants bewind vonden aan het leien dak plaats in 1653-1654 ¹⁹¹. In 1666 leed de torenspits bliksemschade ¹⁹². In 1684 stortte de zuidelijke

¹⁸⁶ Dorenbosch I; p. 95.

¹⁸⁷ Dorenbosch I; p. 39.

¹⁸⁸ Dorenbosch I; p. 26.

¹⁸⁹ Capelleveen en Zweers 1991; p. 27, met voorbeelden.

¹⁹⁰ Bergé 1990; pp. 447-448.

¹⁹¹ Dorenbosch I; p. 40.

lichtbeukwand van het schip in ¹⁹³. De noordwand hield stand en ook het dak van de noordbeuk bleef lange tijd intact ¹⁹⁴. Waarschijnlijk heeft men aan dit dak de nodige zorg besteed, omdat eronder de steunconstructie aanwezig was die de overgebleven muur moest schragen. De oorzaak van de instorting ligt in het duister. Sommige auteurs uiten het vermoeden dat deze een gevolg zou zijn geweest van onvoldoende onderhoud. Het ligt inderdaad voor de hand te veronderstellen dat de protestanten niet bij machte waren de kerk voldoende te onderhouden. Toch wijzen de literatuurgegevens uit, dat een genuanceerd oordeel in dezen op zijn plaats is ¹⁹⁵. Gezien de instortingen die zich in 1800 ¹⁹⁶ en in 1823 ¹⁹⁷ voordeden rijst de vraag of er geen dieperliggende oorzaak aan te wijzen is. Merkwaardigerwijs is het koor, dat veel minder soliede is gebouwd dan het oorspronkelijke schip, nimmer ingestort. De verwijdering van de gewelven aldaar in 1742 moet zeker worden gezien als een voorzorgsmaatregel tegen instorting. Naar mijn mening moet de wezenlijke oorzaak worden gezocht in een combinatie van constructieve gebreken. Waarschijnlijk werd de zijdelingse druk van de stenen gewelven onvoldoende opgevangen, maar was er ook met de bodemgesteldheid iets mis, want de eerstgenoemde omstandigheid speelde bij de latere instortingen geen rol meer.

Ook in andere gevallen was een onvoldoende stabiliteit oorzaak van een instorting. In de Arnhemse St. Eusebius, waar de overwelving van het koor in 1548 was voltooid, volgde in 1633 instorting van de overwelving die een gevolg was van onvoldoende schoring ¹⁹⁸.

De instorting had de nodige herstellingen tot gevolg. Aan de westzijde van het transept moesten muren en daken worden gedicht en ook de oostelijke torenboog zal zijn dichtgemetseld, al gebeurde dat waarschijnlijk slechts voor een deel. Het bovendeel van de vulling maakt een jongere indruk. Ongetwijfeld was het materiaal voor de dichtingen uit de ruïne afkomstig.

¹⁹² Dorenbosch I; p. 40.

¹⁹³ Verster 1915, Dorenbosch II; p. 255.

¹⁹⁴ Verhees beeldt het in 1787 nog af.

¹⁹⁵ Dorenbosch I; pp. 40-42.

¹⁹⁶ Dorenbosch I; p. 77.

¹⁹⁷ Dorenbosch I; p. 89.

¹⁹⁸ Rosenberg 1963.

D.0.3 HET GEBRUIK VAN DE AANBOUWEN ALS RAADHUIS

Ten tijde van het protestantse gebruik van de kerk dienden de bijsacristie en de H.Bloedkapel als raadhuis. Zo althans was de situatie in 1787¹⁹⁹. Op den duur werden ook de huidige sacristie en de gijzelkamer erboven bij het raadhuis getrokken. Het gebruik als raadhuis van de noordelijke kooraanbouwen duurde voort tot 1823. In dat jaar nam het herstel van de kerk, dat voorafging aan de heringebruikname door de parochie, een aanvang²⁰⁰.

Na 1648, het jaar waarin de protestanten de kerk in gebruik namen werden de vergaderingen van de gemeenteraad bij tijd en wijle in de "gerfkamer" gehouden²⁰¹. In 1657 werd besloten dat alle vergaderingen van de magistraat en de gemeente niet meer in een herberg, maar uitsluitend in de gerfkamer zouden worden gehouden. Deze zou daartoe op kosten van het gemeentebestuur worden ingericht. In 1661 werd bepaald dat de secretaris voortaan kantoor zou houden in het raadhuis (als deel van de kerk)²⁰².

Het begrip gerfkamer is een oude term voor sacristie. Dorenbosch meent, op grond van het hier aangehaalde bericht en op grond van de tekening van Verhees, dat de gerfkamer was gesitueerd ter plaatse van de huidige H.Bloedkapel die door Verhees inderdaad wordt aangeduid als "Raathuijs". Dorenbosch gaat er echter ten onrechte van uit dat deze ruimte van de kerk afgescheiden was, wat in 1787 wel het geval was²⁰³. Eerder ligt het voor de hand de gerfkamer te identificeren met de oorspronkelijke sacristie die ook in onze tijd die functie heeft en die bij Verhees wordt aangeduid als consistorie, of met de huidige bijsacristie die Verhees aanduidt als "agter het Raathuijs". Laatstbedoelde ruimte wordt door Dorenbosch als de oorspronkelijke sacristie gezien²⁰⁴. Een consistoriekamer vervult in een hervormde kerk veelal dezelfde functie als de sacristie in een katholieke kerk. De consistoriekamer, de huidige sacristie, maakte aanvankelijk geen deel van het raadhuis uit, maar na verloop van tijd was dat wel het geval, want tot 1823 werd deze ruimte als

¹⁹⁹ Van Laarhoven 1975; p. 10.

²⁰⁰ Dorenbosch I; p. 45-47.

²⁰¹ Dorenbosch I; p. 45.

²⁰² Dorenbosch I; p. 45.

²⁰³ Toch twijfelt hij blijkbaar, want hij stelt vast dat hier graven aanwezig waren en uit daarbij de veronderstelling dat de ruimte toch deel van de kerk kan hebben uitgemaakt; Dorenbosch I; p. 45.

²⁰⁴ Dorenbosch I; p. 45.

raadkamer gebruikt ²⁰⁵. Een zekere tegenstrijdigheid in de overgeleverde gegevens kan zijn veroorzaakt door inschriften op de tekening van Verhees die waarschijnlijk niet geheel juist zijn ²⁰⁶. De kapittelkamer waarvan Dorenbosch gewag maakt zal zeker een afgesloten ruimte zijn geweest. Waarschijnlijk was deze gevestigd in de huidige sacristie, want in de kapittelkamer was een stookplaats aanwezig, zoals die ook in de sacristie vanaf de oorsprong heeft bestaan ²⁰⁷. En niet in de huidige H.Bloedkapel die pas na 1648 van de kerkruimte werd afgesloten en die naderhand een stookplaats kreeg. De sacristie moet dus na de bouw van de huidige bijsacristie naar deze ruimte zijn verplaatst, terwijl deze tot dan ter plaatse van de huidige sacristie gevestigd was.

Hoe het ook zij, het raadhuis werd in 1734 verbouwd. Uit die tijd zijn belangwekkende resten bewaard die verderop worden behandeld ²⁰⁸. De enige zeventiende-eeuwse elementen die in de noordelijke aanbouwen kunnen worden aangetroffen zijn een muurkast in zuidwand van de kleine sacristie [2.2;23] en de balustrade op verdieping aldaar [2.2;39] en [0.9;8]. De laatste vertoont de vormen van omstreeks 1660 en is daarin verwant met het hek van de vierschaar in het voormalig raadhuis te Rhenen, en ook met het hek voor de kapel Van Arkel in de Utrechtse Dom uit omstreeks 1680.

D.0.4 De periode 1700-1800

De onderdelen die uit deze bouwphase dateren zijn op de tekeningen aangeduid met onderstaande arcering

In 1742 vonden omvangrijke werkzaamheden plaats. De muren die als vulling in de bogen tussen het transept en de schipruïne dienen werden vernieuwd en van dubbele deuren voorzien. De vloeren werden "13 duim verhoogd" en kwam daarmee gelijk te liggen met de vloer van het oxaal. Het koorgewelf werd uitgebroken en vervangen door een "houten zoldering", aldus Dorenbosch ²⁰⁹. Hij veronderstelt dat het koor een stucgewelf kreeg,

²⁰⁵ Dorenbosch I; p. 47: De ruimte wordt hier aangeduid als "consistorie of sacristie".

²⁰⁶ Van Laarhoven 1975; p. 10.

²⁰⁷ Dorenbosch I; p. 151.

²⁰⁸ Dorenbosch I; p. 45.

²⁰⁹ Dorenbosch I; p. 41-42.

maar uit de term houten zoldering en de vermelding van schilderwerk moet worden opgemaakt dat het hier gaat over het korfboogvormige tongewelf dat onder de trekbalken van de kap werd aangebracht. Boven de gewelven is duidelijk de vorm ervan af te lezen en van een zoldering ontbreekt ieder spoor.

In 1765 werd een bestek opgemaakt voor onderhoud, en in 1783 is sprake van hagelschade die hersteld moet worden ²¹⁰. Het portaal tegen de zuidbeuk van het schip moet in 1787 verdwenen zijn ²¹¹. In 1791 werden de kruisspanten van de viering en de dakruiter vervangen door de thans aanwezige exemplaren. Daarbij was het kennelijk aanvankelijk de bedoeling het bestaande torentje te handhaven en recht te zetten ²¹². Dorenbosch meent ten onrechte dat het torentje in 1923 vervangen werd. Uit de aanwezige elementen blijkt duidelijk dat dit niet het geval is ²¹³. Ter plekke waren voldoende aanwijzingen te vinden om tot een betrouwbare reconstructie van de vormen uit 1791 te kunnen komen [0.2;2 en 3]. Slechts de spits van het torentje dateert uit 1923 terwijl de omkleiding van de stijlen en de detaillering in dat jaar eveneens gewijzigd werden. Een tijdlang zijn de stijlen met leien bekleed geweest zoals ter plekke duidelijk zichtbaar was.

Ook aan de torenspits werden werkzaamheden uitgevoerd. Uiteindelijk bleef de spits niet in alle details in de oorspronkelijke staat bewaard [0.6] en [2.3.00 t/m 2.3.05]. Herstellingen vonden plaats in 1774 en 1803. In die jaren werden de balustrades geheel vernieuwd. Denkelijk vonden daarbij de nader te behandelen wijzigingen plaats. Ook in 1840-'41 en in 1876 werd aan de spits gewerkt ²¹⁴.

Dat de spits oorspronkelijk rijker was versierd dan thans het geval is kan min of meer worden afgeleid uit de topografische afbeeldingen die er van bestaan. Helaas echter zijn deze niet allemaal even betrouwbaar. Toch bestaan er concrete aanwijzingen voor latere veranderingen. Tijdens de opmeting van de spits in 1982 werd vastgesteld dat er aan de voet van de holle dakvlakken direct boven de beide lantaarns pironen waren geplaatst die

²¹⁰ Dorenbosch I; p. 40.

²¹¹ Dorenbosch I; p. 11.

²¹² Dorenbosch I; p. 42.

²¹³ Dorenbosch I; p. 9.

²¹⁴ Dorenbosch I; pp. 191-194.

later zijn afgezaagd ²¹⁵. Thans zijn er alleen pironen rondom de onderste lantaarn aanwezig. Deze zijn, zoals gebruikelijk, door middel van een luchtboogachtige brug met de stijlen van de lantaarn verbonden. De openingen tussen de stijlen van de beide lantaarns zijn voorzien van bogen. Zonder daarvoor een bewijs te kunnen leveren ga ik er van uit, dat deze boogstukken oorspronkelijk niet aanwezig waren. Op alle oude afbeeldingen zowel van de Boxtelse als van de Bossche toren ontbreken deze elementen. Bovendien is er van de Bossche torenbekroning een opmeting bekend die van voor 1830 dateert en waarop de boogstukken ontbreken. Waarschijnlijk heeft men de pironen moeten verwijderen omdat ze in slechte staat verkeerden, en is men daarom overgegaan tot het aanbrengen van de boogstukken ter compensatie van de verarming, waarvan men zich stellig bewust was. Opgemerkt dient te worden dat de vormen van de, in 1791 nieuw gemaakte, dakruiter verwant zijn aan de vormen die de spits na wijziging kreeg (zie [0.2;2 en 3]). Ongetwijfeld is dat geen toeval.

Terecht is bij de jongste restauratie besloten de wijzigingen aan de spits te respecteren. De aanwezige vormen bestonden sinds lang en legitimeren daarmee de gekozen oplossing. Op tekening [0.6] is in aanzicht een reconstructie van de oorspronkelijke toestand weergegeven. Omtrent de originele vorm van de balustrades en de pironen bestaat echter geen zekerheid.

De kerkvensters werden in de achttiende eeuw succesievelijk vervangen. In 1765 werd een bestek opgemaakt waarin ondermeer werd bepaald dat de stenen raamverdelingen moesten worden vervangen door ijzeren staven. Deze vormen zijn ondermeer kenmerkend voor zeventiende- en achttiende-eeuwse kerkvensters in de zuidelijke Nederlanden ²¹⁶. In 1776 werd bepaald dat alle kerkvensters binnen vijf jaar vervangen moesten zijn. De afzaten, "glasbanken" genoemd, werden daarbij vernieuwd en de eigenlijke vensters werden voorzien van grenen stijlen die de plaats van de oorspronkelijke stenen montants innamen ²¹⁷. Daarmee ontstond een venstervorm die in die dagen vaker werd toegepast en die wellicht kenmerkend is voor de wijze waarop men middeleeuwse kerkvensters herstelde ²¹⁸. In de middeleeuwse kerk te Weesp zijn dergelijke vensters nog aanwezig. Ze lijken bedrieglijk op de oorspronkelijke doordat de stijlen met "bezande" verf zijn bestreken. De

²¹⁵ Ook Dorenbosch stelt dit vast, aan de hand van topografisch materiaal. Hij merkt op dat de pironen op een afbeelding uit 1790 nietmeer voorkomen; Dorenbosch I; p. 50.

²¹⁶ Janse 1971; pp. 30-31.

²¹⁷ Dorenbosch I; p. 41.

²¹⁸ Janse 1971; pp. 31-32.

"glasbanken" die in 1776 werden bedoeld zijn mogelijk dezelfde die bij de recente restauratie vervangen moesten worden. Met name in de kooromgang waren tot dat moment gemetselde afzaten onder de vensters aanwezig [2.1.32] die waarschijnlijk achttiende-eeuws waren. Het ligt althans weinig voor de hand dat ze in de periode 1823-1827 alweer vervangen moesten worden. Uiteraard hebben de vernieuwingen van de vensters waarvan in het bovenstaande sprake is, betrekking op het transept en het koor met aanbouwen en niet op het schip dat immers als ruïne zijn bestaan rekte. De tekeningen van Verhees geven duidelijk aan dat de noordelijke aanbouwen in 1787 dergelijke vensters bezaten voordat de later aanwezige houten kozijnen met luiken werden aangebracht ²¹⁹. Ook op oudere tekeningen, die in de pastorie worden bewaard, en die van voor 1783 moeten dateren zijn de bewuste vensters in hun oude staat te zien ²²⁰. De nog aanwezige vensterbogen van de oorspronkelijke vensters sluiten elk misverstand omtrent de weergegeven vormen uit. Het waren spitsboogvensters zoals Dorenbosch, en in diens voetspoor Pey, reeds aannemelijk achten ²²¹.

Verbouwingen van het "raadhuis"

In 1734 is er sprake van een verbouwing van het raadhuis ²²². In de huidige H.Bloedkapel werd een zoldering gemaakt. De tot 1918 aanwezige balklaag was inderdaad achttiende-eeuws, getuige de profilering waarvan de balken waren voorzien. Dit blijkt uit foto's die in 1918 genomen zijn [2.1;42 en 43]. Uit de archivalische gegevens blijkt dat de bovenruimte bereikbaar was via de trap in de secretarie. Later wordt nog eens melding gemaakt van een zoldering boven de secretarie. Beide berichten bevestigen dat de secretarie dezelfde ruimte is als de huidige bijsacristie. De ruimte erboven werd tegen het eind van de achttiende eeuw als bergruimte voor brandhout en turf gebruikt.

In de huidige H.Bloedkapel, het toenmalige raadhuis kwamen rechthoekige houten kozijnen met glas in loodruiten en luiken. De bovenste delen van de oorspronkelijke vensters van de secretarie, de huidige kleine sacristie, werden in 1761 uitgebroken en dichtgemetseld. Uit 1786 dateert een bestek waarin wordt bepaald dat er in de ruimte boven de trap van de secretarie een houten zoldering moet worden gemaakt omdat het stenen gewelf was ingevallen. Deze houten zoldering bevindt zich ongeveer een meter lager dan de muurkroon. Merkwaardig is echter het gegeven dat boven deze zoldering, in de kapruimte boven

²¹⁹ Dorenbosch I; pp. 10,11.

²²⁰ Dorenbosch I; pp. 49-50.

²²¹ Dorenbosch I; p. 50, Pey 1993; p. 61.

²²² Dorenbosch I; p. 45-46.

de kleine sacristie witwerk op de muren aanwezig is. Misschien was het gewelf al eerder verdwenen en was de kapconstructie vanuit de bovenruimte zichtbaar tot het moment dat de zoldering werd aangebracht.

Een fragment van een ledestenen gewelfrib [0.8;14], voorzien van een bruinrode afwerklaag, is aangetroffen in de vulling van een der nissen in de gijzelkamer. Deze nissen zijn eerst in 1798 gedicht ²²³. De enig mogelijke plaats van herkomst is het gewelf boven de bijsacristie, omdat alle andere gewelven op dat moment nog intact waren. Het gewelf in kwestie is echter al in 1786, of zelfs eerder verdwenen.

De gijzelkamer werd in 1798 gerepareerd en gewijzigd ²²⁴. Een drietal muurnissen werd gedicht, terwijl de huidige zware deur en het getraliede venster werden aangebracht. De nissen zijn bij ontleistering teruggevonden [0.4;1 en 3], venster en deur zijn nog aanwezig [0.9;1 en 5]. Het venster neemt kennelijk de plaats in van een ouder exemplaar dat wat smaller was en dat door Verhees in 1787 wordt afgebeeld. De boog van het oorspronkelijke venster geeft de vroegere breedtemaat aan [2.1.55].

Dorenbosch maakt nog gewag van de "archiefkomme" ²²⁵. In deze ruimte waren belangrijke archiefstukken, zowel van de kerk als van de burgerlijke gemeente opgeborgen. Hij gaat er vanuit dat de plunderingen door Maarten van Rossum in 1543 de komme niet ongemoeid lieten. Herhaaldelijk wordt het bestaan ervan in de archivalia bevestigd. Omtrent de plaats ervan bestaat geen zekerheid. Dorenbosch veronderstelt dat zij zich, in de vorm van een gemetselde kluis, in de sacristie bevond. Ik acht het zeer wel mogelijk dat de "komme" een afzonderlijk vertrek was en meen deze ruimte te mogen identificeren met de huidige gijzelkamer. Deze verklaring baseer ik op de parallelle situering van archief ruimten elders. De al eerder gememoreerde overeenkomstige ruimte-indeling in de Utrechtse Domkerk bevat eveneens een ruimte boven de sacristie al is de bestemming daarvan niet duidelijk ²²⁶. Anders ligt dit in Brecht waar de "komme" boven de sacristie was gesitueerd, in een aanbouw aan de zuidkant van het koor ²²⁷. De heer H.H.M. Strijbos wist te melden dat er ook in de Belgische plaatsen Peer, Mol, Balen en Lommel (?) sprake is van een komme als

²²³ Dorenbosch I; p. 47.

²²⁴ Dorenbosch I; p. 47.

²²⁵ Dorenbosch I; p. 48.

²²⁶ Haslinghuis en Peeters 1965; pp. 294-301.

²²⁷ Aerts e.a. 1990; p.241, Van Criecken 1986; pp. 76 en 110.

archiefbewaarplaats. In bepaalde gevallen blijkt deze te zijn gesitueerd in de toren.

De opmetingstekeningen die Cuypers maakte ten behoeve van de restauratie in 1918 geven ter plaatse van de noordkapel twee boven elkaar geplaatste vensterkozijnen te zien. Op grond daarvan meen ik te mogen veronderstellen dat ook een de noordkapel te eniger tijd een tussenvloer is gemaakt, wat inhield dat ook deze ruimte van de kerk was afgescheiden. De plattegrond die Verhees in 1787 tekende geeft geen afscheiding aan, zodat deze mogelijk nadien is ontstaan. In elk geval is het hier bedoelde bovenvertrek niet vanuit de gijzelkamer toegankelijk geweest, maar vanuit de ruimte boven de kleine sacristie. Door de aanwezigheid van kasten en het achterwege blijven van ontleisteringen ter plekke konden van een doorgang of balkopleggingen geen sporen worden getraceerd.

Beschrijving van de achttiende-eeuwse elementen

In de kleine sacristie zijn enkele waardevolle relictten uit de Raadhuisperiode bewaard gebleven. De trap met fraaie balustrade en de kastenwand met deuren in midden 18e-eeuwse stijl zijn hier nog aanwezig [0.4;2 en 3] en [0.9;6 en 7][2.2.31 t/m 33] en [2.2.34 t/m 37]. De paneeldeuren zijn voorzien van fraaie schouderbogen die, in vrijwel identieke vorm, ook in het kasteel Maurick te Vught voorkomen. Dit geheel zal uit omstreeks 1734 dateren. Ook enkele deuren in het westelijke voorportaal van de sacristie zijn achttiende-eeuws [2.2;29 en 2.2;39][0.9;3 en 4]. Blijkens foto's van het exterieur en de opmetingstekeningen van Cuypers waren hier op beide verdiepingen houten schuiframen met luiken aanwezig. Van deze vensters zijn de afmetingen in het metselwerk bij benadering terug te vinden.

D.0.5 HERBOUW 1823-1827

De onderdelen die uit deze bouwphase dateren zijn op de tekeningen aangeduid met onderstaande arcering

In het jaar 1800 werd de kerk weer in het bezit van de katholieken gesteld. Vrijwel onmiddellijk werd met het herstel begonnen ²²⁸. Als gevolg van een storm is in 1800 de noordelijke lichtbeuksmuur ingestort. Het ligt voor de hand dat er ook aan de overeind gebleven delen schade is ontstaan. De plaatselijke parochie wilde maar al te graag de kerk herstellen, maar zowel de protestanten als de eigen kerkelijke overheid werkten tegen. Met name Vicaris Van Alphen zag niets in herstel en heringbruikname van het gebouw, omdat

²²⁸ Dorenbosch I; p. 81.

een totale restauratie in zijn ogen niet haalbaar was ²²⁹.

Na allerlei wederwaardigheden, die hier niet ter zake doen werd in 1823 begonnen met het herstel van de kerk. Het was vooral pastoor De Wijs die de herbouw krachtig heeft bevorderd en die ook streefde naar de realisatie van een artistiek verantwoord geheel.

Begonnen werd met het dichten van de opening tussen kerk en toren ²³⁰, wat inhoudt dat het bovendee van de opening werd dichtgemetseld. Het benedendeel was vermoedelijk al in de zeventiende eeuw gedicht, hoewel het mogelijk is dat de dichting in zijn geheel is vervangen. De uiteindelijke herbouw en herstelling van de kerk bracht aanzienlijke kosten met zich mee. Tegenvallers zullen zeker aan een verhoging van de oorspronkelijk geraamde kosten hebben bijgedragen. De overheid heeft het project echter in ruime mate gesteund, door verlening van een subsidie die het gebruikelijke gemiddelde ver overtrof ²³¹.

Terwijl de achttiende-eeuwse bouwcampagnes aan de hand van archiefgegevens redelijk geverifieerd kunnen worden, zijn de meeste archiefstukken die betrekking hebben op de bouwactiviteiten uit de periode 1823-1827 verloren gegaan.

Onder leiding van de Boxtelse architect Geert Heessels werd in de zomer van 1823 begonnen met de herbouw van het ingestorte middenschip. De eerste steen, die zich in de meest westelijke pijler aan de zuidkant moet hebben bevonden is ook nu niet teruggevonden ²³². Eén of meerdere malen zijn de pijlers bezweken onder de muren die hun oorspronkelijke hoogte naderden. In 1824 zijn de pijlers versterkt. Ongetwijfeld zijn in deze periode alle pijlers, dus ook die van het koor, verzwaaard ²³³.

Begroting van Heessels

Boven de pilaren van het schip zouden de bogen en muren nieuw worden opgetrokken en er zou een nieuwe eiken kapconstructie worden gemaakt boven het schip. De stukgevroren muurkronen zouden worden vervangen en de vensters zouden in drie banen worden verdeeld door middel van eiken stijlen, wat ook voor het priesterkoor gold. Ze zouden

²²⁹ Dorenbosch I; p. 80.

²³⁰ Dorenbosch I; p. 89.

²³¹ Pey 1993; p. 57, Dorenbosch I; p. 88.

²³² Dorenbosch I; p. 89.

²³³ Dorenbosch I; p. 90.

worden voorzien van glas in lood. De kerkvloer zou worden uitgegraven, aangevuld en bedekt met 10.000 plavuizen. De kap van het koor zou worden hersteld met afbraakmateriaal van de transeptkappen, welke geheel zouden worden vernieuwd. Zerken zouden uit het transept worden verwijderd en de muren zouden worden afgebikt. Over het oxaal wordt met geen woord gerept ²³⁴.

De uitvoering

Zoals bij vrijwel elk bouwhistorisch onderzoek blijkt, zijn de werkzaamheden anders verlopen dan gepland: De muurkronen van de schipzijbeuken zijn inderdaad hersteld, en wel met afkomend materiaal. De kappen zijn niet in eiken, maar in grenen uitgevoerd, terwijl de transeptkappen niet zijn gesloopt, maar hersteld. Tot verwijdering van het oxaal is kennelijk eerst in de eindfase van het herstel besloten. De dorpels van de schipvensters werden verhoogd, terwijl de in- en uitwendige waterlijsten werden afgehakt. Gepaard daarmee ging de dichting van de spaarnissen onder de vensters. Of deze ingrepen in het koor en het transept onder Heessels werden uitgevoerd, of dat ze al in de achttiende eeuw hadden plaatsgevonden, valt bezwaarlijk uit te maken. Het dichten van de nissen onder de schipvensters vond zeker onder Heessels plaats. Een vroegere datering van deze ingreep ligt niet voor de hand omdat het schip toen nog een ruïne was. Zowel in het schip, als in de kooromgang is duidelijk gebleken dat bij de dichting gebruik is gemaakt van sloopmateriaal van het oxaal en van de kooromheining ²³⁵. Daarmee is zowel de bedoelde sloop als de dichting van de nissen gedateerd. Het dichten van spaarnissen was in die tijd een algemeen voorkomende praktijk, die door voorbeelden van elders bevestigd wordt. Een van die voorbeelden is de Hervormde kerk van Terwolde (Gld) waar de nissen ingevolge een bestek uit 1825 zijn gedicht ²³⁶.

Het ontwerp waarnaar het middenschip werd herbouwd was duidelijk gebaseerd op de aanwezige vormen in het bewaard gebleven middeleeuwse koor. Zelfs de spaarnissen die onder de kappen van de zijbeuken in de muren werden aangebracht komen in hoofdlijnen met de opzet van de nissen in het koor overeen, maar zijn in maatvoering afwijkend van de oorspronkelijke situatie [0.5;2]. In het koor werd de binnenarchitectuur omgevormd naar de mode van die tijd [0.7]. Ook de kraagstenen onder de gewelven van het transept en de kooromgang zijn classicistisch [2.2;21] en [0.8;10]. De deuren van de noordkapel naar de sacristie en de bijsacristie zijn eveneens onder leiding van Heessels gemaakt. Ze vertonen vormen die kenmerkend zijn voor die tijd [0.9;2 n [2.2;27 en 28]. Een deel van de

²³⁴ Dorenbosch I; p. 88.

²³⁵ Dorenbosch I; p. 18-19.

²³⁶ Zweers 1991.

kerkvensters was nog vrij recent door de protestanten vernieuwd. Ondanks de plannen voor algehele vervanging is het mogelijk dat dit werk nog in goede conditie verkeerde en daarom gerespecteerd werd. Deze gedachte wordt ingegeven door het feit dat er kennelijk werd bezuinigd. Ook Dorenbosch rept van tegenvallers, terwijl al in 1860 werd gemeld dat de ramen slecht waren ²³⁷. Dit gegeven lijkt te bevestigen de ramen in kwestie van hout waren en dat ze niet uit de jaren 1823-1827 dateerden. Was dat laatste het geval geweest, dan waren ze zeker rond 1860 nog in een behoorlijke conditie geweest. De ingangen opzij van het schip werden aangebracht in de meest westelijke travee waar ze sindsdien zijn gebleven.

Kappen

De kappen uit deze periode zijn alle in grenenhout uitgevoerd. Ze zijn lichter geconstrueerd dan de bewaard gebleven middeleeuwse kappen, wat ook geldt voor de lichtbeuksmuren van het schip. Nieuw zijn de kappen van het schip en de zijbeuken, terwijl de kap van de kooromgang voor een groot deel werd vervangen in een andere dan de aanwezige constructie. Ook de westelijke dakvlakken van de transeptkap werden ingrijpend hersteld. De wijze waarop de herstelde delen aansluiten op de vieringsspanen maakt duidelijk dat de vieringsspanen, die uit 1791 dateren, al aanwezig waren op het moment dat de transeptkappen hersteld werden.

Brandspuithuisje

Tegen de westmuur van de zuidbeuk, naast het torenportaal dat toen niet als zodanig in gebruik was, werd in 1823 een houten huisje voor de brandspuit gebouwd. In 1922 is het, tegelijk met de buitenportalen verdwenen ²³⁸. In de muur ter plekke zijn de bouwsporen nog te zien [2.1;04 en 05].

Orgel en orgelgalerij

De orgelgalerij die in 1842 is gebouwd als onderdeel van het ontwerp voor het nieuwe orgel is in 1883 en 1884 gewijzigd door de dubbele trap te verwijderen. Deze is sindsdien in de pastorie aanwezig ²³⁹. Afbeelding [2.2;07] is kort na verwijdering van de trap genomen. De balustrade werd bij deze verbouwing naar voren gebracht. Omstreeks 1925 werden de twee middelste zuilen verwijderd om de doorgang via de toren te kunnen herstellen. In 1962 is het "stucmarmer" waarmee de zuilen waren omkleed vervangen door

²³⁷ Dorenbosch I; p. 94.

²³⁸ Dorenbosch I; p. 201.

²³⁹ Dorenbosch I; p. 139.

gewoon pleisterwerk. Ongetwijfeld wordt hier "stucco-lustro" bedoeld, een zeldzaam voorkomende, artistiek hoogstaande marmer-imitatie bedoeld ²⁴⁰. Alle hier beschreven wijzigingen zijn uit een oogpunt van orgelarchitectuur zeer te betreuren, hoewel de heringebruikname van het torenportaal als hoofdingang zeker recht doet aan de allure van het kerkgebouw.

De artistieke betekenis van de herbouw

Kalf (1906-1914) verwijt Heessels de plomphheid van de zuilen, maar uit de wederwaardigheden tijdens de bouw blijkt dat het de bedoeling was om de oorspronkelijke slankheid van de pijlers te handhaven. In 1827 was de kerk gereed. De eerste uitvaartmis in de nieuwe kerk moest, tragisch genoeg, worden opgedragen ter gelegenheid van het overlijden van architect Heessels ²⁴¹.

Classicistische architectuur

Het interieur van de kerk bezit een onmiskenbare schoonheid. Met voorbijgaan aan de wat zwaar uitgevallen kolommen die, zoals we zagen tegen wil en dank deze afmetingen kregen, moet worden vastgesteld dat de architectuur van het interieur opmerkelijke kwaliteiten bezit. Door de nieuwe gewelven hoger te laten aanvangen dan de oude werd een rijziger effect bereikt. De verticale geleding van de ruimte met pilasters boven de zuilkapitelen maakte plaats voor een horizontale met doorgaande klassieke lijsten. De zuilen kregen Toscaanse basementen en kapitelen. Blank glas in de vensters zorgde, in combinatie met gewitte muren voor een zeer helder interieur, waarmee het hout- en marmerwerk van altaren, orgel, preekstoel en andere meubilering een sterk contrast vormde. Opmerkelijk is het feit dat men aanvankelijk niet van plan was het oxaal, dat uit omstreeks 1607 dateerde, te slopen.

Het interieur

Het concept dat deken De Wijs en architect Heessels voor ogen hadden is duidelijk herkenbaar in het huidige interieur. De in hoofdzaak neogotische modificaties echter die Cuypers, en anderen na hem, hebben aangebracht, beletten ons tot een goede beoordeling van dit concept te komen. Hoe waardevol deze toevoegingen op zichzelf mogen zijn, aan het ontwerp van Heessels doen ze enige afbreuk. Het slopen van het bijbehorende hoofdaltaar in 1918 is in dit licht te betreuren ²⁴². Samen met het fraaie orgel en de preekstoel maakte dit altaar deel uit van een artistiek waardevol geheel, waarin de kunstzinnige Deken de

²⁴⁰ Dorenbosch II/ Clercx; p. 245.

²⁴¹ Dorenbosch I; p. 93.

²⁴² Dorenbosch I; p. 98.

Wijs de hand heeft gehad en waarvoor de architectuur van Heessels een zinvol kader vormt. Plannen van Cuypers om het interieur drastisch in neogotische zin te veranderen konden wegens geldgebrek geen doorgang vinden zoals we in het vervolg nog zullen zien. Achteraf is dit een gelukkige omstandigheid want daardoor is het werk van Heessels behouden gebleven. Dit werk behoeft naar mijn idee meer aandacht en waardering dan het tot dusver gekregen heeft.

Het werk van Heessels

Van Gerrit Heessels zijn, bij gebrek aan nader onderzoek, geen andere werken bekend. Terecht worden de werken die onder de leiding van de zeer kunstzinnige deken De Wijs tot stand zijn gekomen door velen geprezen. Met name het beroemde Smits-orgel uit 1842 wordt daarbij vaak genoemd. De kwaliteit van het werk van Heessels, dat toch naar de zin van De Wijs moet zijn geweest, wordt daarbij zelden naar voren gebracht. Het interieur van de kerk is door Heessels compleet naar classicistische traditie omgevormd. Voor het exterieur nam hij de bestaande vormen als uitgangspunt. Kennelijk streefde hij ernaar om het oude en het nieuwe op harmonieuze wijze met elkaar te verbinden.

Heessels was ongetwijfeld, zoals de meeste van zijn tijdgenoten, geschoold in het maken van klassieke ontwerpen. De vraag rijst of hij door gebruikmaking van de tooscaanse orde bewust wilde verwijzen, zowel naar Rome als naar de glorie van de Boxtelse kerk die in de renaissanceperiode lag. Ik kan mij iets dergelijks zeer goed voorstellen, temeer daar deken De Wijs in het hele gebeuren een invloedrijke rol heeft gespeeld. Nadere studie zou moeten uitwijzen in hoeverre de hier gewitte gedachte valabel is.

De tooscaanse orde

Het toepassen van de tooscaanse orde is typerend voor de Italiaanse renaissance die in meerdere opzichten in deze periode herleefde. Toscaanse vormen werden voor het eerst toegepast door Bramante in zijn Tempio S. Pietro te Rome. Het gebruik van Toscaanse vormen was geliefd in de 17e eeuw. In de werken van De Keijser, Vingboons en anderen zien we hier vele voorbeelden van. In de loop van de 18e eeuw raakten deze vormen in onbruik, maar in meerdere opzichten greep de late achttiende eeuw terug op de Classicistische vormtaal van de rijpe 17e eeuw. Een vroeg voorbeeld zien we in de kathedraal van het Franse La Rochelle. In de eerste helft van de 19e eeuw beleefde deze voorkeur opnieuw een zekere bloei.

Aanvullende herstellingen

In 1839 werd de kerk opnieuw gewit ²⁴³ en in 1851 werd er herstelwerk aan de kappen

²⁴³ Dorenbosch I; p. 95.

verricht, zoals uit inscripties blijkt. In de jaren 1852-1854 werden portalen gebouwd voor de schip-ingangen en voor het catechismusdeurtje. In de zelfde periode worden de twee zeventiende-eeuwse bolkronen, die aan de kerk geschonken zijn, voor het eerst vermeld. De herkomst ervan is onbekend. In 1852 werd de kerk andermaal gewit en in 1858 is er sprake van het geel verven van gewelfribben. De gele kleur was tot voor kort nog op de ribben aanwezig ²⁴⁴. Op een onbekend tijdstip werd tussen de sacristie en het noordelijke transept een aanbouw gerealiseerd. Deze was in 1832 nog niet aanwezig, en is bij de herstellingen aan de sacristie rond 1925 verdwenen.

D.0.6 DE EERSTE RESTAURATIE CUYPERS

De onderdelen die uit deze, en latere bouwfasen dateren zijn op de tekeningen aangeduid met onderstaande arcering

De berichtgeving uit de jaren '60 van de negentiende eeuw wijst op een slechte conditie van het kerkgebouw. Achteraf valt moeilijk te beoordelen in hoeverre de situatie werkelijk ernstig was en in hoeverre de wens om in een "echt gotisch" gebouw te kerken een rol heeft gespeeld bij het streven naar een nieuwe herstelling. Deze kanttekening plaats ik naar aanleiding van het onderzoek dat onder anderen Pey (1993) heeft gedaan naar de handel en wandel van onze negentiende-eeuwse voorouders in dezen. Maar al te vaak werd het geringste excuus aangegrepen om kerken radicaal te wijzigen of zelfs geheel te vervangen. De achtergrond van dit streven is een zeer begrijpelijke. De Nederlandse katholieken waren na lange tijd van onderdrukking uitgegroeid tot een volwaardig geëmancipeerd volksdeel dat zich graag manifesteerde in de bouw van monumentale kerkgebouwen, liefst in de stijl van de (neo)gotiek die werd vereenzelvigd met de bloeitijd van de kerk. Pey die op deze materie uitgebreid ingaat, toont aan hoe de grootscheepse afbraak van middeleeuwse kerken, met name in Noord-Brabant, hiermee te maken heeft.

Het begin van de restauratie

In 1867 werd onder leiding van architect P.J.H. Cuypers begonnen met het vervangen van de vensters. Ze kregen neogotische traceringen die zeer beslist niet op gevonden gegevens teruggaan. Opmerkelijk is het verschijnsel dat deze traceringen werden afgewerkt met gele verf, waarvan op tal van plaatsen resten zijn aangetroffen. Bij vrijwel elk bouwhistorisch

²⁴⁴ Dorenbosch I; p. 94.

onderzoek worden resten van afwerklagen aangetroffen, al is dit wel een laat voorbeeld ²⁴⁵. De zware tussenstijlen van de grote transeptvensters, die nog oorspronkelijk zijn, werden gehandhaafd ²⁴⁶. Door het afplatten van de kappen van zijbeuken en kooromgang werd getracht de kerk uitwendig een rijziger voorkomen te geven. Dergelijke platten komen aan vele neogotische kerken voor en werden misschien ook gemaakt om er steigers op te kunnen plaatsen voor het herstel van muren en vensters.

Begonnen werd met het zuidelijke transeptruim en met vier lichtbeukvensters in het schip. De gehele vervangingsoperatie was, met inbegrip van de gebrandschilderde beglazing, in 1886 voltooid. In dat jaar werden de vensters in de zijbeuken van het schip geplaatst ²⁴⁷. Het herstel van de vensters was bedoeld als het begin van een algehele restauratie van de kerk die slechts ten dele tot uitvoering zou komen. Aan het werk zijn de namen verbonden van J.H.H. Groenendaal, die in 1910 opzichter werd en van Lambert Hezenmans die altaren en glasvensters ontwierp.

In 1890 werd kooromheining uitgevoerd in de vorm van de nog aanwezige smeedijzeren hekken. De stenen kooromheining die waarschijnlijk middeleeuws was is daartoe gesloopt.

D.0.7 DE TWEEDE RESTAURATIE CUYPERS

In 1916 vielen enige stukjes pleister uit de stucgewelven naar beneden. De schade werd hersteld, maar het incident vormde aanleiding tot een nieuwe restauratie. Andermaal wendde men zich tot P.J.H. Cuypers die in 1917 opdracht kreeg de kerk te herstellen ²⁴⁸. Joseph Cuypers, de zoon van de bejaarde architect had de feitelijke leiding over het werk en ook diens zoon had een wezenlijke inbreng. Na de eerste wereldoorlog, die voor vertraging zorgde, werd in 1918 met het werk begonnen. De H.Bloedkapel werd naar de kerk opengelegd, waarbij de tussenzolder verdween. Vanaf het herstel door Heessels had deze ruimte als sacristie dienst gedaan ²⁴⁹. Vier muurnissen werden, volgens de berichtgeving blootgelegd. De vondsten, na ontleistering gedaan, wijzen uit dat de huidige nissen

²⁴⁵ Denslagen en De Vries 1984, Zweers 1993/I.

²⁴⁶ Dorenbosch I; p. 94.

²⁴⁷ Dorenbosch I; p. 94-95.

²⁴⁸ Dorenbosch I; p. 97.

²⁴⁹ Dorenbosch I; p. 97.

geheel nieuw zijn. Het is de vraag of de plaats en maatvoering op oorspronkelijke gegevens teruggaat. Dat laatste is wel het geval met de waterlijst en de vorm van de vensters, hoewel van de eigenlijke tracering de oorspronkelijke vorm niet bekend is. Een doorgang naar de huidige bijsacristie kwam aan het licht. Bij het onderzoek kwam deze doorgang andermaal voor de dag. Deze was kennelijk in de achttiende-eeuw doorgebroken, waarbij men het spaarnissenpatroon had verstoord [0.4]. In de kooromgang werden de spaarnissen onder de vensters heropend. In de vullingen bleek beeldhouwwerk aanwezig te zijn. Ook resten van natuurstenen traceringen werden aangetroffen. Waarschijnlijk waren er ook fragmenten van de kooromheining bij, die mogelijk vereenvoudigd werd, maar tot 1890 bleef bestaan. Het bedoelde materiaal is hier tijdens de periode Heessels terechtgekomen, toen de nissen werden gedicht.

De schipvensters werden andermaal vernieuwd. Volgens overlevering is gekozen voor baksteen, omdat de oorspronkelijke vensters ook in baksteen waren uitgevoerd ²⁵⁰. De traceringen zijn veel eenvoudiger dan die in de rest van de kerk, en ook eenvoudiger dan de verdwenen voorgangers ter plaatse, welke op oudere foto's nog te zien zijn [2.1.13]. Het patroon is gebaseerd op dat van de blindnis in de noordelijke kooromgang [0.4;4]. Of dat een historisch juiste keus is geweest laat ik in het midden.

In de kappen werden kennelijk herstellingen verricht. Tussen de trekbalken onder de kap van de viering zijn, ter versterking van de gewelven, trapbalusters in achttiende-eeuwse vormen aangebracht. Deze zullen zijn overgebleven bij het uitbreken van de H.Bloedkapel.

In 1921 was men van plan om de topgevels van het transept alsnog van speklagen te voorzien. De oude vormen werden echter gehandhaafd, wat wel zo karakteristiek is, omdat ze duidelijk de bouwgeschiedenis weerspiegelen ²⁵¹. In 1922 volgde herstel van het leien dak en in 1923 werd het vieringtorentje gewijzigd. Dorenbosch merkt op dat dit torentje, waarvan hij, ten onrechte, meent dat het nieuw gemaakt is, wel wat zwaarder is dan het oude dat op achttiende-eeuwse afbeeldingen te zien is.

De houten vensterkozijnen in de sacristie en in de kleine sacristie werden uitgedroogd en opnieuw van stenen harnassen voorzien. En het neogotische harnas van het venster in de noordkapel werd vervangen door een eenvoudiger exemplaar. Inwendig werden de stucplafonds hersteld en werden de ribben opnieuw geel geverfd. De sacristie, die vanaf 1827 ter plaatse van de H.Bloedkapel gehuisvest was geweest, keerde terug naar de

²⁵⁰ Dorenbosch I; p. 98.

²⁵¹ Dorenbosch I; p. 101.

oorspronkelijke plaats.

In 1928 kreeg de kerk centrale verwarming. Daartoe werd tegen de oostzijde van het zuidelijke transept een veelhoekige ruimte toegevoegd. Als slot van deze bouwcampagne werd in 1932 de veelhoekige doopkapel tegen de westmuur van de noordelijke zijbeuk gebouwd.

Reconstructie van de stenen overwelling

Een onderdeel van de herstellingen dat geen doorgang vond was het herstel van een complete stenen overwelling in de kerk. Cuypers was van plan om het schip met de zijbeuken en het middenkoor opnieuw in steen te overwelfen ²⁵². De ontwerptekeningen hiervoor zijn bewaard gebleven. Het was de bedoeling de zuilen slanker te maken en van gebeeldhouwde kapitelen te voorzien. Overigens werd bij ontmanteling ontdekt dat er oorspronkelijk slechts imposten (lijstwerken) aan de bovenzijde van de pijlers aanwezig waren ²⁵³. Het gehele interieur zou worden gepolychromeerd. Met dat laatste was in 1922 een begin gemaakt, getuige foto's uit die jaren [2.2;08] ²⁵⁴. Op die foto's is te zien dat rondom de spaarnissen in de kooromgang een bloksgewijze schildering is aangebracht. Uitvoering van de plannen zou zeker een fraai resultaat hebben opgeleverd, al staat het vast dat de ontworpen vormen weinig of niets met de oorspronkelijke architectuur van de kerk te maken hebben. De architectuur die Heessels had gecreëerd werd niet passend geacht. De gewenste ingrepen vonden geen doorgang. De Rijksmonumentencommissie bleek in 1926 van oordeel dat realisering van de plannen gelijk stond met algehele vernieuwing van de kerk die met schrikbarende hoge kosten gepaard zou gaan ²⁵⁵.

We mogen ons achteraf gelukkig prijzen dat de overwelling niet tot stand gekomen is. Van de middeleeuwse materie waaruit de kerk nog grotendeels bestaat en die van onvervangbare waarde is, zou inderdaad weinig overgebleven zijn. Ondermeer zou het werk van Heessels en andere resultaten van herstellingen uit verschillende perioden, zo goed als verdwenen zijn, terwijl dit, in de visie van onze tijd niet alleen een eigen, karakteristieke waarde bezit, maar ook meerwaarde vormt ten opzichte van datgene wat al aanwezig was.

²⁵² Dorenbosch I; p. 99.

²⁵³ Dorenbosch I; p. 99.

²⁵⁴ Dorenbosch I; p. 101.

²⁵⁵ Dorenbosch I; p. 99.

Uit constructief oogpunt zou realisatie van bedoelde plannen grote risico's met zich mee hebben gebracht. Kennelijk is er niet of nauwelijks aandacht besteed aan het hoe en waarom van de eerdere lotgevallen van het kerkgebouw. Was dat wel gebeurd dan had men lering kunnen trekken uit de instortingen van 1684, 1800 en 1823 en uit de sloop van het koorgewelf in 1742. Ook het feit dat de muren waarmee Heessels het schip herbouwde heel wat lichter waren dan de middeleeuwse voorgangers is een nadeel wanneer deze hadden moeten dienen ter schoring van een stenen gewelf. Ik ontkom niet aan de indruk dat men te lichtvaardig over de te nemen risico's dacht: De geschiedenis lijkt te hebben uitgewezen dat de lichtbeuken van de St. Petrus ten enenmale onvoldoende zijn geschoord om met blijvend succes stenen gewelven te kunnen dragen.

D.0.8 LATERE HERSTELLINGEN

Herstel van oorlogsschade had voornamelijk betrekking op de beglazing en op de leibedekking. In 1949 werd het interieur schoongemaakt en gedeeltelijk opnieuw geschilderd ²⁵⁶. In 1962 vond een grote ingreep plaats. Een positief gevolg was dat bij het openleggen van de spaarnissen in de zijbeuken van het schip belangrijke fragmenten van het oxaal aan het licht kwamen. Deze werden gedocumenteerd en onderzocht ²⁵⁷. Een negatief gevolg was het vervangen van nagenoeg de complete binnenbepleistering. Slechts de nevenruimten ontkwamen hieraan ²⁵⁸. Ongetwijfeld dateerde de bepleistering voor een groot deel nog uit de middeleeuwen. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat op deze bepleistering, verborgen onder latere witsel- en verflagen een veelheid van middeleeuwse muur- en gewelfschilderingen aanwezig was. Het verlies daarvan is zeer te betreuren.

²⁵⁶ Dorenbosch I; p. 105.

²⁵⁷ Staal en Berends 1976.

²⁵⁸ Dorenbosch I; p. 105.

E.0 BOUWGESCHIEDENIS EN WAARDESTELLING

De kerk maakt bij oppervlakkige beschouwing de indruk in vrij korte tijd tot stand gekomen te zijn. De architectuur als geheel maakt een opmerkelijk harmonieuze indruk, als zou er naar één ontwerp gebouwd zijn. Uit het onderzoek blijkt dat deze indruk bedrieglijk is.

E.0.1 OVERZICHT VAN DE BOUWGESCHIEDENIS

Onderstaande samenvatting vormt een grove schets van de bouwgeschiedenis waarin geen plaats is voor argumentatie of nuances. De gegevens en dateringen zijn tot op zekere hoogte hypothetisch. Alle informatie die in dit overzicht ontbreekt is in de desbetreffende hoofdstukken terug te vinden. De vogelvluchttekeningen [bladen 1.0 t/m 1.11] en het bijbehorende plattegrondoverzicht [1.12] vormen een illustratie van onderstaande tekst.

Een romaanse voorganger van de huidige kerk, mogelijk gesticht door de Heren van Boxtel, op het terrein van hun voormalige kasteel had al een zekere allure en was daarom waarschijnlijk met een toren en met zijbeuken getooid [1.0]

Omn de eredienst op waardige wijze te kunnen vieren werd het koor van de kerk verlengd en gemoderniseerd in gotische stijl. Ook kreeg het koor zijruimten. Waarschijnlijk had de opkomst van de H.Bloedviering omstreeks 1380 met deze vergroting te maken [1.1].

In de loop van de vijftiende eeuw werd ten westen de oudere kerk aangevangen met de bouw van een nieuwe toren die mede als herkenningsteken voor de pelgrims diende. Voordat deze, in 1491 voltooid was, werd een aanvang gemaakt met de bouw van een nieuw basilicaal schip. Over tufsteen, als afbraakmateriaal van oudere gebouwen kon tot dat moment niet beschikt worden. Aanvankelijk kwamen slechts drie traveeën tot stand, de aanwezigheid van de oudere kerk verhinderde een voortzetting van de bouwactiviteiten [1.2]

Toen de nieuwe toren voldoende hoogte had bereikt konden de klokken worden overgebracht vanuit de oude en kon de laatste worden gesloopt. Het nieuwe schip werd oostwaarts verlengd tot aan de huidige oostwand van het transept. Ook dit werk bracht geen afbraak van oudere bouwdelen met zich mee. Het nieuwe schip werd als een stulp over het oude gebouwd dat op die wijze in gebruik kon blijven, terwijl ook het vernieuwde koor intact bleef [1.3].

Inmiddels had de kerk in 1493 de status van kapittelkerk gekregen. Ruimtegebrek, of de

behoefte aan meer allure bracht omstreeks 1500 de bouw van een transept met zich mee. Daarvoor moesten een deel van de nieuwe zijbeuken, en twee nieuwe pijlers worden afgebroken. Het transept kreeg dezelfde hoogte als het oude koor [1.4].

Kennelijk had men geen vrede met de nieuwe vorm van de kerk, want zonder dat er enige uitbreiding tot stand kwam werd naderhand het transept verhoogd. Het werd met het schip op gelijke hoogte gebracht al gebeurde dit in fasen. Kennelijk waren de inkomsten voldoende om dit werk aan te durven of had men hoop op gunstige financiële ontwikkelingen [1.5].

Deze hoop was niet ijdel gebleken zodat omstreeks 1520 plannen werden gemaakt voor de bouw van een groots koor met omgang. De grote toeloop van pelgrims bracht daartoe een zekere noodzaak met zich mee. Graag wilde men de omgang tooien met een reeks straalkapellen. Voordat men begon moest een onvoorziene tegenslag worden geïncasseerd. Het koor werd smaller en minder hoog dan men aanvankelijk had gewild en van de kapellen werd maar helemaal afgezien. Toch werd omstreeks 1530, of wat later, begonnen de omgang op te metselen rondom het oude koor dat zo lang mogelijk in gebruik moest blijven. Zoveel mogelijk werd gebruik gemaakt van afbraakmateriaal. Ook de sacristie met bovenruimte en de noordelijke kapel werden gerealiseerd. De voltooiing, zo rond 1550, verliep moeizaam en een stevige schoring van de koorgewelven bleef achterwege [1.6].

Na verloop van tijd kwam de oude wens om straalkapellen te bouwen weer naar boven. De huidige H.Bloedkapel ontstond rond 1560 als eerste van een reeks die nooit voltooid zou worden. Inmiddels was er geen afbraakmateriaal meer voorhanden. De oude kerk was volledig verdwenen [1.7].

Weldra werd tussen de noordelijke kapel en de straalkapel nog een ruimte aangebouwd, de huidige bijsacristie [1.8].

Het oude daktorentje dat nog over was uit de tijd dat de kerk nog geen transept had werd omstreeks 1600 vervangen door een meer passend torentje op de viering. Terwijl binnen werd gewerkt aan een nieuwe inrichting van de kerk brandde in 1613 de torenspits af. In 1616 was de nieuwe spits voltooid en ging men voort met het interieur van de kerk [1.9].

Nadat de kerk in 1648 in handen van de protestanten was gekomen ging het snel bergafwaarts. In 1684 stortte de zuidelijke lichtbeukmuur van het schip in. Het schip verviel tot ruïne. In het sacristie- en kapellencomplex werd het raadhuis van de gemeente Boxtel gevestigd. In de loop van de achttiende eeuw werden verschillende herstellingen uitgevoerd. De vensters werden vereenvoudigd en in 1791 werd een nieuw vieringtorentje gebouwd [1.10].

Uiteindelijk werd ook de torenspits bij een onderhoudsbeurt vereenvoudigd en ging men over tot het plaatsen van houten kozijnen in het raadhuis. In 1800 werd de kerk opnieuw katholiek bezit en in de jaren 1823-1827 werd het gebouw hersteld waarbij het schip geheel werd herbouwd [1.11].

Latere herstellingen, in de periode 1867-1890 hadden hoofdzakelijk betrekking op de vorm van de vensters en op de inrichting van de kerk. In de periode 1918-1932 werd een deel van de vensters andermaal gewijzigd. De noordelijke aanbouwen kregen weer spitsboogvensters, terwijl een doopkapel en een centrale verwarmingsruimte werden aangebouwd.

Conclusie

Eerder gepubliceerde theorieën, als zou de huidige kerk het resultaat zijn van een asverdraaiing ten opzichte van een oudere voorganger blijken weerlegbaar onjuist te zijn. Zo is de huidige H.Bloedkapel niet ouder dan de rest van de kerk, maar juist jonger. Ook ten aanzien van de datering zijn enige opmerkingen op hun plaats: De toren is niet voltooid na 1491, maar in 1491. Het koor zal in 1550 in aanbouw zijn geweest. De H.Bloedkapel dateert niet uit 1551 maar is minstens tien jaar later tot stand gekomen. In het licht van bovenstaande gegevens wordt in het vervolg een kritische beschouwing van de bestaande literatuur gegeven.

E.0.2 GEGEVENS UIT DE BESTAANDE LITERATUUR

De vroegste tekst die hier in het voorwoord is gebruikt is die van Terwen ²⁵⁹. Hij geeft een aardige sfeertekening van de kerk zoals die er na de herstellingen door Heessels uitzag. Betrouwbaar zijn de gegeven jaartallen allerm minst. Dat laatste geldt evenzeer de oudere literatuur. Om dezelfde reden, of vanwege de geringe bouwhistorische relevantie, blijft deze verder onvermeld.

Belangwekkend zijn de gegevens bij KALF (1908), hij baseerde zich in hoofdzaak op oudere literatuur ²⁶⁰. Volgens Kalf was het aantal altaren in 1493 vijf, in 1558 tien en in 1608 vijftien. Dit klopt niet met de gegevens die bij Dorenbosch, goed gedocumenteerd zijn weergegeven. De troepen van Maarten van Rossum plunderden in 1543 het dorp en lieten ook de kerk niet ongemoeid ²⁶¹. De instorting van de zuidelijke, respectievelijk de noorde-

²⁵⁹ Terwen 1858; pp. 465-466.

²⁶⁰ Kalf 1906-1914.

²⁶¹ Van schade aan het eigenlijke gebouw was echter geen sprake. Dit blijkt uit de gegevens die Dorenbosch vermeldt; I; p. 20.

lijke lichtbeukmuur van het schip plaatst Kalf in 1660 en in 1800. Inmiddels weten we, dat het eerste jaartal 1684 moet zijn. Vervolgens wordt Schutjes geciteerd ²⁶²: "(...) aanvaardden de katholieken in 1823 hunne weleer zo prachtige kerk, en deinsden aanvankelijk voor de groote kosten van herstelling terug. Men sloeg echter de handen aan het werk en had met grooten tegenspoed te kampen. De binnenmuur [bedoeld is de lichtbeukmuur van het schip] stortte tot tweemaal toe in, omdat de al te zwakke pilaren telkens onder die steenenmassa bezweken. Het volgende jaar bouwde men hechte zuilen, en ging het werk geregeld voort, zoodat de onvermoeibare deken-pastoor De Wijs den 27 November 1827, den dag van de consecratie der nieuwe kerk, het genoegen smaakte na ongeveer twee eeuwen de heilige Offerande weder in dat voorvaderlijk Godshuis te mogen opdragen".

Terecht typeert Kalf het kerkgebouw als hybridisch, hij merkt op dat dit te verklaren is uit de vervalsgeschiedenis. Hij kritiseert de "plompe" zuilen van het schip en noteert, enigszins misprijzend, de schijngewelven van stucwerk en de afwijkende kleur van de baksteen in de lichtbeuk van het schip. Naast een beschrijving van de middeleeuwse onderdelen als gewelven en muren van "donkerroode baksteen met banden van tuf" prijst hij de schilderachtigheid van de noordelijke aanbouwen.

De later verdwenen muur tussen de pijlers van het koor, waartegen ooit de kanunnikenbanken waren geplaatst, heeft hij blijkbaar nog gezien. Van het interieur zegt hij verder: "Inwendig is de kerk geheel gewit. Hare meubels zijn in den barokken trant van omstreeks 1830; ook het hoofdaltaar, geplaatst tegen eenen achterwand, bekleed met Corinthische pilasters, op welker hoofdgestel een rond fronton rust, waarin Jezus' geboorte is voorgesteld. Daaronder ziet met Mozes en Ar on bij de Verbondsark".

De toren zo schrijft Kalf "schijnt vrijwel de oude te zijn, doch door een nieuwe bemetseling sterk veranderd".

LEURS EN SMITS publiceerden in de jaren 1918 en 1920, in het tijdschrift "Oud Holland" een aantal bijdragen waarin zij vooral de "Kempische torens" onderling vergelijken. De Boxtelse toren wordt door deze auteurs in verband gebracht met die van Tilburg, Eindhoven (gesloopt in 1860) en vooral die van Den Bosch. Ook de spits wordt aan een vergelijkende beschouwing onderworpen ²⁶³.

De "VOORLOOPIGE LIJST" (1931), voluit "Voorloopige lijst der Nederlandsche

²⁶² L.H.C. Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, 5 delen. St. Michielsgestel 1870-1881. Daarvan deel III; p. 344.

²⁶³ Leurs en Smits 1918 I, resp. 1918 II en 1920.

monumenten van geschiedenis en kunst" is geschreven in opdracht van de "Afdeeling A der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg". Het werk is uitgegeven in 12 delen, waarvan het eerste in 1908 het licht zag. Deel X is gewijd aan de provincie Noord-Brabant en verschenen in 1931. De beschrijving van de Buxtelse St.Petrus is daartoe gemaakt in de jaren 1919-1922 door mevrouw C.H. de Jonge en de heer J.J. Weve en neemt drie pagina's in beslag ²⁶⁴. Daarvan handelen er twee over het eigenlijke gebouw. In de beschrijving wordt melding gemaakt van een storm die "in 1824 het schip (...) ernstig (heeft) gehavend. Dit bericht vindt nergens bevestiging. Wel moesten in hetzelfde jaar versterkingen worden uitgevoerd aan de pijlers van het schip dat men toen herbouwde ²⁶⁵. De Jonge en Weve waren de eersten die poogden een datering gegeven voor de verschillende bouwdelen van de kerk. Ze melden dat het schip uit XVA dateert, de toren uit XVd, het dwarsschip uit XVIa en het koor met sacristie en traptoren uit ca 1500. De bijsacristie wordt gedateerd in XVIa en de huidige H.Bloedkapel in 1561. Het is voor ingewijden niet te verbazen dat de hier voorkomende, nogal globale, gegevens achterhaald zijn, al komen grove afwijkingen in de datering niet voor. Onjuist met name blijkt de chronologie: Het transept is zeker ouder dan het huidige koor. Onjuist ook zijn de gegevens als daaruit moet worden afgeleid dat de bijsacristie ouder zou zijn dan de huidige H.Bloedkapel. Opmerkelijk is de datering van het gewelf in 1561, een jaartal waarvan de bron niet achterhaald kon worden, maar dat goed pas binnen de nieuwste inzichten omtrent de datering van het koor. Latere auteurs reppen van het jaartal 1551 in het gewelf van de kapel. Dit jaartal kan slechts verklaard worden als een interpretatie van de tekeningen van Verhees ²⁶⁶, of als een foutieve interpretatie van het jaartal 1918 dat in een sluitsteen is aangebracht ²⁶⁷. Verder valt, op grond van het thans verrichte onderzoek, aan te nemen dat het tijdsverschil tussen torenbouw en schipbouw minder groot is dan in 1931 werd verondersteld.

KUNSTREISBOEK (1969). In deze uitgave, opgesteld in opdracht van de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving was D.H.G. Bolten de oorspronkelijke bewerker van de teksten over Noord-Brabant. C.J.A.C. Peeters bewerkte de teksten ten behoeve van een herdruk in 1969. Buxtelt beslaat hierin minder dan één pagina ²⁶⁸. Veel is uit de Voorloop-

²⁶⁴ Voorloopige lijst 1931; pp. 48-50.

²⁶⁵ Dorenbosch I; p. 89, 90.

²⁶⁶ Van Laarhoven 1975; p. 10.

²⁶⁷ De eerste die het jaartal 1551 noemt is Van Leeuwen (1976). Dit bericht is overgenomen door Dorenbosch I; p. 6.

²⁶⁸ Bolten 1969; p. 540-541.

ige Lijst overgenomen. Terecht wordt echter opgemerkt dat de bijsacristie jonger is dan de westelijk ervan gelegen ruimten. Opgemerkt wordt verder dat de "speklagen" van het koor en de sacristie verder uit elkaar liggen dan in het transept. Ten aanzien van de toren wordt opgemerkt dat deze in verschillende opzichten afwijkt van gebruikelijke "Kempische gotiek" en ook wordt aandacht gevestigd op de overeenkomsten met de Bossche toren. De spits wordt, ten onrechte, in de late zestiende eeuw gedateerd, al wordt aan het opschrift van de maker gerefereerd. Het portaal in de zuidwand van de toren wordt, ten onrechte, eveneens in de zestiende eeuw gedateerd.

VAN LAARHOVEN (1975). Het "Schetsenboek" van de in Boxtel geboren en getogen Hendrik Verhees verscheen in facsimile onder redactie van J. van Laarhoven. In hoofdstuk IV wordt de "Noordbrabantse middeleeuwse architectuur" onder de loep genomen. De toren van Boxtel wordt gezien als een opmerkelijk fenomeen in deze streken. Hij wordt vergeleken met die van de "Heikese Kerk" in Tilburg. Ten aanzien van de kerk wordt opgemerkt dat de basilicale vorm ervan past in een reeks (deels verdwenen) kerken van dit type waarvan de eerste groep is geconcentreerd binnen de vierhoek Oss, Rosmalen, Boxtel, Veghel. Behalve in de genoemde plaatsen is, of was, deze bouwvorm te vinden in achten-twintig kerken waarbij de grote stadskerken niet zijn meegeteld ²⁶⁹. Ook wanneer de verdwenen kerken worden meegewogen blijken de kerken van Oirschot en Boxtel - ontegenzeggelijk de meest monumentale van de reeks te zijn. De ook bij Dorenbosch opgenomen tekeningen zijn in kleur afgebeeld en kritisch beschreven. De afbeeldingen dateren uit 1787 en zijn later nog aangevuld, ondermeer in 1827. Terecht wordt gesteld dat er hinderlijke onnauwkeurigheden voorkomen in de geveltekeningen, terwijl de auteur meent dat de plattegrond betrekkelijk goed is weergegeven. Op pagina 10 wordt de aandacht gevestigd op het oxaal. Ik ga er van uit dat dit door Verhees foutief is weergegeven.

STAAL EN BERENDS (1976). In een artikel dat handelt over het verdwenen oxaal komen ook enkele aspecten van de bouwgeschiedenis aan bod. Dorenbosch gaat uitgebreid op de inhoud van de tekst over de reconstructie van het oxaal in en komt tot andere conclusies, vooral op grond van de tekeningen van Verhees (ca 1790). Naderhand echter is de reconstructie nog aangepast. Uit het bouwhistorisch onderzoek blijkt dat Verhees, die het oxaal gekend heeft, het volkomen onjuist heeft weergegeven en dat de aangepaste reconstructie nog steeds geldigheid bezit.

Over het kerkgebouw: Gesuggereerd wordt de mogelijkheid dat de kerk een laag transept kan hebben gehad voordat het huidige ontstond. Inmiddels staat vast dat dit inderdaad het

²⁶⁹ Van Laarhoven 1975; *passim*, pp. XXI-XXV en 6,8,10.

geval is geweest. Ook wordt verondersteld dat het huidige transept ouder is dan het huidige koor, wat inmiddels juist is gebleken.

VAN LEEUWEN (1976). In een serie gewijd aan de belangrijkste kerkgebouwen van alle Nederlandse provincies heeft het tweede deel van "Langs de oude Brabantse kerken" betrekking op westelijk Brabant. Ruim één pagina handelt over de Boxtelse kerk. Het schip wordt hier in de vijftiende eeuw gedateerd en de toren in de late vijftiende eeuw, het koor in 1500. Voor het eerst wordt hier ten aanzien van de huidige H. Bloedkapel het jaartal 1551 genoemd. Ook wordt het bouwjaar van de spits (1616) correct vermeld terwijl nadrukkelijk op de verwantschap tussen de torenspitsen van Boxtel en Den Bosch wordt gewezen. De auteur acht de oorspronkelijke verhoudingen van het inwendige, zoals hij dat in het transept ervaart, fraaier dan de architectuur die door Heessels is geschapen.

KUNSTREISBOEK (1977). Ten opzichte van de eerdere druk is de tekst verbeterd, dit gebeurde door C.J.A.C. Peeters. Anders dan eerder auteurs, en terecht, stelt deze dat de onderbouw van de toren ouder is dan het aansluitende schip. De H. Bloedkapel wordt gedateerd in 1551 en de bijsacristie, die jonger is, wordt ten onrechte in hetzelfde jaar gedateerd. De spits wordt in 1616 gedateerd en de auteur handhaaft de tekst over de (onjuiste) datering van het torenportaal.

DORENBOSCH (1983-1986) zegt over de eigenlijke bouwgeschiedenis relatief weinig. Hij geeft er een korte samenvatting van die kennelijk op de oudere literatuur is gebaseerd, en beargumenteert zijn zienswijze ²⁷⁰. Hij preciseert de bouwtijd van het transept in 1520 en handhaaft de datering van het koor in 1500. De huidige H. Bloedkapel met de sacristieën dateert hij in de vijftiende eeuw (!). Onhoudbaar is zijn datering van de huidige H. Bloedkapel en sacristieën. Deze zijn beslist zestiende-eeuws zoals door het onderzoek onduwbelzinnig is bevestigd.

PEY (1993). In haar voortreffelijke proefschrift dat handelt over de " (...) praktijk van Overheid, Kerk en Architecten bij de restauratie van het middeleeuwse katholieke kerkgebouw in Zuid-Nederland (1796-1940)", komt de Boxtelse kerk meerdere malen aan de orde. Relevant is het volgende:

In het eerste kwart van de negentiende eeuw werden in Noord-Brabant 30 van de 86 aanwezige kerken gesloopt. Dat gebeurde lang niet altijd om reden van bouwvalligheid

²⁷⁰ Dorenbosch I; p. 4, argumentatie op p. 5-8.

zoals de auteur aantoonde ²⁷¹. Maar al te vaak speelde het prestige, vooral in de vorm van begrijpelijke manifestatiedrang, een rol. Midddeleeuwse kerken werden, vooral als zij van eenvoudige architectuur waren, weinig gewaardeerd. Pey citeert Ouwerling, die in 1908 schrijft dat er in de Meijerij van Den Bosch maar weinig "werkelijk schoone, kostbare kerken" waren geweest: "Tussen de dertiende- en de zestiende eeuw (...) zijn er in de Meijerij, behalve een paar andere, de volgende aanzienlijke kerken gebouwd: de St. Jan te 's-Hertogenbosch en de kerken te Oirschot, Boxtel, Hilvarenbeek, St. Oedenrode en Oisterwijk." Waardering voor kleine, eenvoudige dorpskerken is hier allesbehalve uit af te lezen aldus Pey ²⁷². Daaraan kan worden toegevoegd dat deze denkwijze kennelijk zijn weerslag heeft gehad op het restaureren van de grotere monumenten; daarbij werd evenmin veel aandacht geschonken aan de authenticiteit van het resultaat. Van de gedachte het aanwezige te beschermen en met zorg te herstellen werd ook daar bepaald niet uitgegaan. Toch, zo vervolgt Pey, werden verschillende kerken hersteld. Als voorbeelden waaraan, soms ten koste van veel moeite en hoge bedragen, herstellingen werden gedaan noemt zij: "Boxtel, Veghel, Ewijk en Millingen". Uit verdere gegevens blijkt dat één van de meest kostbare herstellingen uit die tijd uitgerekend aan de Boxtelse kerk werd verricht: "Hersteld en weer in gebruik genomen werden bovendien de vervallen kerken van Beugen, Boxtel, Groot-Linden, Hooge Mierde, Kekerdome, Malden en Nettersel" ²⁷³.

Over topografische tekeningen, in het algemeen, en de kritische kanttekeningen daarbij, met name over Verhees zegt zij: "Toch is ook bij het achterhalen van de bouwkundige toestand het gebruik van Verhees' schetsen voorzichtigheid op zijn plaats. Met name door de haast waarmee hij de kerken vaak tekende en het gebrek aan aandacht voor detail. (...). Niet altijd is zijn gebrek aan aandacht voor detail te wijten aan haast. Verhees kende de kerk van Boxtel erg goed, hij woonde er op een steenworp afstand vandaan. Toch vertonen zijn tekeningen van deze kerk uit 1787 (noord- en zuidzijde) en 1790 (noordzijde) verschillen. Dorenbosch merkt op dat de tekening van de noordzijde (1787) een vieringtorentje laat zien met bol, kruis en haan, terwijl dat van het zuidaanzicht van vijf dagen later alleen een bol aangeeft. Ofschoon vooral bij het zuidaanzicht gestreden kan worden over de vraag of enkele vensters hier een spitsboogvorm hebben, zijn de vensters die Verhees hier tekende op alle drie genoemde tekeningen rondboogvormig. Op een afbeelding in de pastorie uit ca 1783 daarentegen, zijn de vensters onmiskenbaar afgesloten met een spitsboog; ook in andere details wijkt de gravure af van Verhees' tekening. Terecht verwijt

²⁷¹ Zie ook Buijks 1979.

²⁷² Pey 1993; p. 56, noot 69.

²⁷³ Pey 1993; p. 57.

zij hem een zekere incompetentie ²⁷⁴. Zij verwijst naar Van Laarhoven en naar Dorenbosch die dit probleem ook al signaleerden ²⁷⁵, en vervolgt: "Mijns inziens terecht merkt Dorenbosch op dat de spitsboogvensters het meest waarschijnlijk zijn". Dit laatste is ondubbelzinnig bevestigd door het bouwhistorisch onderzoek.

Ook vestigt Pey de aandacht op de profane bestemming van nevenruimten in de periode waarin de kerken in protestantse handen waren. Dit was kennelijk een algemeen voorkomende situatie: "(...) bij zowel (later) gerestitueerde als bij niet-gerestitueerde kerken (...) (zijn) delen in gebruik als school, gevangenis, raadhuis, opslagplaats herberg, archief, boterwaag enz. (...)" ²⁷⁶. Vrijwel uniek is het feit dat er in Boxtel nog zoveel relictten van deze periode zijn overgebleven.

Voor de Franse tijd was de overheid verplicht aan het onderhoud van kerkgebouwen bij te dragen. Over de afkoop van overheidsverplichtingen blijkt uit de tekst bij Pey het volgende: "Deze mammoet-operatie duurde van 1820-1825 en omvatte 134 kerken waarvan 129 in Brabant (...). Een bedrag van f 18.000,- voor Boxtel betekende één der hoogste bedragen die werden uitgekeerd. Er vonden ook uitkeringen van f 200,- plaats. Het is duidelijk dat deze middelen de mogelijkheid verschaften de kerk behoorlijk te herstellen" ²⁷⁷.

Over dat herstel schrijft zij het volgende: "De eerste Nederlandse neogotische kerken ontstonden in Boxtel (schip 1823-1827) door Gerrit Heessels, Schijndel (...)", als verdere voorbeelden worden genoemd ontwerpen die zijn uitgevoerd in Tilburg, Leiden en Arnhem. De jongste daarvan is uitgevoerd in 1854 ²⁷⁸. Een kritische kanttekening is hier op zijn plaats. Hoezeer de verder genoemde voorbeelden juist zijn getypeerd als vroeg-neogotische bouwwerken, van "neogotische stijl" was in Boxtel in de jaren 1823-'27 geen sprake. Misschien zou het voor Boxtel interessant zijn geweest wanneer delen van de St. Petrus zouden doorgaan als één van de vroegste voorbeelden van neogotische architectuur in Nederland. Juist is deze optiek niet. Het werk van Heessels in de St. Petrus is zuiver classicistisch van stijl. De enige motieven die men neogotisch zou kunnen noemen zijn de

²⁷⁴ Pey 1993; p. 61.

²⁷⁵ Pey; p. 60, Van Laarhoven 1975; pp. 3,5.

²⁷⁶ Pey 1993; p. 80.

²⁷⁷ Meer daarover bij Dorenbosch I; pp. 87-89.

²⁷⁸ Deze zienswijze is kennelijk ontleend aan het onuitgegeven manuscript van N. Reijs voor het "Kunstreisboek voor Noord-Brabant", ca 1990, Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist (Reijs 1990).

spitsboogvensters van de lichtbeuk die hij omwille van de eenheid van het gebouw zo heeft gemaakt. Daar komt nog bij dat het gebruik van spitsbogen in die tijd een zeer normaal verschijnsel was, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de architectuur van de nabije Hervormde kerk ²⁷⁹. Als de St. Petrus al een neogotische indruk maakt, dan is dat in hoofdzaak aan de latere toevoegingen door Cuypers te danken. De vele spitsbogen in het interieur van de kerk, die mogelijk deze indruk versterken, zijn grotendeels middeleeuws van substantie. De opmerkelijke architectonische kwaliteit van Heessels' werk geeft mij aanleiding hier in het vervolg op terug te komen. Ook schenkt Pey aandacht aan het restauratiewerk van twee generaties Cuypers zoals dat in Boxtel plaatsvond ²⁸⁰.

STRIJBOS (1991 II). In "Oog op Oirschot" behandelt de auteur de Oirschotse kerken in breder verband. Onder de titel "Drie (of vier?) generaties kerken: een grootfamilie in Oirschot" komen verschillende aspecten aan bod die ook de Buxtelse kerk raken ²⁸¹. Ten eerste constateert hij het opmerkelijke feit dat de tufsteen, die op ruime wijze aan de Oirschotse St. Petrus is verwerkt, onmogelijk van een romaanse voorganger afkomstig kan zijn geweest ²⁸². Al te gemakkelijk wordt veelal aangenomen dat dergelijke praktijken algemeen waren: Een bouwhistoricus kan niet kritisch genoeg zijn.

Belangwekkend is ook de opmerking dat de Oirschotse kapittelkerk, waarvan de herbouw in 1462 begon, alle andere (op het platteland) in afmetingen overtreft: "(...) evenals de St. Pieterskerk van het jongere kapittel van Buxtel, en zo heeft het kapittel van Oirschot het ongetwijfeld bedoeld". Hier lijkt de auteur te willen suggereren dat men er in Buxtel naar streefde de Oirschotse kerk na te bouwen. Dit is een interessante hypothese. Ook Verhees heeft mogelijk dergelijke ideeën gehad getuige een vergelijkende tekening van zijn hand ²⁸³. Aangezien Strijbos erin is geslaagd de bouwperioden van de Oirschotse kerk in beeld te brengen kunnen we concluderen dat het Oirschotse concept ouder is dan dat in Buxtel ²⁸⁴. Daarbij gevoegd de veel eenvoudiger architectuur van de Buxtelse kerk is het alleszins redelijk te veronderstellen dat hier van een navolging sprake is. Opgemerkt dient nog, dat er in Oirschot van oost naar west werd gebouwd en in Buxtel andersom. Dat laatste is

²⁷⁹ Over dit thema handelt Von der Dunk in: "Stijlzuiver of eigentijds, De gotische kerken in de eerste helft van de vorige eeuw" (Von der Dunk 1993).

²⁸⁰ Pey 1993; p. 215.

²⁸¹ Strijbos 1991 II; pp. 121-154.

²⁸² Strijbos 1991 II; p. 135.

²⁸³ Afgebeeld bij Dorenbosch I; p. 4.

²⁸⁴ Strijbos 1991 II; p. 136 e.v.

wezenlijk zoals we aansluitend zien. De nieuwe visie op de bouwgeschiedenis, die uit het bouwhistorisch onderzoek van de Buxtelse kerk is voortgekomen, leidt tot de conclusie dat de suggestie van Strijbos juist moet zijn. De situatie is echter veel gecomplicierter dan hij kon vermoeden, en daarin ligt ook het voorbehoud dienaangaande: Niet alleen overeenkomsten, maar ook aanmerkelijke verschillen treden aan de dag als we beide kerken met elkaar vergelijken. De conclusie moet dan ook zijn dat men in Buxtelt al met de bouw van de kerk bezig was, of tenminste de plannen gereed had, toen men in 1462 in Oirschot aan een nieuwe kerk begon. Men zal in Buxtelt met de toren, en/ of met het schip bezig zijn geweest. Men deed dat stellig buiten enige invloed van Oirschot waar men in 1462 met het koor begon. Hoe de oorspronkelijke plannen in Buxtelt waren is niet meer na te gaan, maar we mogen veilig aannemen dat de kerk heel anders bedoeld was dan zij uiteindelijk is geworden. Na kennelijke wijziging van de plannen is men in het begin van de zestiende eeuw voortgegaan in de richting van een kruisbasiliek waarvoor Oirschot zeker model kan hebben gestaan. De uiterst karige bouw van het Buxtelse koor en tal van bijzonderheden in de bouw, wijzen erop dat Buxtelt het met minder moest doen dan aanvankelijk de bedoeling was. Een tot het uiterste vereenvoudigde navolging van Oirschot zal Buxtelt, met name in het transept en koor, pas in een latere ontwikkelingsfase geworden zijn.

Aan de torens wijdt Strijbos speciale aandacht. Ook de Buxtelse toren komt in zijn relaas aan bod. Hij deelt ze in verschillende groepen in, waarbij hij de verwantschap tussen de klokkeverdiepingen van de Buxtelse en de Bossche toren memoreert ²⁸⁵.

STRIJBOS (1993). Voor het "Jaarboek Monumentenzorg" schreef bovengenoemde auteur een bijdrage getiteld "Kempense gotiek; een veel gehanteerd begrip met een onduidelijke inhoud" ²⁸⁶. Voor Buxtelt ligt de relevantie van deze bijdrage vooral in de behandeling van de torens die trouwens het hoofdbestanddeel van zijn relaas vormen. Verder is de behandeling van bouwmaterialen van belang ²⁸⁷. Overeenkomsten en verschillen met Hilvarenbeek, Oirschot, Vught, 's-Hertogenbosch en Zutphen komen aan de orde op de pagina's 59 en 60. Van belang is deze bijdrage met name omdat de meest uiteenlopende verschijnselen, aan de hand van duidelijke schema's, in een breder verband worden geplaatst.

E.0.3 WAARDESTELLING VAN HET KERKGEBOUW

De waarde van de St. Petrus als monument is niet in de eerste plaats gelegen in de

²⁸⁵ Strijbos 1991 II; pp. 147-148.

²⁸⁶ Strijbos, 1993; pp. 44-70.

²⁸⁷ Strijbos 1993; p. 47 e.v.

architectuur van het gebouw, maar veeleer in de bouwgeschiedenis die een duidelijke weerspiegeling vormt van de lotgevallen van het gebouw. De aanzienlijke status die de kerk als kapittelkerk had, en meer nog de H.Bloedviering hebben het kerkgebouw grote allure verleend. Van eminent belang is de aanwezigheid van een gave middeleeuwse bekapping en ook de fraaie constructie van de zeventiende-eeuwse torenspits. Ook het metselwerk is voor een groot deel zeer gaaf bewaard gebleven. Van de stenen overwelling is een deel intact. Bijzonder waardevol zijn de relictten uit de periode dat de sacristie- en kapelaanbouwen als raadhuis dienden. Deze relictten dateren uit de zeventiende- en achttiende eeuw. Belangrijk is ook de classicistische binnenarchitectuur die in de jaren 1823-1827 is ontstaan. Deze is in zijn soort van hoog artistiek gehalte. Het historisch uitermate waardevolle orgel uit 1842 maakt, met de preekstoel deel uit van deze architectuur. De overige inventarisstukken, waaronder een laatgotisch beeld van de patroonheilige en de fraaie negentiende-eeuwse beglazing moeten in dit verband buiten beschouwing blijven.

E.0.4 DE ST. PETRUS IN BREDER VERBAND

Wanneer we trachten een vergelijking te maken met andere objecten is het van belang te weten wat, vanuit bouwhistorisch oogpunt, de essentie van die objecten is. Zijn het aan te treffen materiaal en de aanwezige vormen authentiek of zijn ze het product van een historiserend herstel? Uiteraard is een vraag als deze niet eenvoudig te beantwoorden. Het geven van een globaal overzicht is evenwel zinvol. Om dat te kunnen opstellen is gebruik gemaakt van enige literatuur ter ondersteuning van eigen kennis en ervaring.

Wat bleef er in Brabant bewaard?

Zoals we in hoofdstuk A.0.3 reeds zagen is het bestand wat Noord-Brabant aan middeleeuwse kerken had, vooral in de negentiende eeuw, sterk gemutileerd ²⁸⁸. Eens te meer is dat spijtig omdat de middeleeuwse kerken in deze regio doorgaans wat rijker van vorm en gestalte waren dan die in andere gewesten. De torens buiten beschouwing latend, is het in dit kader van belang na te gaan welke andere objecten met de St. Petrus vergeleken kunnen worden. Zoals steeds weer blijkt zijn dateringen en waardestellingen steeds zeer betrekkelijk qua betrouwbaarheid zolang ze niet getoetst zijn aan de gegevens die de gebouwen zelf opleveren. Een bouwhistoricus stuit dan ook al gauw op het probleem dat er nauwelijks op onderzoek van andere objecten kan worden teruggevallen, terwijl een complicerende factor ligt in de omstandigheid dat het relatief geringe aantal overgebleven kerken ernstig door allerlei vernieuwingen in zijn oorspronkelijke materie is aangetast. Des te duidelijker komt hieruit naar voren hoe belangrijk de Buxtelse kerk is als object voor

²⁸⁸ Pey 1993; *passim*.

bouwhistorisch onderzoek.

Als primaire kenmerken voor een vergelijking met andere kerken geldt de opzet van de kerk als steengewelfde kruisbasiliek. Bepalend is de eenvoud van de architectuur en de geringe hoogte van de lichtbeuk die niet door luchtbogen wordt geschoord. De zijbeukvensters zijn driedelig, terwijl de lichtbeukvensters tweedelig zijn. Als secundair kenmerk kan de (bepaald zeldzame) aanwezigheid van een kooromgang, eventueel met straalkapellen, worden genoemd.

Een overzicht van de middelgrote Brabantse kerken, die vergeleken met de Buxtelse een overeenkomstige bouwhistorische betekenis hebben, volgt onderstaand. Het gaat vergezeld van een aanduiding van de gaafheid van het thans aanwezige bestand. Criteria zijn een basilicale opzet, de (eventueel voormalige) aanwezigheid van stenen gewelven, en de aanwezigheid van oorspronkelijke houtconstructies:

In Deurne zijn het koor en transept redelijk gaaf gebleven;

In Gemert behield de kerk een deel van de oude kappen;

In Grave zijn koor en transept bewaard gebleven;

In Leende zijn schip en transept bewaard gebleven;

Door het feit dat de bouwvormen van genoemde kerken nogal afwijken van die in Buxtel zijn de vergelijkingsmogelijkheden beperkt. Van belang is de recente ontdekking die de heer A.A.M. Warffemius deed in Schijndel ²⁸⁹. Daar blijkt namelijk, in afwijking van hetgeen de meeste literatuur vermeldt, dat er belangrijke resten van de zestiende-eeuwse kerk in de huidige kerk uit 1839 bewaard zijn gebleven. Zelfs de kap over het middenschip is nog aanwezig.

Onderstaande kerken hebben eveneens een basilicale opzet met stenen gewelven. Ze zijn echter beroofd van hun oorspronkelijke houtconstructies:

's-Hertogenbosch St. Jacob, sinds XVIII;

Oirschot St. Petrus, sinds 1944;

Oosterhout, sinds XVII;

Vught, sinds 1603;

Wouw, sinds 1944;

Kerken met houten gewelven zijn die van:

Dongen, Loon-op-Zand, Waspik, Rosmalen en Sprang waarvan de twee eerstgenoemde veel van hun oude huid verloren hebben.

²⁸⁹ Vriendelijke mededeling van de heer A.A.M. Warffemius, bouwhistoricus bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Beter bewaard bleef die in de volgende kerken die echter hun oude bekappingen verloren (het jaar waarin dat gebeurde is achter de plaatsnaam vermeld:

Hilvarenbeek, 1622;

Princenhage, 1873;

Terheiden, 1922;

Raamsdonk, 1716;

Waalwijk 1617;

Woudrichem, 1680.

Nog in deze eeuw zijn de kerken van Zundert, St. Oedenrode (grotendeels), Oud Gastel, Luyksgestel en Son verdwenen.

In België bleef van de middeleeuwse plattelandskerken zeker meer bewaard. Dit materiaal is echter moeilijk toegankelijk omdat er weinig literatuur over bestaat. Met name in de Kempen zijn kerken te vinden die qua opzet en verhoudingen met de Buxtelse overeenkomen, met dien verstande dat de kooromgang ook in deze streken een zeldzaam verschijnsel lijkt te zijn. De hier volgende opsomming is volkomen willekeurig en niet op enig onderzoek gebaseerd: Achel, Bocholt en Eksel in Belgisch Limburg ²⁹⁰.

De "huid" van een gebouw, die voor een bouwhistoricus belangrijk studiemateriaal biedt, onderging in verschillende gevallen een rigoureuze vernieuwing. Niet altijd was dat een gevolg van brand. Vooral in het verleden bleven herstellingen na zo'n ramp beperkt tot het uiterst noodzakelijke. De meeste "schade" werd aangericht bij hardhandige restauraties zoals die in de vorige-, maar ook nog in deze eeuw plaatsvonden. De kerken van Deurne, Gemert, Oirschot, Oosterhout en Princenhage leden, met name in de vorige eeuw, onherstelbare verliezen.

Zoals uit het bovenstaande blijkt is het verontrustend hoe weinig bouwhistorische studiemateriaal er in Brabant overbleef. Het behoeft daarom, mijns inziens, geen betoog dat een gedegen bouwhistorisch onderzoek van hetgeen resteert van het grootste belang is ²⁹¹.

De hier geschetste situatie toont dat er, uit bouwhistorisch oogpunt weinig vergelijkingsmateriaal voorhanden is. Anders wordt het wanneer er vergelijkingen worden gezocht in architectuurvormen. Daarbij is grote voorzichtigheid op zijn plaats. Ten eerste

²⁹⁰ De twee laatstgenoemde afgebeeld bij Timmers II; afb. 94 en 103.

²⁹¹ Als bronnen dienden de Voorloopige Lijst 1931, het Kunstreisboek 1969, Janse 1989 en Pey 1993.

zijn dateringen moeilijk te verifiëren. Een groter gevaar schuilt in de omstandigheid dat vormverwantschap niet altijd is terug te voeren op aantoonbare beïnvloeding. Het zou in dit verband te ver voeren verbanden nader te onderzoeken. Wel is getracht overeenkomstige verschijnselen te signaleren zodat latere onderzoekers kunnen nagaan in welke mate de hier gegeven suggesties valabel zijn.

Torens

Met de torens is het gelukkig beter gesteld. Ze bleven in grotere aantallen bewaard dan de bijbehorende kerken en lenen zich in vele gevallen uitstekend voor bouwhistorisch onderzoek²⁹². De voorganger van de huidige spits zal verwant zijn geweest met de voorganger van de huidige spits in Den Bosch. Vergelijkbare spitsen zijn, of waren te vinden in Amsterdam (Oude kerk), Weesp, Breda (Markendaalse kerk)²⁹³. De tegenwoordige Boxtelse spits wordt door Leurs en Smits vergeleken met die van Helmond (1587), Schijndel (XVI) en uiteraard Den Bosch²⁹⁴.

De gevelindeling en decoratie van de Boxtelse toren is vergelijkbaar met die in andere torens. De boogfriezen, bestaande uit twee boogjes per veld hebben als typerend detail een druipervormige verlengde aanzet onder de boogjes. In deze vorm komen de friezen ondermeer voor in Esch en in Geffen. In Geffen echter zijn drie boogjes per veld aanwezig, tegen in de meeste andere voorbeelden twee. Verwantschap met de Boxtelse toren had zeker die van Eindhoven welke in 1860 is gesloopt²⁹⁵. Al zijn voor de gevelindeling parallellen aan te wijzen, uniek is de Boxtelse toren in zijn hoekoplossing zoals die tot aan de klokkeverdieping is uitgevoerd. "De toren der collegiaatkerk van Sint Pieter te Boxtel behoort tot de aanzienlijkste en mooiste der Kempen", zo schrijven Leurs en Smits. De klokkeverdieping vergelijken zij met die van Tilburg, Eindhoven en vooral Den Bosch²⁹⁶.

Onder alle voorbehoud vraag ik mij af of de onderbouw van de toren bewust "romaniserend" is opgezet om de historisch gefundeerde oudheid van de kerkstichting te benadrukken. Men zou hierin een parallel kunnen zien met de praktijk binnen het overoude kapittel van Xanten (D): verschillende laatgotische torens van kerken die onder dit kapittel

²⁹² Bronnen; Leurs 1918 en 1920, Strijbos 1991 II en 1993, en Pey 1993.

²⁹³ Leurs en Smits 1918 I; p. 8, afgebeeld bij Kalf 1912; p. 153.

²⁹⁴ Leurs en Smits 1918 I; p. 8.

²⁹⁵ Leurs en Smits 1920; p. 15.

²⁹⁶ Leurs en Smits 1920; p. 18.

hoorden werden, in navolging van de hoofdkerk voorzien van "romaanse" boogfriezen terwijl die stijl allang uit de mode was. Iets dergelijks gebeurde in Keulen waar de bouwers van de Jesuïtenkerk Mariae Himmelfahrt in 1618-'20 motieven toepasten, zowel van romaanse als van gotische origine, waarmee ze er bewust voor kozen de historische wortels van de kerk te symboliseren ²⁹⁷. Daarnaast is het denkbaar dat de onderbouw van de toren bewust een massief voorkomen kreeg om daarmee symbolisch de oorsprong uit een adellijk huis te duiden. Daarmee werd misschien de suggestie van een "église fortifié" uitgedrukt.

Dat de toren sterke gelijkenis vertoont met die van de St. Jan in Den Bosch is een onderwerp dat in de literatuur geregeld terugkeert. Ook Dorenbosch wijdt er de nodige aandacht aan. Het opmerkelijke is, dat tweemaal in de geschiedenis sprake lijkt te zijn van navolging. De klokkeverdiepingen, zowel als de spitsen zijn verwant. Beide torens zijn na de bouw van de klokkeverdiepingen verbrand en hebben daarna een nieuwe spits gekregen. Er zijn argumenten die pleiten voor de veronderstelling, dat zowel in de eerste (klokkeverdieping) als in de tweede fase (spits) de Bosschenaren hun voorbeeld in Boxtel hebben gevonden: De Buxtelse toren was in 1491 zo goed als voltooid terwijl de Bossche toren denkelijk eerst in 1505 werd voltooid. Vergelijken we de constructie van de beide spitsen dan ontkom ik niet aan de indruk dat de Bossche spits jonger is dan die van Boxtel. Laatstgenoemde is constructief gezien harmonieuzer van opbouw dan de spits in Den Bosch die misschien voor een deel uit oudere elementen bestaat en die mogelijk naar het voorbeeld van Boxtel is gecompleteerd. De valabiliteit van deze hypothese kan slechts door dendrochronologisch onderzoek in combinatie met nader archiefonderzoek worden bepaald.

E.0.5 SPROKKELWERK

Scriptorium

Een scriptorium, afkomstig uit de St. Petrus dateert uit de jaren 1599-1601, de glorie tijd van de kerk. Het bleef bewaard in de bibliotheek van de Theologische Faculteit van de Katholieke Universiteit in Tilburg ²⁹⁸.

Grafzerk

Nabij de preekstoel in tijdens de restauratie een fragment van een grafzerk aangetroffen,

²⁹⁷ Hilger 1982; pp. 9-30.

²⁹⁸ Koldewij 1990; p. 141.

zie afb. [2.2;27].

Preekstoel

Omstreeks 1626 moet er een nieuwe preekstoel zijn gemaakt ²⁹⁹. Dorenbosch veronderstelt dat deze na 1648 ter plaatse bleef, maar meent dat de huidige preekstoel in de Hervormde kerk niet dezelfde kan zijn. Ten eerste vermoed ik dat de preekstoel door de protestanten naar het koor is overgebracht, terwijl ik het mogelijk acht dat de preestoel in de Hervormde kerk toch uit de St. Petrus afkomstig is. Het feit dat deze preekstoel geen sporen draagt van beelden of ornamenten sluit niet uit dat deze voor gebruik in de katholieke eredienst is gemaakt. In de thans hervormde middeleeuwse kerk van Dongen staat een uiterst eenvoudige preekstoel die in het eerste kwart van de zeventiende eeuw voor deze kerk is gemaakt, toen het gebouw nog in katholieke handen was ³⁰⁰.

Oxaal

Over de oorspronkelijke vorm van het oxaal bestaan verschillende opvattingen. Dorenbosch meent, ondermeer op grond van de tekeningen van Verhees dat de reconstructie door Staal en Berends niet geheel juist kan zijn. Met name het aantal zuilen zou in de reconstructie niet kloppen. Bij navraag verzekerde de heer Berends mij, dat de gevonden straal van de boogfragmenten een andere indeling niet toelaat. Hij deelde mij mede dat de reconstructie in 1974, na herinterpretatie van de gegevens door G.W.C. van Wezel is aangepast. De straal van de bogen blijkt 83 tot 87 cm te hebben bedragen, terwijl uit de sluitstenen de oorspronkelijke travee-indeling blijkt. Alles is gemaakt op basis van de "Bossche voet", die 28 cm bedraagt. Fragmenten zijn ook op Stapelen aanwezig. Mogelijk had het oxaal een laatgotische voorganger. Overigens gingen Berends en Staal er in hun artikel ten onrechte van uit, dat Verhees het oxaal niet gekend had. De indeling in een even aantal traveeën is zonder precedent. In dit geval meen ik Berends in het gelijk te moeten stellen, met de opmerking dat de langzamerhand beruchte onzorgvuldigheid van Verhees oorzaak is van een verkeerde interpretatie door Dorenbosch.. Het oxaal is onder Heessels gesloopt. Tegen de basementen van de oostelijke vieringpijlers waren in 1975 verticale moeten op ongeveer 9 cm van de naar elkaar toegewende hoeken te zien. Ook hebben de basementen aan de naar elkaar toegewende zijden een iets afwijkend profiel ³⁰¹. Het laatste wijst erop dat men, in de periode Heessels de afwerking van de basementen gerealiseerd had toen het oxaal er nog stond en dat men ze aanvulde toen het verdwenen

²⁹⁹ Dorenbosch I; pp. 36 en 86.

³⁰⁰ Brand 1987.

³⁰¹ Staal en Berends 1976; p. 13.

was. Kennelijk was men aanvankelijk van plan het niet te verwijderen. Kanunnikenbanken en oxaal waren in 1798 nog aanwezig. In 1791 zijn de banken nog gewijzigd ³⁰², vermoedelijk zijn ze in 1825-27 opgeruimd ³⁰³. Resten van het oxaal zouden zijn opgeborgen op de "kleine gewelven" ³⁰⁴. Tijdens het bouwhistorisch onderzoek is er nog naar gezocht, zonder resultaat overigens. De gotische fragmenten die in 1919 zijn gevonden zouden van een koorafscheiding afkomstig kunnen zijn, tie aangepast; dhr. Toen en.

H. Bloedviering.

Deze devotie kwam op meerdere plaatsen rond 1380 op. Ze moet worden gezien als een uitvloeisel van de Scholastieke theologie. In meer algemene zin kan een H. Bloedwonder worden gezien als een Sacramentswonder. Dat in Meerssen, waar de verering van het Heilig Sacrament begonnen is, is zo'n voorbeeld. De Heilig Bloeddevotie kwam overal in Europa voor. In Nederland is ze bekend te; Amsterdam, H. Stede ³⁰⁵, Alkmaar, Boxmeer, Boxtel, Breda (H. Sacrament van de Niervaart, het huidige Klundert, dat bij de St. Elisabethsvloed in 1421 is overgebracht naar Breda), Hasselt (Ov.), in een afzonderlijke kapel ³⁰⁶, Meerssen en Solwerd ³⁰⁷. In België te Hoogstraten (via Boxtel), Brugge. In Duitsland te Weingarten, Wies (Steingaden), Wilsnack (1383) ³⁰⁸. Dorenbosch vermeldt nog Brussel, Middelburg, Stiphout en Binderen ³⁰⁹.

Het Smits-orgel en zijn voorgangers.

De vroegste vermelding van een orgel in de St. Petrus blijkt uit 1482 te stammen ³¹⁰. Uit een recente publicatie blijkt, dat het grote orgel in de Boxtelse kerk kort voor 1630 is

³⁰² Dorenbosch I; p. 33.

³⁰³ Dorenbosch I; p. 30.

³⁰⁴ Dorenbosch I; p. 29.

³⁰⁵ Van Breen 1946, Lautenschütz 1946.

³⁰⁶ Van Breen 1946; p. 71.

³⁰⁷ Van Breen 1946; p. 71.

³⁰⁸ Dorenbosch II; p. 117.

³⁰⁹ Naar gegevens van de heer H.G.M. de Heiden te Nijmegen, met dank voor de verstrekte informatie.

³¹⁰ Dorenbosch II; p. 255.

gebouwd door de destijds beroemde orgelbouwer Florentz Hocque en diens leerling Hans Goltfus. We moeten er welhaast van uitgaan dat zij een nieuw orgel bouwden. Eerstgenoemde was ook de bouwer van het grote orgel in de Bossche Sint Jan waarvan de kas ter plekke nog bestaat. Uit de hier aangehaalde publicatie blijkt dat het Oirschotse orgel moest worden aangepast aan het nieuwgebouwde voorbeeld te Boxtel ³¹¹. Uit dit bericht, maar ook uit de tekst bij Dorenbosch kunnen we concluderen, dat het kleine orgel nog steeds bestond ³¹².

³¹¹ Jespers 1991; pp.219-229, in het bijzonder pp. 221-222.

³¹² Dorenbosch I; p. 35.

F.0 BIJLAGEN

F.0.1 BIJLAGE AFMETINGEN

De hier gegeven maten zijn globaal. De uitwendige maten zijn exclusief steunberen en (kleine) uitbouwen. De hoogtematen zijn gerekend vanuit de huidige vloer, ze geven respectievelijk de hoogtes van de muurplaten en de nokken van de kappen aan. De lengte- en breedtematen van de verschillende ruimtelijke delen zijn inwendige maten.

<i>totale lengte uitwendig</i>	75	<i>m</i>
<i>totale breedte uitwendig</i>	30	<i>m</i>
<i>totale hoogte toren</i>	41	<i>m, exclusief spits</i>
<i>hoogte spits</i>	26	<i>m, exclusief kruis</i>
<i>toren met kruis en haan</i>	71,2	<i>m</i>
 <i>zijbeuken</i>	 09	 <i>m</i>
<i>kooromgang</i>	08,5	<i>m</i>
<i>lichtbeuk en transept</i>	17,3	<i>m, exclusief kap</i>
<i>nokhoogte</i>	26	<i>m</i>
<i>vieringtorentje</i>	34	<i>m, exclusief kruis</i>
 <i>breedte toren</i>	 07,5	 <i>m</i>
<i>idem uitwendig</i>	11,5	<i>m</i>
<i>breedte middenschip en koor</i>	09	<i>m</i>
<i>breedte transept</i>	08,7	<i>m</i>
<i>breedte schip met zijbeuken</i>	20	<i>m</i>
<i>breedte koor met omgang</i>	18,8	<i>m</i>
<i>lengte transept</i>	28	<i>m</i>
<i>lengte schip</i>	26,4	<i>m</i>
<i>lengte middenkoor</i>	20,8	<i>m</i>
<i>totale lengte lichtbeuk</i>	57,8	<i>m</i>
 <i>lengte huidige H.Bloedkapel</i>	 05,8	 <i>m</i>
<i>breedte idem</i>	05	<i>m</i>
<i>totaallengte noord. aanb.</i>	13,3	<i>m</i>
<i>breedte idem</i>	03,6	<i>m</i>
 <i>hoogte pijlers schip</i>	 6,5	 <i>m</i>
<i>hoogte pijlers schip</i>	6,4	<i>m</i>
<i>kruin gewelven, schip, koor</i>	17,1	<i>m</i>
<i>transept</i>	16,8	<i>m</i>
<i>viering</i>	17,5	<i>m</i>
<i>zijbeuken</i>	10	<i>m</i>
<i>kooromgang</i>	09,7	<i>m</i>

Deze maten zijn ontleend aan eigen opmetingen. Voor de nauwkeurigheid van de daaruit

voortgekomen tekeningen kan worden ingestaan ³¹³.

F.0.2 BIJLAGE MATERIAAL

STEENACHTIGE MATERIALEN

Tufsteen

Dikke platen tufsteen zijn verwerkt in de dorpels van de nissen in de noordelijke kooromgang; dikte ca 11 cm, de langste stukken 55 cm, kortere stukken meten ondermeer 44 cm. ³¹⁴.

Vloersteen

In de hele kerk liggen hardstenen vloertegels van 44 cm vierkant. Deze zijn gelegd in de bouwphase 1823-1827. Ouder materiaal is daarbij verwerkt op plaatsen die niet in het zicht kwamen: Bij de viering ligt Namense steen in fragmenten van onder andere 32 x 35 cm. Ook liggen daar rode plavuizen van 18 cm vierkant. Onder preekstoel liggen kleine Namense tegels van 13,5 cm vierkant.

F.0.3 BIJLAGE BAKSTEENFORMATEN

Relevante gegevens over baksteen en baksteenformaten zijn ondermeer gepubliceerd door Hollestelle ³¹⁵, Berends ³¹⁶, en door Janssen, de laatste heeft met name over geprofileerde baksteen een interessante bijdrage geschreven ³¹⁷.

Toren

De toren is opgemetseld in donkerrode baksteen, het metselwerk is uitgevoerd in afwisselend koppen- en strekkenlagen zonder speklagen.

In de zuidmuur ter plaatse van de eerste zolder boven het portaalgewelf;
24,8-23,7-23,2 x 11,6-11,2 x 5,7-5,6; 10 lagen 68,8-68,3 (t.p.v. diagonaal gekruiste

³¹³ De toren echter is niet volledig opgemeten. De opmeting van de spits is mij ter beschikking gesteld door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

³¹⁴ Van der Wal 1979.

³¹⁵ Hollestelle 1961.

³¹⁶ Berends 1989, Berends 1990.

³¹⁷ Janssen 1986.

metsellagen ca 14 m + maaiveld); deze zijn gemetseld van donkerrode steen in grijswitte mortel die tijdens het metselen is afgestroken.

In de oostwand op dezelfde hoogte;

24,5-24-11,5-11 x 6-5; 10 lagen 68-67, 5 koppen 62-59.

Oostmuur toren onder het kerkdak;

24,5-24-23,5 x 11,5-11 x 6-5; 10 lagen 68-67; 5 koppen 62-59 cm; min of meer kruisverband.

Schip, westelijk deel

Het schip is opgemetseld in donkerrode baksteen, het metselwerk is uitgevoerd in afwisselend koppen- en strekkenlagen zonder speklagen.

Zuidmuur onder de waterlijst, links van voormalige ingang;

24-23,5 x 12-11,5 x 6,5-6; 10 lagen 69-68 cm; 10 koppen 125,5-125 cm, gemetseld donkerrode steen in afwisselende koppen- en strekkenlagen.

Meest westelijke vrijstaande pijler aan de noordkant, middeleeuws basement; 20,5-20 x 4,5; 5 lagen 29-28; geelrode baksteen, bovenkant basement tufsteen ter dikte van 7 cm.

Schip, oostelijk deel

Het schip is opgemetseld in donkerrode baksteen, het metselwerk is uitgevoerd in afwisselend koppen- en strekkenlagen zonder speklagen.

Zuidmuur onder de waterlijst, nabij het transept;

25-24,5 x 12,8-11 x 5,8-5,5; 10 lagen 69 cm; 5 koppen 62-60 cm, gemetseld in donkerrode baksteen, afwisselend bestaande uit koppen- en strekkenlagen.

Zuidmuur boven de waterlijst, terzijde van de meest oostelijke steunbeer;

25-23,5 x 12,5-11 x 5,5-5; 5 koppen 54,5 cm. Het vrij onregelmatige metselwerk heeft afwisselend koppen- en strekkenlagen, het verband neigt naar staand verband. Hierin komen gesinterde koppen voor zonder dat daarbij een patroon herkenbaar is.

Noordmuur lichtbeuk, gewezen steunbeer opgenomen in transeptmuur;

24-23,5 x 11,8-11,6-11,4 x 5,8-5,4; min of meer in kruisverband.

Zuidmuur lichtbeuk, periode Heessels;

21,5-20 x 12,5-9,5 x 5,5-5; 10 lagen 64-63 cm; 10 koppen 112-110 cm; grauwrode steen van vrij strak uiterlijk, gemetseld in vrijwel zuiver kruisverband.

Noordtransept

Het noordtransept is uitgevoerd in donkerrode baksteen die is afgewisseld met speklagen van tufsteen. Deze ontbreken aan de top boven de noordgevel.

Noordtransept westmuur ter hoogte van de goot van de zijbeuk. Speklagen; telkens 2 à 3 lagen tuf doe consequent worden afgewisseld door 4 lagen baksteen van donkerrode kleur.

Oostmuur; in de boog van het dichtgezette venster, kop 10 cm, dikte 6,8 cm.

Oostwand ter hoogte van lichtbeuk koor;

25,5-24,5-24 x 12,2 x 6,2, sterk gevarieerd in kleur en formaat.

Daklijst oostmuur;

23,5-23-22,8 x 10 x 5,5-5,3-4,7.

Noordelijke geveltop;

23,5-22,3 x 10,2 x 4,8-4,5; min of meer in kruisverband en zonder speklagen.

Zuidtransept

Het zuidtransept is uitgevoerd in donkerrode baksteen die is afgewisseld met speklagen van tufsteen. Deze ontbreken aan de top boven de zuidgevel.

Zuidoostelijke steunbeer nabij de waterlijst;

24,6-24,3-23 x 13-12,5-11 x 6-5,5-5; 10 lagen 64,5 cm, in donkerrode steen.

Zuidwestelijke traptoren boven de waterlijst;

23-22,5-21,8 x 12-11,2-11-10,5 x 5,5-5,2-5.

Zuidgevel ter hoogte van geboorte vensterboog;

24-23 x 12-11 x 5,5-5; 10 lagen 64-63 cm, 10 koppen 117-115 cm. Speklagen hier ter dikte van ca 26 cm, één laag meet 11 cm

en twee lagen 20 à 19,5 cm. Daartussen telkens 4 baksteenlagen.

Oostwand ter hoogte van de lichtbeuk van het koor;

23,5-23 x 11,6-11,5-11,3 x 5,3-5.

Koor

De kooromgang en lichtbeuk zijn uitgevoerd in donkerrode baksteen die is afgewisseld met speklagen in tufsteen.

Kooromgang, noordoostwand ter plaatse van de ingang van de H. Bloedkapel, inwendig;

23,8 x 12-11 x 5,8.

Kooromgang, oostwand nabij H. Bloedkapel, uitwendig onder dakoverstek;

22-21,5 x 12,8-11,5-11 x 7-6,8-6; afgewerkt met een daggervoeg. Vooral beneden de waterlijst zijn enkele brokstukken aanwezig van bakstenen met een dikte van ca 7cm, ook zijn er stenen van 27,7 x 6,8 cm; het tufparement bevat stukken van o.m. 31,5 x 10 cm.

Idem oostwand, verschillende delen van de speklagen zijn in XVIII of 1823-'27 vervangen door kleine baksteen, deze meet; 20,2-20 x 10 x 4,5. Het oude werk meet;

24-23 x 11,8-11,3 x 5,8-5,4; 10 koppen 122-120,5.

Kooromgang zuidzijde tweede travee ter plaatse van ingang;

24,5-23,5 x 12,5-11,5 x 6-5,5; 10 lagen 72 cm; 10 koppen 106 cm.

Idem oostelijk van deze ingang;

23,4-22,5 x 12-11,5-10,5 x 6,4-5,5; 5 lagen 34,5-36; 10 koppen 118-116.

Lichtbeuk, zowel aan noord- als aan zuidzijde;

25-24,2-24 x 12,3-11,8-11,4 x 7-6,5.

Sacristie

De sacristie is uitgevoerd in donkerrode baksteen die is afgewisseld met speklagen in tufsteen. Deze ontbreken in de oostelijke en westelijke topgevels.

Westelijke topgevel;

24-22,5 x 11-10,5 x 5,5-5; min of meer in kruisverband. De daklijst onder het overstek van de traptorens spits is gepleisterd, een niet ongewoon verschijnsel in de middeleeuwen, ook in deze streken ³¹⁸.

Oostelijke topgevel boven de zolder van de oostelijke sacristie;

24,5-23,5-23 x 11 x 5,2-4,8; 10 lagen 62 cm; 10 koppen 121 cm, slordig metselwerk in rode, vrij zachte steen; wel afwisselend koppen- en strekkenlagen maar verder geen duidelijk verband, veel brokstukken.

H.Bloedkapel

De kapel is uitgevoerd in dieprode baksteen, min of meer in kruisverband en zonder speklagen.

Oostelijke gevelvlak, onder het dakoverstek;

20,5-20-19,5 x 9,6-9,5-9,2 x 5; 10 lagen 60 cm;

21-20 x 9,5-9 x 5; 10 lagen 59-58 cm; 10 koppen 106,5 cm. Hier en daar komen gesinterde koppen voor, zonder dat van een patroon sprake is.

Vensterboog in gehakte profielsteen. Pleisterwerk op de vullingen tussen de kraagstenen van het fries.

Oostelijke sacristie

Deze aanbouw is uitgevoerd in dezelfde dieprode baksteen als de H.Bloedkapel, min of meer in kruisverband en zonder speklagen.

F.O.4 BIJLAGE MERKEN OP HOUT

Beschrijving van de aangetroffen merken

De kappen van transept, viering, koor, sacristie met noordkapel, H.Bloedkapel en bijsacristie zijn in dit overzicht opgenomen. Niet geïnventariseerd zijn de merken in de torenspits (1614-1616), en in de kappen van het schip, de zijbeuken en de kooromgang (1823-1827). De kap van de kooromgang is voor een deel middeleeuws, maar in deze constructie zijn geen merken aangetroffen. Vergelijk de tekeningen [0.3 en 0.4].

Het gebruik van de tabellen

De merken in de kap van het zuidtransept zijn opgenomen van zuid naar noord.

³¹⁸ Denslagen en De Vries 1984. Zie ook Scheirs en Zweers 1990.

De merken in de kap van het noordtransept zijn opgenomen van zuid naar noord.

De merken in de kap van het koor zijn opgenomen van west naar oost.

De merken in de kap van sacristie en noordkapel zijn opgenomen van west naar oost.

De merken in de kap van de H.Bloedkapel zijn opgenomen van zuidwest naar noordoost.

De merken in de tabellen zijn doorlopend genummerd. In de eerste twee of drie kolommen geven aan of het merk in kwestie links, midden of rechts op het desbetreffende spant aanwezig is. Deze begrippen zijn gerelateerd aan de looprichting die op bovenstaande volgorde is gebaseerd.

Het systeem van de merken

Spantbenen, sloven, korbeels en dekbalken en soms ook trekbalken zijn zodanig genummerd dat bijeenhorende elementen telkens hetzelfde merk dragen. Evenzo is de situatie bij sloven, standzonen en sporen. In dergelijke gevallen is het merk slechts eenmaal aangegeven.

Voor het lezen van de merken is het niet van belang of ze gespiegeld dan wel ondersteboven

staan. Het systeem is dusdanig dat daardoor geen vergissingen kunnen ontstaan. Op verschillende plaatsen is onderscheid tussen links en rechts aangebracht, bijvoorbeeld in de kap van het koor waar de merken aan de linkerzijde gebroken zijn. Elders is door toevoeging van een X, een V of een) een plaats- of richtingaanduiding aan het telmerk toegevoegd. Naar de wijze van aanbrengen kunnen de merken worden onderscheiden in:

- * Gesneden merken S*
- * Gezaagde merken Z*
- * Gekraste merken K*
- * Gehakte of gegutste merken H*

De gehakte merken behoren over het algemeen tot een jonger type. De hier bedoelde gegevens zijn ondergebracht in de kolom: "soort", afgekort st.

In de laatste kolom wordt onder plaats nader omschreven waar de merken te vinden zijn.

TABEL 1: ZUIDTRANSEPT, telmerken (1 t/m 12) en overige merken (13 t/m 23)

De hoofdspanten zijn genummerd van zuid naar noord van 1 t/m 3. Vervolgens zijn de tussenspanten genummerd van zuid naar noord. De telmerken zijn in principe aangebracht tegen het zuidelijke vlak van de constructie, de tussenstijlen zijn meegenummerd. De overige merken staan op diverse plaatsen.

links	midden	rechts	st	plaats
1		2	S	1: eerste hoofdspant vanaf het zuiden
3	4	5	S	2: tweede hoofdspant
	6	7	S	3: derde hoofdspant, nr 6 is voorzien van een richtingmerk
		8	S	4: eerste tussenspant vanaf het zuiden
9		10	H	8 en 7: eerste tussenspant vanaf het zuiden; secundaire merken?
11		12	S	5: tweede tussenspant
13			S	tweede hoofdspant
14	15		S	tweede hoofdspant, idem op tweede makelaar
16			S	onderkant fliering bij tweede hoofdspant; bovenjuk
17			S	onderkant fliering bij tweede hoofdspant
18			S	tweede tussenspant; onderkant korbeel
19			S	tweede tussenspant; onderkant korbeel

<i>links</i>	<i>midden</i>	<i>rechts</i>	<i>st</i>	<i>plaats</i>
20 			S	derde hoofdspant
21 			S	derde hoofdspant
22 			S	derde hoofdspant; spantbeen
23 			S	derde hoofdspant; windschoren
		24 	S	spoor nabij dakkapel oostelijk dakvlak

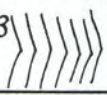
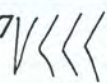
TABEL 2: NOORDTRANSEPT, telmerken (25 t/m 35) en overige merken (37 t/m 45)
 De hoofdspanten zijn genummerd van zuid naar noord van 1 t/m 3. Vervolgens zijn de tussenspanten genummerd van noord naar zuid. De telmerken zijn in principe aangebracht tegen het zuidelijke vlak van de constructie, de tussenstijlen zijn meegenummerd.

<i>links</i>	<i>midden</i>	<i>rechts</i>	<i>st</i>	<i>plaats</i>
25	26	27	S	1: eerste hoofdspant uit het zuiden, met richtingmerken
	28	29	S	2: tweede hoofdspant
	30	31	S	3: derde hoofdspant
32		33	S	4: eerste tussenspant uit het noorden
34		35	S	5: tweede tussenspant
		36	S	spoor in oostelijk dakvlak, tweede travee
37		38	S	eerste hoofdspant
		39	S	eerste hoofdspant
40		41	S	eerste tussenspant vanuit het zuiden
42		43	S	eerste tussenspant vanuit het zuiden
44		45	S	derde hoofdspant

TABEL 3: KOOR, telmerken spanten

De spanten van het koor zijn, anders dan in het transept, doorlopend genummerd van west naar oost. De tussenstijlen zijn niet genummerd, de trekbalen onder de spanten zijn voor een deel meegenummerd. Het eerste spant, dat in vorm en constructie afwijkt, deelt niet in deze nummering en draagt ook geen zichtbare telmerken. De telmerken in de spanten zijn gesneden, behalve de merken in het tussenspant tussen het vierde en vijfde hoofdspant die zijn gehakt met de guts. Dat laatste geldt eveneens voor merk 57.

links	midden	rechts	st	plaats
				eerste hoofdspant uit het westen; geen merken aangetroffen
46		47	S	1: eerste tussenspant uit het westen, benedenjuk
		48 √	S	eerste tussenspant uit het westen, bovenjuk
49 >		50	S	tweede hoofdspant, benedenjuk (merk 2)
51 Y			S	tweede hoofdspant, bovenjuk
52 >>		53	S	2 en 3: tussenspant, ook bovenjuk
54 >>>		55	S	3 en 4: derde hoofdspant, ook op onderliggende trekbal
56 >>			S	2: derde hoofdspant
57 00			H	2: derde hoofdspant, onderkant dekbalk
58 >>>>			S	4: tussenspant
59 >>		60 √	S	2 en 5: tussenspant, bovenjuk

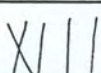
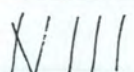
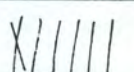
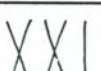
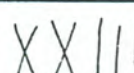
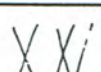
<i>links</i>	<i>midden</i>	<i>rechts</i>	<i>st</i>	<i>plaats</i>
61 		62 	S	5 en 6: tussenspant
63 		64 	S	7: vierde hoofdspant, ook bovenjuk/1 en 2: tussenspant
65 		66 	H	1 en 2: tussenspant, beneden- en bovenjuk
67 		68 	S	8: vijfde hoofdspant
				halfspanten in koorsluiting zonder zichtbare

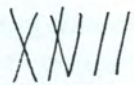
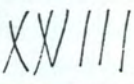
TABEL 4: KOOR, telmerken sporen zuidzijde

De sporen, sloven en standzonen zijn aan de zuidzijde genummerd met gezaagde merken. Deze nummering is kennelijk niet bedoeld om de sporen te koppelen aan de tegenoverliggende welke een geheel afwijkende nummering dragen. Het doel van de telmerken is geweest om sloven, standzonen en sporen bijeen te houden. In de koorsluiting en in de oostelijke helft van de kap aan de noordzijde zijn geen telmerken waar te nemen. In het westelijke deel zijn ze wel aanwezig. Te beginnen bij het tussenspant in de tweede travee zijn de sporen genummerd met gesneden merken die oplopen naar het westen.

<i>lks</i>	<i>rechts</i>	<i>st</i>	<i>plaats</i>
			eerste hoofdspant
	69 	Z	1
	70 	Z	2
	71 	Z	3
	72 	Z	4

<i>lks</i>	<i>rechts</i>	<i>st</i>	<i>plaats</i>
			<i>tussenspant</i>
73	V	Z	5
74	VI	Z	6
75	VII	Z	7
76	VIII	Z	8
			<i>tweede hoofdspant</i>
77	VIIII	Z	9
78	X	Z	10
79	XI	Z	11
80	XII	Z	12
			<i>tussenspant</i>
81	XIIII	Z	13
		Z	
		Z	

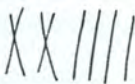
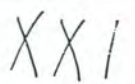
<i>lks</i>	<i>rechts</i>	<i>st</i>	<i>plaats</i>
	82 	Z	16
			<i>derde hoofdspant</i>
	83 	Z	17
	84 	Z	18
	85 	Z	19
	86 	Z	20
			<i>tussenspan</i>
	87 	Z	21
	88 	Z	22
	89 	Z	23
	90 	Z	24
			<i>vierde hoofdspant</i>
	91 	Z	25
	92 	Z	26

<i>lks</i>	<i>rechts</i>	<i>st</i>	<i>plaats</i>
	93 	Z	27
	94 	Z	28
			tussenspant
	95 	Z	12?
	96 	Z	10?

TABEL 5: KOOR, telmerken sporen noordzijde

De sporen, bijbehorende standzonen en sloven zijn aan de noordzijde deels genummerd met gesneden merken. Deze nummering begint westelijk van het tussenspant in de tweede travee en loopt op naar het westen. Het was kennelijk niet de bedoeling om de sporen te koppelen aan de tegenoverliggende. Deze hebben een geheel afwijkende nummering. Daaruit blijkt dat het doel van de telmerken is geweest om sloven, standzonen en sporen bijeen te houden.

links	rts	st	plaats
		S	1e hoofdspant uit het westen
97 XXXI		S	31
98 XXX		S	30
		S	
99 IIIVXX		S	29
			tussenspant
100 IIIVXX		S	28
101 IIVXX		S	27
102 XXV/		S	26
103 XXV		S	25
			2e hoofdspant

<i>links</i>	<i>rts</i>	<i>st</i>	<i>plaats</i>
104 		S	24
105 		S	23
106 		S	22
107 		S	21
			<i>tussenspan</i>

TABEL 6: KOOR, overige merken

<i>links</i>	<i>midden</i>	<i>rechts</i>	<i>st</i>	<i>plaats</i>
		108 	S	<i>eerste hoofdspant vanuit het westen</i>
109 		110 	S	<i>eerste hoofdspant vanuit het westen</i>
		111 	S	<i>eerste hoofdspant vanuit het westen, op windschoor</i>
112 		113 	S	<i>tweede hoofdspant</i>
114 	115 		S	<i>tweede hoofdspant</i>
	116 		S	<i>tweede hoofdspant</i>
117 		120 	S	<i>tussenspan</i>
118 			S	<i>tussenspan</i>

<i>links</i>	<i>midden</i>	<i>rechts</i>	<i>st</i>	<i>plaats</i>
119 			S	tussenspant
121 		122 	S	derde hoofdspant
123 	124 		S	derde hoofdspant
125 			S	tussenspant, onderkant dekbalk
126 			S	tussenspant
127 			S	vierde hoofdspant
128 		130 	S	vierde hoofdspant
129 		131 	S	vierde hoofdspant
132 		133 	S	tussenspant
134 		135 	S	vijfde hoofdspant, eerste juk
		136 	S	vijfde hoofdspant, eerste juk
		137 	S	vijfde hoofdspant, tweede juk

TABEL 7: SACRISTIE EN NOORDKAPEL

Hier zijn alleen in de sporen merken zichtbaar. Kennelijk zijn ze, evenals in de koorkap, bedoeld om sloven, standzonen en sporen bijeen te houden. In deze kap echter zijn de sporen in principe wel met de overstaande meegenummerd.

<i>links</i>	<i>rechts</i>	<i>st</i>	<i>plaats</i>
		S	1: meest westelijke sporenpaar; ingemetseld
138	139	S	2: tweede sporenpaar
140	141	S	3: derde sporenpaar
142		S	4: vierde sporenpaar
143 ∨	144 ∨	S	5: vijfde sporenpaar
145 ∨	146 ∧	S	6: zesde sporenpaar
			eerste spant
147	148 ∧	S	4 en 7
149 ∨	150 ∨	S	8
151 X	152 X	S	10
153 X	154 X	S	11
155 X	156 X	S	12

<i>links</i>	<i>rechts</i>	<i>st</i>	<i>plaats</i>
157 	158 	S	13
			2e spant
159 	160 	S	11
161 	162 	S	12
163 	164 	S	13
165 	166 	S	14
167 	168 	S	14 en 13
169 	170 	S	15 en 14 (+ X); ingemetseld oostelijk sporenpaar

TABEL 8: H.BLOEDKAPEL

Alle merken zijn gehakt. Ze komen voor op spanten, halfspanten en flieringen. De volle spanten zijn, om ze uit elkaar te houden gemerkt met gezaagde en gehakte merken. De eerste bestaan uit een simpele insnede in de rand van de balken.

<i>links</i>	<i>rechts</i>	<i>st</i>	<i>plaats</i>
171 	172 	H	eerste spant vanaf de topgevel gerekend
173 	174 	Z	tweede spant
175 		H	linker halfspant
	176 	H	rechter halfspant
177 		H	onderkant fliering, links voor
	178 	H	onderkant fliering, rechts voor
179 		H	onderkant fliering, links achter

TABEL 9: BIJSACRISTIE

Het enig aanwezige spant draagt gekraste merken. Ze hebben kennelijk de functie van paringsmerken.

<i>links</i>	<i>rechts</i>	<i>st</i>	<i>plaats</i>
180 	181 	K	spant en nokstijl, tevens op flieringen en windschoren
182 		S	op westelijke vlak spantbeen
183 		S	binnenvlak spantbeen

TABEL 10: VIERING, Hulpconstructie

Een samenstelsel van eikehouten jukken staat onder de eigenlijke vieringspanten. Het geheel dateert uit de zestiende- of zeventiende eeuw. De jukken zijn genummerd met gehakte telmerken. De merken zijn aangebracht op de naar elkaar toegewende vlakken.

<i>links</i>	<i>rechts</i>	<i>st</i>	<i>plaats</i>
184	185 ▯	H	oostelijke benedenjuk
186 ▯▯	187	H	westelijke benedenjuk
188 /		S	westzijde bovenjuk, zuidelijke vlak

TABEL 11: SCHIP

De kap van het schip dateert uit 1823-1827. Hij is gemaakt van grenenhout.

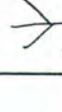
<i>links</i>	<i>rechts</i>		<i>st</i>		<i>plaats</i>
189 X	190 V////		H		derde spant uit het westen

TABEL 12: VIERING, kruisspanten en vieringtoren

Dit geheel dateert uit 1791 en is gemaakt van grenenhout. De bovenjukken zijn gedeeltelijk uit secundair gebruikt grenenhout gemaakt. Aldaar komt een, niet in de serie passend, gehakt merk voor.

<i>links</i>	<i>rechts</i>	<i>st</i>	<i>plaats</i>
191 	192 	H	kruisspant in noordwest-zuidoost richting, merken op noord-oostvlak
193 	194 	H	kruisspant in noordoost-zuidwest richting, merken op noord-westvlak
195 		H	bovenjuk, zuidwestelijk spantbeen, secundair gebruikt hout
196 	197 	H	noord-zuidjuk toren
198 	199 	H	oost-westjuk toren
200 		H	torentafelment, zuidwestzijde
201 		H	torentafelment, noordoostzijde
	202 	H	noordoostelijke torenstijl

TABEL 13: MERKEN DIE VAKER DAN EENMAAL VOORKOMEN

<i>merk</i>	<i>nummer in de tabellen 1 t/m 12</i>	<i>bouwdeel of locatie</i>
	13, 14, 17, 19, 20	zuidtransept
	41, 43, 44	noordtransept
	22	zuidtransept
	123, 132, 134, 136	koor
	37	noordtransept
	118, 126	koor
	112, 115, 119, 120, 128, 130, 133	koor, refugiehuis Mariënhage, Den Bosch
	183	bij sacristie
	39	noordtransept
	122, 135	koor
	125, 137	koor
	36	noordtransept
	114, 127	koor

Merken op hout

Geschilderde inscripties komen voor in de kappen: In zwarte verf: A.V.heyden 1833, J.W. Strijbosch 1833, Van Mourik 1877, en 1871; alle op het noordelijke dakbeschot boven de gijzelkamer. Ernaast in krijt HS met daaronder B en het jaartal 1871. In het transept is het jaartal 1851 te vinden.

F.0.5 BIJLAGE MERKEN OP STEEN

TABEL 14: MERKEN OP BAKSTEEN

Een tweetal merken is ingegrift in een baksteen. Ze nemen de volle hoogte van een steen in. In beide gevallen is dit voor het bakken van de steen geschied. Het eerste merk in de H.Bloedkapel is uit de bouwtijd van de kapel. Het andere merk dateert van de herstellingen uit 1823-1827.

merk	plaats
203 	H.Bloedkapel, rechts van de ingang in de zuidoostmuur, even boven het plint
204 	Schip, zuidbeuk, even onder de daklijst in de vierde travee

Het is zeer goed mogelijk dat op natuursteen steenhouwers- en groevemerken voorkomen. Met name de verschillende gewelfribben van ledesteen komen daarvoor in aanmerking. Deze zijn echter alle voorzien van pleister en verf. Ze konden bovendien niet op alle plaatsen van nabij onderzocht worden. Al moet niet worden uitgesloten dat er merken op de ingebouwde zijden van desbetreffende onderdelen voorkomen. Er konden geen merken worden geregistreerd. Dit is spijtig, omdat ze veelal waardevolle informatie bieden omtrent de bouwgeschiedenis.

F.0.6 BIJLAGE KLEURONDERZOEK

Deuren bijsacristie

Op deze deuren die denkkelijk uit omstreeks 1734 dateren zijn de volgende kleuren aangetroffen. Te beginnen op het kale hout en gaand tot de jongst aanwezige verflaag:

- 1 kaal grenenhout
- 2 grijsgroene laag met witte plamuur-ondergrond
- 3 okergeel, iets getemperd
- 4 witte plamuurlaag
- 5 rood oker sauslaag
- 6 okerbruine grondlaag
- 7 lichtbruine saus
- 8 bruine houtimitatie

Op de trappaal naast de kastdeuren:

- 1 *kaal grenenhout*
- 2 *lichtoker saus*
- 3 *witte plamuurlaag*
- 4 *rood oker sauslaag*
- 5 *okerbruine grondlaag*
- 6 *lichtbruine saus*
- 7 *bruine houtimitatie*

G.0 TOELICHTING OP TEKENINGEN EN AFBEELDINGEN

G.0.1 TOELICHTING OP DE TEKENINGEN

- Blad 0.0 Plattegrond over de vensters en gewelven van zijbeuken en kooromgang.
Langsdoorsnede van de kerk.*
- Blad 0.1 Plattegrond over de ingangen en de spaarnissen onder de vensters.
0.1;1 en 2 doorsnede over het schip.
0.1;4 doorsnede van het transept naar het oosten, inzet; de bekroningen van de transeptgevels.
0.1;5 doorsnede van het koor naar het oosten.*
- Blad 0.2 Plattegrond over de lichtbeuk en de transeptgewelven.
Plattegrond van de kappen boven het koor en het transept, inzet de wijze van inwerken van de korbeelstellen onder de spantjukken.
0.2;1 constructie van de dakruiter uit 1791.
0.2;2 en 3 reconstructie van de dakruiter in de toestand van 1791.*
- Blad 0.3 De kappen boven transept en middenkoor, inzetten; overzicht van tel- en houtmerken.
0.3;1 de kap van het zuidtransept.
0.3;2 de kap van het koor.
0.3;3 het meest westelijke spant van het koor.
0.3;4 de kap van het noordtransept.
0.3;5 de oorspronkelijke kap boven het meest oostelijke deel van de kooromgang.*
- Blad 0.4 De aanbouwen aan de noordzijde van het koor; beganeground en verdieping, inzetten; overzicht van de telmerken in de kappen.
0.4;1 doorsnede gijzelkamer naar het oosten, erboven een doorsnede van de kap boven de kleine sacristie naar het oosten.
0.4;2 doorsnede van de kleine sacristie naar het oosten.
0.4;3 doorsnede van de aanbouwen naar het zuiden gezien, inzetten; details*

- traptoren, deur naar gijzelkamer en nis onder de torentrap.*
- 0.4;4 binnenaanzicht van de noordwand van de kooromgang met plattegrond over de spaarnissen en deelreconstructie waterlijst en kolonetten.*
- 0.4;5 details van de traptoren bij de sacristie.*
- 0.4;6 details van de traptoren bij het zuidtransept.*
- 0.4;7 langsdoorsnede H.Bloedkapel, inzet; telmerken in de kap.*
- Blad 0.5 *De figuren [0.5;2 t/m 4 vormen samen een westaanzicht van het transept met doorsnede van het schip waarin de oorspronkelijke middeleeuwse gegevens van het schip zijn aangegeven.*
- 0.5;1 spaarnissen in de lichtbeuk van het koor onder de kap van de kooromgang ter plaatse van het koorhoofd.*
- 0.5;2 spaarnissen op overeenkomstige plaats in het schip; noordbeuk nabij het transept. Constructie uit de jaren 1823-'27 met ernaast resten van de middeleeuwse situatie (vergelijk [0.3;11].*
- 0.5;3 traptoren tegen het zuidtransept, westzijde met toegang naar de goot van de zijbeuk. In de plattegrond is de verdraaiing van de noordwestgevel van het torentje aangegeven.*
- 0.5;4 oosttravee van het schip naar het oosten, reconstructie.*
- 0.5;5 derde travee schip zuidzijde met sporen van ingang en portaal; dakmoet. Linkerhelft; bestaande toestand, rechterhelft; reconstructie.*
- 0.5;6 venster en gewezen ingang van het zuidtransept; linkerhelft in bestaande toestand, rechterhelft als reconstructie.*
- 0.5;7 toren naar het oosten, met gestippeld de gewelfmoet van het schip tegen de buitenzijde van de toren, inzet; bovenbeëindiging van de toren met trompen en achtkante voet van de oorspronkelijke spits.*
- 0.5;8 oostzijde zuidtransept met gedicht venster, gestippeld; reconstructie oorspronkelijk venster.*
- 0.5;9 idem noordtransept met opbouw noordoostelijke steunbeer.*
- 0.5;10 catechismusdeurtje in de tweede travee van de kooromgang. zuidzijde. Rechterhelft; bestaande toestand, linkerhelft; reconstructie.*
- Blad 0.6 *Transept naar het westen. De niet oorspronkelijke delen van de kap zijn weggelaten. De torenspits is in gereconstrueerde vorm getekend.*
- 0.6;1 t/m 7 en doorsnede. Opmeting van de torenspits, naar gegevens Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Gestippeld; verdwenen onderdelen. De cijfers geven de niveaus aan waarop de getekende plattegronden betrekking hebben.*
- Blad 0.7 *Koortravee naar het zuiden. Reconstructie van de toestand die in de jaren 1823-'27 is ontstaan. Inzetten; doorsneden van de constructie, de iets hogere kapitelen en lijsten van het schip, een detail van het Toscaanse zuilkapiteel en basement. Het lichtbeukvenster is voor de rechterhelft als reconstructie getekend en voor de linkerhelft in de vorm die Cuypers eraan gaf.*

- Blad 0.8* *Diverse details van daklijsten en gewelven e.d.*
0.8;1 daklijst aan de lichtbeuk van het koor.
0.8;2 daklijst aan de oostzijde van het noordtransept.
0.8;3 daklijst aan de lichtbeuk van het schip, en aan de westzijde van het transept; datering 1823-'27.
0.8;4 daklijst aan de kooromgang en de sacristie.
0.8;5 voetlijst onder de westelijke topgevel van de sacristie en de spits van het traptorentje aldaar.
0.8;6 daklijst aan de noordbeuk; datering 1823-'27 maar vermoedelijk identiek aan de oorspronkelijke.
0.8;7 daklijst aan de H.Bloedkapel en de kleine sacristie.
0.8;8 oorspronkelijk detail van de zuidoostelijke steunbeer van het transept.
0.8;9 nisprofiel in de oostwand van de kleine sacristie; direct onder de kapvoet.
0.8;10 kraagsteen in de noordbeuk; stuc op hout, datering 1823-'27.
0.8;11 profiel gewelfrib noordtransept; ledesteen.
0.8;12 profiel houten gewelfrib in de lichtbeuk van koor en schip en in de zijbeuken, datering 1823-'27.
0.8;13 profiel van de gewelfribben in de sacristie, materiaal waarschijnlijk ledesteen.
0.8;14 profiel van een los fragment ledesteen, met rode afwerking. Oorspronkelijk afkomstig van het gewelf boven de kleine sacristie, in 1798 ingewerkt in een nisvulling van de gijzelkamer.
0.8;15 los fragment van baksteen, gevonden in een nisvulling van de gijzelkamer.
0.8;16 basement van de halfzuil ten zuiden van het grote orgel; datering 1823-'27 met in de kern de middeleeuwse vorm, voorzien van een tufstenen deklijst.
0.8;17 basement van de noordwestelijke vieringpijler; datering 1823-'27 met in de kern middeleeuwse vorm, voorzien van tufstenen deklijst.
0.8;18 meest westelijke vrijstaande kolom aan de noordzijde van het schip. In de mantel uit 1823-'27 is het middeleeuwse, achtkantige basement gaaf aanwezig. In afgehakte vorm is hier een tufstenen deklijst.
- Blad 0.9* *Kozijnen met toebehoren, trap, balustrades en betimmeringen.*
0.9;1 venster van de gijzelkamer; datering 1798.
0.9;2 deur van noordkapel naar kleine sacristie; datering 1823-'27, met detail als inzet.
0.9;3 buitendeur van het westelijke voorportaal van de sacristie; datering achttiende eeuw, met als inzet twee details.
0.9;4 verkleinde deur van het toilet bij evengenoemd portaal; datering achttiende eeuw, met als inzet een detail.

0.9;5 deur van de traptoren naar de gijzelkamer; datering 1798 met ernaast de sporen van een middeleeuws nisje ter plaatse.

0.9;6 deur in de kastenwand van de kleine sacristie, in detail overeenkomend met deuren van het kasteel Maurick te Vught; datering achttiende eeuw, inzet; detail.

0.9;7 trap in de kleine sacristie met als inzet detail van de stootborden; datering achttiende eeuw.

0.9;8 balustrade boven evengenoemde trap.

G.0.2 TOELICHTING OP DE VOGELVLUCHTTTEKENINGEN

Op blad 1.12 is aangegeven hoe de plattegrondontwikkeling geweest moet zijn. Onderstaande nummers verwijzen naar deze figuur.

- Blad 1.0 Hypothetische reconstructie van de romaanse kerk. Er is gekozen voor de weergave van een driebeukige kerk. Ten eerste zou de vijftiende eeuwse verbouwing in het geval van een eenbeukige kerk wel een zeer explosief karakter hebben gehad. Ten tweede had de voorganger van de huidige kerk waarschijnlijk al een zekere status. De weergave van schip en koor is geïnspireerd op de dertiende eeuwse situatie van de kerk in het kleinere Helvoirt, de toren op de verdwenen toren van Gemonde terwijl de steunberen tegen de toren een in de romaanse periode algemeen voorkomend verschijnsel vormen dat bijvoorbeeld in Hedikhuizen eertijds te zien was. De toren moet hebben gestaan ter plaatse van de bouwnaad tussen de derde en vierde schiptravee. De triomfboog bevond zich vermoedelijk ter plaatse van de oostelijke vieringboog.
- Blad 1.1 Het koor zal in de loop van de veertiende eeuw zijn verhoogd en verlengd, en tevens gemoderniseerd. Funderingen van een absis en zijruimten zijn in de bodem gevonden.
- Blad 1.2 Opname enkele jaren voor 1491. Een nieuwe toren is in aanbouw. Direct daarop volgend komen de westelijke traveeën van een nieuwe kerk tot stand. Na afbraak van de toren zal de kerk aan de westzijde provisorisch zijn dichtgemaakt in afwachting van verdere vervanging.
- Blad 1.3 Het nieuwe schip wordt na afbraak van het oude in oostelijke richting verder gebouwd en kwam tegen het oude, gewijzigde, koor aan te sluiten. Ter plaatse van het huidige transept komen twee normale traveeën tot stand. Ook in de Leidse St. Pieter zijn aanvankelijk twee traveeën gebouwd op de plaats waar later het transept zou verrijzen. Met de steunberen tegen de lichtbeuk is iets onverklaarbaars aan de hand. Hypothetisch is de oplossing van het lagere zijbeuksdak ter plaatse. Ook het angelustorentje, dat op een soortgelijke plaatsing boven de Leidse St. Pieter is geïnspireerd is hypothetisch. De vorm

- van de torenspits is geïnspireerd op die van de Bossche St. Jan die in 1584 verbrandde en op andere spitsen uit dezelfde tijd.
- Blad 1.4 Inmiddels is begonnen met de bouw van een transept waarvoor het nog vrij nieuwe oostelijke deel van het schip gewijzigd moest worden. Aanvankelijk was het de bedoeling dit transept laag te houden, zoals dat in de regio vaker te zien is. De vorm van topgevels en transeptvensters is, bij gebrek aan gegevens hypothetisch.
- Blad 1.5 Een financiële meevaller, of een planwijziging zonder meer? Het transept krijgt een hoogte die gelijk is aan de middenbeuk. Het oude koor steekt er wel erg pover bij af.
- Blad 1.6 De ambitieuze opzet van een koor met omgang heeft heel wat hoofdbreken gekost. Het kwam in een gereduceerde vorm tot stand. Gelijktijdig werd een ruim sacristiecomplex met traptoren tegen de noordzijde gebouwd. Misschien is de noordkapel die daar deel van uitmaakt als een eerste straalkapel te beschouwen? Misschien was het vanaf het begin de bedoeling een complete reeks straalkapellen te bouwen. Hoe dan ook, vooreerst kwam daar weinig van terecht.
- Blad 1.7 Na verloop van tijd werd er toch een straalkapel gebouwd, de huidige H.Bloedkapel. Mogelijk is deze in 1551 gecompleteerd met een gewelf.
- Blad 1.8 Kort nadien is tussen noordkapel en H.Bloedkapel, als laatste uitbreiding, de huidige kleine sacristie gebouwd.
- Blad 1.9 De kerk na de herbouw van de torenspits. Vermoedelijk wat eerder is de dakruiter, die op achttiende-eeuwse afbeeldingen te zien is, totstandgekomen
- Blad 1.10 De situatie na de storm van 1684 en na de herbouw van de dakruiter in 1791; de kap en de zuidelijke lichtbeukmuur van het schip zijn ingestort. In de vensters is een verdeling van ijzeren staven aangebracht zoals die door Verhees is afgebeeld. In hoeverre de kleine sacristie en de H.Bloedkapel nog de oude vensters bezaten is niet bekend
- Blad 1.11 De situatie na de herbouw van 1823-'27. De al in de raadhuisperiode aangebrachte vensters van de aanbouwen zijn hier aangegeven. De aanbouw tussen de sacristie en het transept is van onbekende ouderdom. Inmiddels is de torenspits vereenvoudigd en is de bovenste rij galmgaten dichtgemetseld, hoewel dat laatste al eerder kan zijn gebeurd
- Blad 1.12 De ontwikkeling van de plattegrond. De ingeschreven nummers corresponderen met bovenstaande nummers van de vogelvluchttekeningen. Per figuur is telkens de omtrek van de huidige kerk aangegeven. In dubbele lijnen is aangegeven wat er op dat moment bestond, terwijl in zwart is aangegeven wat de toevoeging is in de weergegeven fase.

G.0.3 OVERZICHT VAN DE AFBEELDINGEN

Exterieur

- 2.1.00 Torenspits uit het zuidoosten, 1994.
- 2.1.01 Kerk uit het zuidwesten in de achttiende eeuw. Anoniem, waterverf. Bibliotheek Provinciaal Genootschap. Let op de details van de torenspits. Vergelijk reconstructie [0.6].
- 2.1.02 Toren en eerste schiptravee uit het zuiden, 1993.
- 2.1.03 Zuidportaal in de toren, 1926.
- 2.1.04 Westmuur van de zuidbeuk. Vergelijk [0.5;7], 1991.
- 2.1.05 Westmuur van de zuidbeuk, 1994.
- 2.1.06 Kerk vanuit het zuiden, 1975.
- 2.1.07 Bouwnaad in de 4e schiptravee, links boven het venster. Het oudste werk, links is uitgehakt terwille van de aansluiting van het jongere werk rechts, 1991.
- 2.1.08 Schip vanuit het zuiden, 1993.
- 2.1.09 Bouwnaad van [2.1.07], 1993.
- 2.1.10 Bouwnaad in de 4e schiptravee beneden de waterlijst, 1991.
- 2.1.11 Daklijst van de lichtbeuk van het schip; 3e en 4e travee. Datering 1823-1827. Vergelijk [0.8;3], 1993.
- 2.1.12 Daklijst boven de 3e zijbeukstravee zuidzijde. Totstandgekomen in 1823-'27 uit middeleeuws materiaal. Vergelijk [0.8;6], 1993.
- 2.1.13 Zuidzijde schip, 4e en 5e travee, en zuidtransept. De dakruiter uit 1791 die in 1923 de huidige spits kreeg is nog in originele staat. Vergelijk [0.2;2 0.2;3 en 2.1.70], 1918.
- 2.1.14 Westmuur zuidtransept ter hoogte van het gesloopte dak van de zuidbeuk. Let op de oudere dakmoeten, vergelijk [0.5;3], 1991.
- 2.1.15 Idem, boven (losliggende) daklijst zuidbeuk. Deze dakmoet bevindt zich in het inwendige van de transeptmuur.
- 2.1.16 Toegang vanuit de transept-traptoren naar de goot van de zuidbeuk, gezien vanuit de goot, vergelijk [0.5;3], 1991.
- 2.1.17 Als [2.1.16], detail met deel van de trap. Vergelijk [0.4;6], 1991.
- 2.1.18 Als [2.1.16], boog boven spaarnis in transeptmuur. Deze is deels zichtbaar op [2.1.13] en [2.1.14], vergelijk ook [0.5;3], 1991.
- 2.1.19 Onderste deel van de spaarnis van [2.1.18]. Vergelijk ook [0.5;3], 1991.
- 2.1.20 Zuidwestelijke flank van de transept-traptoren met rechts de zijkant van de hoeksteunbeer. Het metselwerk van de traptoren springt terug ter plaatse van de latere verhoging, 1991.
- 2.1.21 De zuidmuur van het transept, 1993.

- 2.1.22 Als [2.1.21], links onder het crucifix de bouwnaad ter plaatse van de linkerdagkant van de gewezen ingang, 1991.
- 2.1.23 Zuidoostelijke steunbeer van het transept, eerste versnijding ter hoogte van de goot van het stookhok; herstelling uit de achttiende eeuw, 1991.
- 2.1.24 Zuidoostelijke steunbeer van het transept, versnijding ter hoogte van de goot van de kooromgang; geheel in oorspronkelijke staat. Vergelijk [0.8;8], 1991.
- 2.1.25 Oostgevel zuidtransept met gedicht venster, rechts de goot van de kooromgang, 1991.
- 2.1.26 Als [2.1.25], top van het venster met deels verwijderde vulling. Zichtbaar is de diepe, schuine dagkant. Vergelijk [0.1;4 en 05;8], 1992.
- 2.1.27 Detail van [2.1.26], 1992.
- 2.1.28 Zidaanzicht, 4e en 5e schiptravee, transept en koor, 1993.
- 2.1.29 Zuidzijde kooromgang, 1994.
- 2.1.30 Ingang in de zuidelijke kooromgang, 2e travee, 1991; zichtbaar zijn de resten van de oorspronkelijk aanwezige omgekorniste waterlijst en de, verhoogde, achttiende-eeuwse vensterdorpel. Zie ook [0.5;10].
- 2.1.31 Als [2.1.30], toestand na herstel, 1994.
- 2.1.32 Vensterdorpel in de 3e travee van de kooromgang, zuidzijde. De oorspronkelijke waterlijst is in afgehakte vorm nog aanwezig, in de vorm van drie lagen tufsteen. De bovenkant daarvan strookt met de druiplijst van de achttiende-eeuwse dorpel. De onderste van deze drie lagen tuf vormde oorspronkelijk de druiplijst van de vensterafzaat, vergelijk [0.5;5], 1991.
- 2.1.33 Oostgevel kooromgang en lichtbeuk, 1994.
- 2.1.34 Zuidoostgevel kooromgang en lichtbeuk, 1994.
- 2.1.35 Daklijst kooromgang, oostgevel. Vergelijk [0.8;4], 1994.
- 2.1.36 Daklijst 4e travee kooromgang zuidzijde. Vergelijk [0.8;4], 1994.
- 2.1.37 Daklijst lichtbeuk koor, oostgevel. Vergelijk [0.8;1], 1994.
- 2.1.38 Daklijst lichtbeuk koor, noordgevel v.l.n.r. 2e en 1e travee. Vergelijk [0.8;1], 1994.
- 2.1.39 Plaatsing van het gekopieerde koorkruis, 1993.
- 2.1.40 Als [2.1.39], 1993.
- 2.1.41 Aanzicht koorpartij uit het noordoosten; aanbouwen v.l.n.r. H. Bloedkapel, kleine sacristie, noordkapel en sacristie met daarboven de gijzelkamer, 1993.
- 2.1.42 Sluitgevel H. Bloedkapel tijdens het dichten van de schuifraamkozijnen (benedendeel van de foto) en de reconstructie van de oorspronkelijke vensters. Eén oorspronkelijke brugstaaf is nog aanwezig, 1918.
- 2.1.43 Als [2.1.41], links de sluitgevel, midden de noordgevel, rechts de noordoostgevel van de kleine sacristie, 1918.
- 2.1.44 Kooraanbouwen uit het noordoosten. De donkere partijen onder de vensters

- geven de plaats van de, in 1918 gedichte, schuifvensters aan, 1994.
- 2.1.45 H.Bloedkapel uit het zuidoosten, 1994.
- 2.1.46 Zuidoostgevel H. Bloedkapel met ingang en links daarvan de bouwnaad in de muur van de kooromgang, 1992.
- 2.1.47 Noordoostgevel kooromgang met bouwnaad, vergelijk [2.1.46], 1992.
- 2.1.48 Detail van [2.1.47]. Links is het afgehakte oorspronkelijke metselwerk te zien, rechts het ingekaste metselwerk van de H. Bloedkapel. Duidelijk is ook te zien dat het ingekaste metselwerk en de muur, rechts op de foto, één geheel uitmaken, 1992.
- 2.1.49 Kooraanbouwen, v.l.n.r. de kleine sacristie, de noordkapel, de sacristie met bovengelegen gijzelkamer en de traptoren. Geheel rechts de 2e en een stukje van de 1e travee van de kooromgang, 1992.
- 2.1.50 Noordelijk venster in de kleine sacristie, met daklijst, 1994.
- 2.1.51 Als [2.1.50].
- 2.1.52 Noordelijke kooraanbouwen en de oostmuur van het noordtransept met het dichtgezette venster; vergelijk [0.5;9 en 2.1.25]. Tussen de sacristie en het transept is een aanbouw gerealiseerd die de plaats inneemt van een eerder aanwezige; het korfboogvormige deurkozijn is achttiende eeuw; vergelijk [0.9;3 en 2.1.58]. Duidelijk is te zien dat de vensterdorpels hoger liggen dan de oorspronkelijke afgehakte waterlijst, 1994.
- 2.1.53 Het venster van de sacristie met daarboven het vensterkozijn van de gijzelkamer uit 1798, in vernieuwde vorm, 1994.
- 2.1.54 Het venster van de sacristie, in zijn huidige vorm dateert het uit 1923. Onder en naast het venster zijn de dichtzettingen te zien van het schuifraamkozijn dat hier in de raadhuisperiode was geplaatst, 1991.
- 2.1.55 Het venster van de gijzelkamer uit 1798. De iets smallere boog erboven en de uitgehakte dagkanten wijzen uit dat het oorspronkelijke venster iets smaller was. Vergelijk [0.9;1], 1992.
- 2.1.56 Detail venster gijzelkamer na vervanging, en daklijst sacristie. Vergelijk [0.9;1], 1993.
- 2.1.57 Als [2.1.55] inwendig aanzien, 1993.
- 2.1.58 Noordwesthoek sacristie met v.l.n.r. de topgevel zonder speklagen met verspringende daklijst, de traptoren, en het metselwerk van de tweede travee van de kooromgang (dat uit de periode 1823-'27 dateert). De portaalaanbouw is uit 1923, de achttiende-eeuwse buitendeur is daarin opgenomen; zie [0.9;3].
- 2.1.59 Kooromgang noordzijde, 1e travee met vensteromlijting uit de achttiende eeuw en tracering door Cuypers; 1867. Uiterst rechts de oostmuur van het transept, 1992.
- 2.1.60 Aanzicht van transept en toren uit het noordoosten, 1993.
- 2.1.61 Aanzicht van de noordelijke transeptgevel, 1994.

- 2.1.62 *Detail noordelijke transeptgevel. Midden onder het venster een met baksteen dichtgezette toegang, 1992.*
- 2.1.63 *Detail van [2.1.63 en 2.1.64], 1992.*
- 2.1.64 *Daklijst oostgevel noordtransept, 1993.*
- 2.1.65 *Daklijst westgevel noordtransept, 1993.*
- 2.1.66 *Schip, aanzicht uit het noorden. Rechts van het venster in de vierde travee (uit het westen gerekend) is duidelijk een bouwnaad te zien. Het metselwerk rechts ervan is ouder dan dat ter linkerzijde. In de derde travee een dichtgezette ingang, 1994.*
- 2.1.67 *De onder [2.1.67] beschreven ingang tijdens de werkzaamheden geopend. Zichtbaar is het profiel van de dagkanten, 1992.*
- 2.1.68 *Bouwnaad in de vierde schiptravee noordzijde; het deel direct naast de steunbeer onder de waterlijst. Duidelijk is te zien dat het oudere metselwerk ter rechterzijde is uitgehakt om het jongere metselwerk in te kunnen kassen. Vergelijk [2.1.66], 1991.*
- 2.1.69 *Detail van de gewezen ingang in de noordbeuk, hier nog in gedichte staat. De slechts half zichtbare koppen van de boog wijzen er al op dat hier een profiel aanwezig is, vergelijk [2.1.66, 2.1.67], 1991.*
- 2.1.70 *De kerk uit het noordwesten. Het witte huis in het midden was oorspronkelijk het "Bonifantenhuis". De hier afgebeelde gebouwen werden in 1923 gesloopt. De toren draagt nog de vierkante wijzerplaten die op achttiende-eeuwse afbeeldingen al zichtbaar waren. De dakruiter uit 1791 verkeert nog in originele staat, in 1923 werd de huidige spits erop gezet. Zie [0.2;2 0.2;3 en 2.1.13], 1918.*

Interieur

- 2.2.00 *Interieuroverzicht naar het oosten, 1993.*
- 2.2.01 *Het middenschip gezien naar de oostwand van het noordtransept, 1994.*
- 2.2.02 *De noordbeuk gezien naar de noordelijke kooromgang, 1994.*
- 2.2.03 *De viering gezien naar het oosten. Rond de spaarnissen onder de vensters van de kooromgang is een architecturale beschildering aanwezig. Vooral links is die goed zichtbaar, ca 1921.*
- 2.2.04 *De viering gezien naar het noordoosten, 1994.*
- 2.2.05 *Het schip gezien naar het oosten, 1994.*
- 2.2.06 *Het koor gezien naar het westen, ca 1921.*
- 2.2.07 *Onderbouw van het grote orgel. De twee middelste zuilen zijn omstreeks 1925 verwijderd omdat er een ingang vanuit de toren werd gemaakt, ca 1925.*
- 2.2.08 *Het transept gezien naar het noorden, ca. 1921.*
- 2.2.09 *Het transept gezien naar het noorden, 1994.*

- 2.2.10 *Het transept gezien naar het zuiden, 1994.*
- 2.2.11 *De transeptgewelven naar het noorden. Vergelijk [0.8;11], 1993.*
- 2.2.12 *Het gewelf van het noordtransept; het oosten links, 1994.*
- 2.2.13 *Het gewelf van het zuidtransept; het oosten rechts, 1994.*
- 2.2.14 *Het gewelf van het noordtransept naar het westen gezien, 1994.*
- 2.2.15 *Het gewelf van het noordtransept naar het oosten gezien, 1994.*
- 2.2.16 *Het gewelf van het zuidtransept naar het westen gezien. Links ontbreekt een spaarnis ter plekke van de traptoren, 1994.*
- 2.2.17 *Het gewelf van het zuidtransept naar het oosten gezien, 1994.*
- 2.2.18 *Vanuit het koor naar het westen, 1994.*
- 2.2.19 *De tweede koortravee naar het zuiden gezien. Vergelijk [0.7], 1994.*
- 2.2.20 *Toscaans kapiteel van de derde zuil van het koor, noordzijde. Ontwerp G. Heessels 1823. Vergelijk [0.7], opname 1994.*
- 2.2.21 *Kraagsteen kooromgang noordzijde, 1823-1827. Vergelijk [0.8;10], opname 1994.*
- 2.2.22 *Eerste pijler van het schip aan de noordzijde na ontmanteling. Binnen de verzwaring uit 1823-1827 blijkt het achthoekige basement van de oorspronkelijke middeleeuwse pijler nog aanwezig. Het is afgedekt met een tufstenen band waarvan het afgehakte profiel niet meer te reconstrueren is. Vergelijk [05;4 en 0.8;18], 1992.*
- 2.2.23 *Kooromgang noordzijde, 2e travee links. Dagkant van een dichtgezette, deur, ter plaatse van de linker donkere streep. Erboven is de aanzet van de segmentboog bewaard. Deze deur is al tijdens de bouw dichtgemaakt en vervangen door een normale spaarnis waarvan de dagkant op de foto zichtbaar is. Vergelijk [0.4;4], 1992.*
- 2.2.24 *Spaarnis in de benedenzone van de kooromgang, direct naast de boog naar de H. Bloedkapel. Toen de boog, rond 1551, zijn huidige vorm kreeg werd deze nis gehalveerd en daarom dichtgemetseld, 1992.*
- 2.2.25 *Het gewelf van de H. Bloedkapel, gedateerd 1551, opname 1993.*
- 2.2.26 *Sluitsteen in het gewelf van de H. Bloedkapel met het jaartal 1918, herinnerend aan de herstelling in dat jaar, opname 1992.*
- 2.2.27 *Deur van de noordkapel naar de sacristie, gemaakt in 1823-'27. Vanuit de sacristie gezien. Vergelijk [0.0;2], opname 1993.*
- 2.2.28 *Deur van de noordkapel naar de kleine sacristie, gemaakt in 1823-'27. Vanuit de kleine sacristie gezien. Vergelijk [0.9'2], opname 1993.*
- 2.2.29 *Achttiende-eeuwse buitendeur in de nieuwe aanbouw ten westen van de sacristie. Deze deur was voordien opgenomen in het portaal uit 1923. Oorspronkelijk moet zij in het raadhuisgedeelte een functie hebben gehad. Vergelijk [2.1.49 2.1.52 en 0.9;3], 1993.*
- 2.2.30 *Kasten tegen de oostwand van de kleine sacristie. Datering; achttiende eeuw.*

- De kasten hadden oorspronkelijk een functie ten behoeve van het raadhuis. Het gedeelte met de schappen is later naar voren gebracht. Vergelijk [0.4;2 0.4;3 0.9;6 en 0.9;7], 1991.*
- 2.2.31 *De wand van [2.2.30] in gereconstrueerde vorm. Vergelijk [0.4;2 0.4;3 0.9;6 en 0.9;7], 1993.*
- 2.2.32 *Nieuwe kasten in de kleine sacristie, gemaakt naar het voorbeeld van de aanwezige, 1993.*
- 2.2.33 *Middeleeuws muurkastje in de zuidwand van de kleine sacristie. Het deurtje is denkkelijk laat zeventiende-eeuws. Vergelijk [0.4;3], 1993.*
- 2.2.34 *Trap tegen de oostwand van de kleine sacristie, geplaatst boven de kasten van [2.2.30], 1992.*
- 2.2.35 *De trap van [2.2.34] na herstel. Let op de fraaie balusters en de ventilatie-openingen in de stootborden. Vergelijk [0.9;7], 1993.*
- 2.2.36 *De trap van [2.2.34]. De kop van de eindbaluster, 1991.*
- 2.2.37 *De trap van [2.2.34]. De kop van een hoofdbaluster, 1991.*
- 2.2.38 *Zeventiende-eeuwse balustrade, hergebruikt als traphek op de verdieping van de kleine sacristie. Vermoedelijk oorspronkelijk gebruikt als balie van de vierschaar. Vergelijk [0.9;8], 1993.*
- 2.2.39 *Deur in de westelijke voorhal van de sacristie. Deze deur met fraaie, vroeg achttiende-eeuwse profielen zal hier in 1923 zijn geplaatst en had voorheen een functie in het raadhuisgedeelte. Vergelijk , 1993.*
- 2.2.40 *Nisje onder de spil van de traptoren bij de sacristie. Vergelijk [0.4;3], 1991.*
- 2.2.41 *Het spitsje van de traptoren bij het zuidtransept, 1993.*
- 2.2.42 *Het spitsje van de traptoren bij de sacristie, 1993.*
- 2.2.43 *De deur van de traptoren naar de gijzelkamer, gemaakt in 1798; torenzijde. Vergelijk [0.9;5], opname 1993.*
- 2.2.44 *De deur van de traptoren naar de gijzelkamer, kamerzijde. Vergelijk [0.4;3 en 0.9;5], opname 1993.*
- 2.2.45 *Oostwand van de gijzelkamer na ontleistering; ontmoeting met de zuidwand. Uiterst links is de muraalboog van het gewelf boven het voorportaal van de sacristie zichtbaar. De nissen zijn opgevuld met sloopmateriaal in 1798. Vergelijk [0.4;1 en 0.4;3], opname 1992.*
- 2.2.46 *Oostwand gijzelkamer na ontleistering; linkerdeel. Gekoppelde rondboognis met rechts ervan de korfboognis van [2.2.45]. Vergelijk [0.4;1 en 0.4;3], 1992.*
- 2.2.47 *Zuidwand gijzelkamer na ontleistering. Links in beeld de rechtstand van de meest rechtse nis. Vergelijk [0.4;3], 1992.*

Toren en details

- 2.3.00 *Oostwand tweede torenzolder. De zware muurdammen tussen de nissen worden*

- onderbroken door de grote rondboog die, zoals uit de aansluitingen blijkt, naderhand is ingevoegd. Kennelijk was deze ingreep nodig om de last van de toren meer naar de hoeken over te brengen. Vergelijk [0.5;7], 1994.
- 2.3.01 Oostwand van het torenportaal. Vergelijk [0.5;7]. De wand achter het grote orgel is denkkelijk totstandgekomen, na 1684 (instorting van het schip). De grote boog die voordien verbinding gaf met het schip sluit zeer onorganisch aan op het omringende metselwerk. Uiterst links- en rechtsboven is dit te zien. De trek balk met korbeelstel is een kopie uit 1926. Voorheen was hier een complete zolder aanwezig. Vergelijk [0.0]. Opname 1994.
- 2.3.02 De constructie van het benedendeel van de spits van de grote toren, 1994.
- 2.3.03 De constructie van het benedendeel van de spits van de grote toren. Het balkenrooster waarop de spits rust, 1994.
- 2.3.04 De koningsspil met de inscriptie van de maker: "Mr. Han Cornelis Schutkens van Liemd, Mr van desen toren Anno 1616", opname 1994.
- 2.3.05 Als [2.3.04], 1994.
- 2.3.06 Vloer van één der muurnissen op de eerste torenzolder, zuidzijde. Duidelijk is de kruislings gemetselde muurkern te zien, 1992.
- 2.3.07 Eerste torenzolder, deur naar de traptoren in de noordoosthoek, 1992.
- 2.3.08 Dakruiter op de viering. De romp dateert uit 1791, omkleiding en spits uit 1923. Vergelijk [0.2;2 en 0.2;3], 1993.
- 2.3.09 Het bovenste kruisjuk onder de vieringtoren, datering 1791, opname 1992.
- 2.3.10 Het benedenste kruisjuk onder de vieringtoren, datering 1791, opname 1992.
- 2.3.11 Het benedenste kruisjuk onder de vieringtoren gezien vanuit het schip. Datering 1791. Uiterst rechts is een spantbeen van de oudere draagconstructie te zien. Vergelijk [0.0 0.1;4 en 0.2], opname 1992.
- 2.3.12 Het benedenste kruisjuk onder de vieringtoren gezien vanuit het koor. Datering 1791. Links is een spantbeen van de oudere draagconstructie te zien. Vergelijk [0.0 0.1;4 en 0.2], opname 1992.
- 2.3.13 Het benedenste kruisjuk onder de vieringtoren. Datering 1791. Vergelijk [0.0 0.1;4 en 0.2], opname 1992.
- 2.3.14 De draagconstructie onder de vroegere vieringtoren, detail van een juk, datering zeventiende eeuw. Vergelijk [0.0 0.1;4 en 0.2], opname 1992.
- 2.3.15 Als [2.3.14], ondereind spantjuk aan zuidzijde. Vergelijk [0.0 0.1;4 en 0.2], opname 1992.
- 2.3.16 Ruimte tussen schipgewelf en oostelijke torengewel naar het noorden gezien. Rechts op de voorgrond de eerste trek balk onder de schipkap, links de torenmuur en op de achtergrond de hoekverzwaring van de toren, 1994.
- 2.3.17 Ruimte tussen schipgewelf en oostelijke torengewel naar het zuiden gezien. Links op de voorgrond de eerste trek balk onder de schipkap, rechts de torenmuur en op de achtergrond de hoekverzwaring van de toren. Beneden in beeld

- is, in de torenmuur, een sleuf te zien. Deze vormde de inkassing voor een stenen gewelf boven het schip. Vergelijk [0.0 en 0.5;7], 1994.
- 2.3.18 Kap van het koor met gekruist windverband. Vergelijk [0.3;2], 1994.
- 2.3.19 Kap van het schip naar de viering gezien. Vergelijk [0.0], 1994.
- 2.3.20 Kap boven de koorabsis. Vergelijk [0.3;2], 1994.
- 2.3.21 Kap boven de koorabsis. Vergelijk [0.3;2], 1994.
- 2.3.22 Kap van het koor met gekruist windverband. Vergelijk [0.3;2], 1994.
- 2.3.23 Kap van het koor met gekruist windverband. Vergelijk [0.3;2], 1994.
- 2.3.24 Noordtransept, kap. Vergelijk [0.3;4], 1994.
- 2.3.25 Kap van het noordtransept, oostzijde. Vergelijk [0.3;4], 1994.
- 2.3.26 Kap van het zuidtransept, westzijde, 1994.
- 2.3.27 Kap van het zuidtransept, voet, westzijde, 1994.
- 2.3.28 Voet van de kap van het noordtransept, noordwesthoek, 1994.
- 2.3.29 Voet van de kap van het noordtransept, zuidwesthoek, 1994.
- 2.3.30 Kap van het zuidtransept. Vergelijk [0.3;1], 1994.
- 2.3.31 Voet van de kap van het zuidtransept. Vergelijk [0.3;1], 1994.
- 2.3.32 Noordmuur koor en oostmuur noordtransept, onder de kap van de noordelijke kooromgang. Op 20 cm uit de hoek is in de koormuur een, dichtgesmeerde, bouwnaad aanwezig. Rechts van deze naad is nog een gering deel van het oudere koor aanwezig. Het gaat op tot drie lagen onder de bodem van de spaarnis die linksboven zichtbaar is. De muur van het transept, die duidelijk jonger is, is hier voorzien van speklagen. Vergelijk [0.2; inzet, 0.1;5 en ook vogelvlucht 1.5], 1994.
- 2.3.33 Het enig bewaard gebleven deel van de oorspronkelijke kap boven de kooromgang bevindt zich aan de oostzijde. Vergelijk [0.3;5], 1994.
- 2.3.34 De kap van de zuidbeuk nabij de toren, gebouwd in 1823-'27, opname 1992.
- 2.3.35 De kap van de zuidbeuk nabij de toren. Van rechts naar links zijn de spaarnis in de lichtbeukmuur, de naad tussen toren en lichtbeuk en de naad tussen de toren en de halve topgevel van de zijbeuk te zien. Op de linkerhelft van de foto twee spaarnissen in de topgevel. De lichtbeukmuur is uit 1823-1827, het overige werk is middeleeuws, opname 1992.
- 2.3.36 Kap boven sacristie naar het oosten. Vergelijk [0.4;2 en 0.4;3], 1994.
- 2.3.37 Kap boven sacristie, voet van het noordelijke dakvlak. Vergelijk [0.4;2 en 0.4;3], 1994.
- 2.3.38 Kap boven de sacristie, aanzicht noordelijke dakvlak. Vergelijk [0.4;2 en 0.4;3], 1994.
- 2.3.39 Kap boven de sacristie, aanzicht zuidelijke dakvlak. Vergelijk [0.4;2 en 0.4;3], 1994.
- 2.3.40 Kapruimte boven de sacristie, gezien naar het noordoosten met rechts de bovenzijde van het gewelf over de noordkapel. Vergelijk [0.4;2 en 0.4;3], 1994.

- 2.3.41 Kapruimte boven de sacristie, gezien naar het westen, met rookkanaal en toegang vanuit de traptoren, 1994.
- 2.3.42 Kapruimte boven H. Bloedkapel, topgevel met roetsporen van rookkanaal, 1994.
- 2.3.43 Kapruimte boven H. Bloedkapel, linkerzijde met kapvoet. Uiterst links is een deel van de voormalige buitengevel van de kooromgang zichtbaar, 1994.
- 2.3.44 Kapruimte boven H. Bloedkapel. Benedendeel van de kap, gezien naar de absis. Vergelijk [0.4;7], 1994.
- 2.3.45 Kapruimte boven H. Bloedkapel, kapvoet nabij de absis. Vergelijk [0.4;7], 1994.
- 2.3.46 Kapruimte boven H. Bloedkapel. Bovendeel van de kap, gezien naar de absis. Vergelijk [0.4;7], 1994.

G.0.4 VERANTWOORDING VAN DE AFBEELDINGEN

Het overgrote deel van de foto's is vervaardigd door de heer H. van Ham te Boxtel. De overige zijn afkomstig van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist en van de heer K. Emmens te Naarden. Laatstgenoemde vervaardigde een serie kleurendia's waaraan de volgende afbeeldingen ontleend zijn: 2.1.02, 2.1.28, 2.1.41, 2.1.60, 2.2.00, 2.2.11 en 2.2.25.

Door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werden reproducties beschikbaar gesteld. Het betreft de volgende afbeeldingen: 2.1.01, 2.1.03, 2.1.06, 2.1.13, 2.1.49, 2.1.55, 2.1.70, 2.2.03, 2.2.06, 2.2.07 en 2.2.08.

H LITERATUUROVERZICHT

Aarts 1992

S.A.J.J. Aarts, "De burchtenproblematiek van Boxtel", in: HET BRABANTS KASTEEL, jrg. 15 (1992); pp. 39-53.

Aarts 1994

S.A.J.J. Aarts, "Nieuws over Boxtel", in: HET BRABANTS KASTEEL, jrg 17. (1994); pp. 3-12.

Aerts e.a. 1990

W. Aerts, R. de Ceulaer, S. Grieten, "Arrondissement Antwerpen", in de serie: BESCHERMD CULTUURPATRIMONIUM IN DE PROVINCIE ANTWERPEN, Antwerpen 1990.

Van Agt 1960

J.J.F.W. van Agt, "De St. Vituskerk te Hoogelten", in: BULLETIN KNOB 1960; kol.

233-260.

Bangs 1985

J.D. Bangs, "The Leiden Pieterskerk west end 1512-1637", in: *BULLETIN KNOB* 1985; pp. 1-15.

Bassal i Altet 1989

X. Bassal i Altet, "Belgique romane et Grand Duché de Luxembourg" in de serie: *ZODIAQUE; LA NUIT DES TEMPS*; deel 71, Sainte Marie de la Pierre qui vire 1989.

Berends z.j.

G. Berends, "De opgravingen in en om de St. Elisabethskerk", in: *RESTAURATIEBERICHT ST. ELISABETH GRAVE, INFORMATIEBULLETIN* 8, Grave z.j.

Berends 1989

G. Berends, "Baksteen in Nederland in de middeleeuwen", in: *RESTAURATIEVADEMECUM RVBLAD Baksteen* 02 1989, Zeist/ 's-Gravenhage 1989.

Berends 1990

G. Berends, "Backstein in den Niederlanden des Mittelalters", in: *JAHRBUCH FÜR HAUSFORSCHUNG, HAUSBAU IN DEN NIEDERLANDEN BAND 39; BOUWSTENEN VOOR OUDE WOONHUIZEN IN NEDERLAND*, G. Ulrich Grossmann (red.); pp. 71-78; Marburg 1990.

Van den Berg 1968

H.M. van den Berg, "De Betuwe", in de serie: *DE NEDERLANDSE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST; DEEL III*, 's-Gravenhage 1968.

Van den Berg 1987

B. van den Berg, "Kerkelijke bouwprojecten van de bouwmeesters uit de Keldermans-familie", in: *KELDERMANS, EEN ARCHITECTONISCH NETWERK IN DE NEDERLANDEN*; pp. 61-86, 's-Gravenhage/ Bergen op Zoom 1987.

Van den Berg 1992

B. van den Berg, *DE PIETERSKERK IN LEIDEN*, Utrecht 1992.

Bergé 1990

W. Bergé, "Het voormalige hoofdaltaar in de St. Jan", in: *IN BUSCODUCIS, KUNST UIT DE BOURGONDISCHE TIJD TE 'S-HERTOGENBOSCH, BIJDRAGEN*, A.M. Koldewey (red.); pp. 439-463, Maarssen/ 's-Gravenhage 1990.

Bergé 1991

W. Bergé, "Nieuwe gegevens betreffende de meubilering van het koor der Sint Jan te 's-Hertogenbosch tussen 1610 en 1620", in: *JAARBOEK MONUMENTENZORG* 1991; pp. 96-113, Zeist/ Zwolle 1991.

Bijsterveld 1993

A.J.A. Bijsterveld, *LAVEREND TUSSEN KERK EN WERELD*, Amsterdam 1993.

Boekwijt 1993

- H.W. Boekwijt, *VAN WONING TOT PASTORIE, VIJF EEUWEN REFUGIEHUIS MARIËNHAGE TE 'S-HERTOGENBOSCH*, 's-Hertogenbosch 1993.
- Bolten 1969
D.H.G. Bolten e.a., *KUNSTREISBOEK VOOR NEDERLAND*, Amsterdam 1969.
- Bolten 1977
D.H.G. Bolten e.a., *KUNSTREISBOEK VOOR NEDERLAND*, Amsterdam 1977.
- Brand 1987
W. Brand, *NIET ZOMAAR EEN DAK...ZES EEUWEN GELOVEN IN DONGEN: DE GESCHIEDENIS VAN DE LAURENTIUSPAROCHIE*, Dongen 1987.
- Van Breen 1946
J. van Breen, "De Heilige Stede te Amsterdam", in: *HET VIERENSWAARDIG WONDER*; pp. 71-124, Amsterdam 1946.
- Breugelmans, Ceulemans en Van Haesendonck 1987
J. Breugelmans, J. Ceulemans en Chr. van Haesendonck, *DE ONZE-LIEVE VROUWEKERK VAN AARSCHOT*, Aarschot 1987.
- Brinkhoff 1969
J.M.G.M. Brinkhoff, "In en om de Stevenskerk", in: *DE STEVENSKERK*; pp. 23-57, Nijmegen 1969.
- Buijks 1979
H. Buijks, "Hoe kerkelijk Noord-Brabant onder dak kwam", in: *NAAR GOTHIEKEN KUNSTZIN, KERKELIJKE KUNST EN CULTUUR IN NOORD-BRABANT IN DE NEGENTIENDE EEUW*; pp. 9-28, 's-Hertogenbosch 1979.
- Van de Bunt 1974
A.W. van de Bunt, *DE SINTE CUNERA VAN RHENEN*, Rhenen 1974.
- Capelleveen en Zweers 1991
H.J. van Capelleveen en D.J.K. Zweers, *DE KERK TE LEUR, GESCHIEDENIS EN BOUW VAN DE KERK TE LEUR*, Leur 1991.
- Van Criekingen 1986
G. van Criekingen e.a. "1486 WAERT DIT WERCK BEGONST", *SINT MICHIELSKERK BRECHT*, Brecht 1986.
- Cunen 1933
J. Cunen, "De stormramp te Boxtel op 19 november 1800", in: *TAXANDRIA* 40, 1933; pp. 90-91.
- Dehio 1967
G. Dehio, "Rheinland", in de serie: *HANDBUCH DER DEUTSCHEN KUNSTDENKMÄLER, NORDRHEIN WESTFALEN*; deel I, bewerking van de oorspronkelijke uitgave door R. Schmitz-Ehmke, Berlin 1967.
- Dehio 1986
G. Dehio, "Westfalen", in de serie: *HANDBUCH DER DEUTSCHEN KUNSTDENKMÄLER, NORDRHEIN WESTFALEN*; deel II, bewerking van de

- oorspronkelijke uitgave door D. Kluge en W. Hansmann, Berlin 1986.
- Van Deijk 1994
A. van Deijk, "Romaans Nederland", in de serie: ZODIAQUE; LA NUIT DES TEMPS; Deel 81, Sainte Marie de la Pierre qui vire/ Amsterdam 1994.
- Denslagen en De Vries 1984
W.F. Denslagen en A. de Vries, KLEUR OP HISTORISCHE GEBOUWEN, DE UITWENDIGE AFWERKING MET PLEISTER EN VERF TUSSEN 1200 EN 1940, 's-Gravenhage 1984.
- Denslagen 1993
W.F. Denslagen, "Verouderde literatuur", in: BOUWKUNST, STUDIES IN VRIENDSCHAP VOOR KEES PEETERS; pp. 155-163, Amsterdam 1993.
- Devliegheer 1971
L. Devliegheer, KUNSTPATRIMONIUM VAN WEST-VLAANDEREN; DEEL 5, DAMME, Tielt/ Utrecht 1971.
- Dolfin, Kylstra en Penders 1989
M.J. Dolfin, E.M. Kylstra en J. Penders, "Utrecht, de Huizen binnen de Singels", in de serie: DE NEDERLANDSE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST, 's-Gravenhage 1989.
- Don 1976
P. Don, KUNSTREISBOEK ZEELAND, Weesp 1985.
- Don 1992
P. Don, "Voorne-Putten", in de serie: DE NEDERLANDSE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST, Zeist/ Zwolle 1992.
- Dorenbos I (1983)
P.Th.A. Dorenbosch, DE BOXTELSE ST. PETRUS, EERSTE BOEK, Boxtel 1983.
- Dorenbos II (1986)
P.Th.A. Dorenbosch, DE BOXTELSE ST. PETRUS, TWEEDE BOEK, Boxtel 1986.
- Von der Dunk 1993
Th. von der Dunk, "Stijlzuiver of eigentijds, De gotische kerken in de eerste helft van de vorige eeuw", in: BOUWKUNST, STUDIES IN VRIENDSCHAP VOOR KEES PEETERS; pp. 171-182, Amsterdam 1993.
- Grieten 1993
S. Grieten; "De kathedraal in de zeventiende- en achttiende eeuw", in: DE ONZE LIEVE VROUWEKATHEDRAAL TE ANTWERPEN, W. Aerts (red.); pp. 125-142 en noot 85; p. 389, Antwerpen 1993.
- Van Groningen 1989
C.L. van Groningen, "De Vijfheerenlanden met Asperen, Heukelom en Spijk", in de serie: DE NEDERLANDSE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST, 's-Gravenhage 1989.
- Haakma Wagenaar 1972

Th. Haakma Wagenaar, "Verslag bouwhistorische begeleiding restauratie binnenstadskerken", in: JAARVERSLAG 2, 1971-1972. RESTAURATIE VIJF HERVORMDE KERKEN IN DE BINNENSTAD VAN UTRECHT; pp. 35-55, Utrecht 1972.

Haakma Wagenaar 1991

W. Haakma Wagenaar, "Monument en restauratieplan; de Gertrudiskerk te Bergen op Zoom", in: JAARBOEK MONUMENTENZORG 1991; pp. 26-55, Zeist/ Zwolle 1991.

Haakma Wagenaar 1994

W. Haakma Wagenaar, "De schilderijen op de toren van de kerk in Westbroek, onderbouw toren, constructie schip", in: ST. MAERTEN, TIJDSCHRIFT VAN DE HISTORISCHE VERENIGING MAARTENSDIJK, augustus 1994; pp. 4-33.

Van der Harst 1979

H. van der Harst, LANGS NEDERLANDSE ORGELS, ZEELAND, BRABANT, LIMBURG, Baarn 1979.

Haslinghuis en Peeters 1965

E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, "De Dom van Utrecht", in de serie: DE NEDERLANDSE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST, 's-Gravenhage 1965.

Hempel 1956

E. Hempel, GESCHICHTE DER DEUTSCHEN BAUKUNST, München 1956.

Hilger 1982

H.P. Hilger, "Die ehemalige Jesuitenkirche St. Mariae Himmelfahrt in Köln", in: DIE JESUITENKIRCHE ST. MARIAE HIMMELFAHRT IN KÖLN, H.P. Hilger (red.), Düsseldorf 1982.

Hollestelle 1961

J. Hollestelle, DE STEENBAKKERIJ IN DE NEDERLANDEN TOT OMSTREEKS 1560, Arnhem 1976; ongewijzigde herdruk van de uitgave uit 1961.

Janse 1968

H. Janse, DE LOTGEVALLEN DER NEDERLANDSE KERKGEBOUWEN, Zaltbommel 1968.

Janse 1971

H. Janse, VENSTERS, Nijmegen 1971.

Janse 1985

H. Janse, "Bekapping en dekking", als bijdrage in: C. Peeters, "De Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch", in de serie: DE NEDERLANDSE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST; pp. 214-216, 's-Gravenhage 1985.

Janse 1989

H. Janse, HOUTEN KAPPEN IN NEDERLAND 1000-1940, Delft 1989.

Janssen 1986

H.L. Janssen, "Bricks, Tiles and Roofing-tiles in 's-Hertogenbosch during the Middle

Ages", in: D. Deroeux, éd., *Terres cuites architecturales au moyen ge*, MEMOIRES DE LA COMMISSION DEPARTEMENTALE D'HISTOIRE ET D'ARCHEOLOGIQUE DU PAS DE CALAIS, 22/2; pp. 73-93, Arras 1986.

Jespers 1991

F.P.M. Jespers, "Orgelspel en kerkzang in de Oirschotse kerken", in: OOG OP OIRSCHOT, H.J.M. Mijland e.a. (red); pp. 219-229, Oirschot 1991.

Kalf 1906-1914

J. Kalf, *DE KATHOLIEKE KERKEN IN NEDERLAND. DAT IS DE TEGENWOORDIGE STAAT DIER KERKEN MET HUNNE MEUBILERING EN VERSIERING BESCHREVEN EN AFGEBEELD*, Amsterdam 1906-1914.

Kalf 1912

J. Kalf, "De voormalige Baronie van Breda", in de serie: *DE NEDERLANDSCHE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST*, Utrecht 1912.

Keuller 1919

L.A.J. Keuller, "Koorsluitingen II", in: *BULLETIN, NOB*, tweede serie okt. 1919; pp. 153-168.

De Kind 1987

R. de Kind, "De plaats van de Sint-Gertrudiskerk in het werk van Evert Spoorwater", als onderdeel van: "Bijdragen tot de geschiedenis van de Sint-Gertrudiskerk", in: *BERGEN OP ZOOM GEBOUWD EN BESCHOUWD*; pp. 138-157, Alphen aan den Rijn 1987.

Klapheck 1916

R. Klapheck, *DIE BAUKUNST AM NIEDERRHEIN*, Düsseldorf 1916, ongewijzigde herdruk, Frankfurt 1978.

Koldewey 1990

A.M. Koldewey, "Kunstbezit voor het zieleheil, Religieuze rijkdom in 'cleyn Rome'", in: *IN BUSCODUCIS, KUNST UIT DE BOURGONDISCHE TIJD TE 'S-HERTOGENBOSCH*, A.M. Koldewey (red.); pp. 119-208, Maarssen/ 's-Gravenhage 1990.

Kolman en De Vries 1993

Chr. J. Kolman en D.J. de Vries, "Merken op hout en handelswaar; timmermansmerken opnieuw bezien", *RESTAURATIEVADEMECUM RVBLAD Hout*, 1993, Zeist/'s-Gravenhage 1993.

Kramer 1976

W. Kramer, "De hervormde kerk te Helvoirt", *BULLETIN KNOB* 1976; pp. 19-32.

Kubach Verbeek (I-III) 1976

H.E. Kubach - A. Verbeek, *ROMANISCHE BAUKUNST AN RHEIN UND MAAS, KATALOG DER VORROMANISCHEN UND ROMANISCHEN DENKMÄLER*, 3 delen, Berlin 1976.

Kubach Verbeek (IV) 1989

- H.E. Kubach - A. Verbeek, *ROMANISCHE BAUKUNST AN RHEIN UND MAAS, ARCHITEKTURGESCHICHTE UND KUNSTLANDSCHAFT*, deel 4, Berlin 1976.
- Ter Kuile 1958
E.H. ter Kuile, "Het Kwartier van Zutphen", in de serie: *DE NEDERLANDSE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST*, 's-Gravenhage 1958.
- Ter Kuile 1975
E.H. ter Kuile, *DE ROMAANSE KERKBOUWKUNST IN DE NEDERLANDEN*, Zutphen 1975.
- Van Laarhoven 1975
J. van Laarhoven, *HET SCHETSENBOEK VAN HENDRIK VERHEES*, 's-Hertogenbosch 1975.
- Van Langendonck 1993
L. van Langendonck; "Het verhaal van de bouw", in: *DE ONZE LIEVE VROUWE-KATHEDRAAL TE ANTWERPEN*, W. Aerts (red.); pp. 107-124, Antwerpen 1993.
- Lautenschütz 1946
K.J.H. Lautenschütz, "Het mirakel in de historische literatuur", in: *HET VIERENS-WAARDIG WONDER*; pp. 39-69, Amsterdam 1946.
- Van Leeuwen 1974
W. van Leeuwen, *LANGS DE OUDE BRABANTSE KERKEN, OOSTELIJK BRABANT*, Baarn 1974.
- Van Leeuwen 1976
W. van Leeuwen, *LANGS DE OUDE BRABANTSE KERKEN, WESTELIJK BRABANT*, Baarn 1976.
- Van Leeuwen 1979
W. van Leeuwen, "Tot sieraad der omgeving. Het kerkelijk bouwbedrijf van 1795 tot 1913", in: *NAAR GOTHIEKEN KUNSTZIN, KERKELIJKE KUNST EN CULTUUR IN NOORD-BRABANT IN DE NEGENTIENDE EEUW*; pp. 29-48, 's-Hertogenbosch 1979.
- Lehr 1990
A. Lehr, "Het Oordeelsspel in de Sint-Jan", in: *IN BUSCODUCIS, KUNST UIT DE BOURGONDISCHE TIJD TE 'S-HERTOGENBOSCH, BIJDAGEN*, A.M. Koldewij (red.); pp. 439-463, Maarssen/ 's-Gravenhage 1990.
- Lemaire 1963
R. Lemaire, "Bouwkunst, De Kempische groep", *GIDS VOOR DE KUNST IN BELGIË*; "De Kempische groep", pp. 47-49. Idem, "De barok"; pp. 60-68. Idem "Stadsplattegronden"; pp. 169-198. Idem, "Provinciekaarten"; pp. 199-243.
- Leurs en Smits 1918 I
"Oud Nederlandsche bouwkunst, Kempische torens", in: *OUD HOLLAND*, 1918, jaargang XXXVI afl. 1, overdruk; pp. 2-12.
- Leurs en Smits 1918 II

- Als boven; OUD HOLLAND, jaargang XXXVI afl. 3, overdruk, deel II; pp. 2-13.
- Leurs en Smits 1920
- Als boven; OUD HOLLAND, jaargang XXXVIII afl. 4, overdruk, deel IV; pp. 2-31.
- Van Liebergen 1987
- L.C.B.M. van Liebergen (red.), "WAER EEN PARADIS", KLOOSTERLEVEN IN BRABANT NA DE REFORMATIE, Uden 1987.
- Meischke 1963
- R. Meischke, "De grote of Onze Lieve Vrouwekerk te Harderwijk", in: BULLETIN KNOB 1963, kol. 13-42.
- Nussbaum 1985
- N. Nussbaum, DEUTSCHE KIRCHENBAUKUNST DER GOTIK, ENTWICKLUNG UND BAUFORMEN, Köln 1985.
- Nussbaum 1990
- N. Nussbaum, "Die Architektur von St. Nicolai und ihre farbige Fassung", in: STADTPFARRKIRCHE ST. NICOLAI IN KALKAR, H.P. Hilger (red.); pp. 247-270.
- Oost, Wisgerhof en Hartemink 1983
- G. Oost, B. Wisgerhof en P. Hartemink, ER STAAT EEN ORGEL IN..., 60 BELANGRIJKE ORGELS UIT ALLE PROVINCIES VAN NEDERLAND, Baarn 1983.
- Ozinga 1945
- M.D. Ozinga, "Kerkgebouwen der groote Brabantsche en Kempische Gothiek", in: ONS EIGEN LAND IN ZIJN RIJKE VERSCHIEDENHEID, M.D. Ozinga (red.); pp. 383-394.
- Peeters 1976
- C. Peeters, "Bouwgeschiedenis van de St. Janstoren te 's-Hertogenbosch", GEMEENTEWERKEN, 1976; pp. 2-8.
- Peeters en Vente 1984
- F. Peeters en M.A. Vente, DE ORGELKUNST IN DE NEDERLANDEN, Amerongen 1984.
- Peeters 1985
- C. Peeters, "De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch", in de serie: DE NEDERLANDSE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST, 's-Gravenhage 1985.
- Peeters 1987
- C. Peeters, "Het Nieuwe Werk als het bijna mogelijke", als onderdeel van: "Bijdragen tot de geschiedenis van de Sint-Gertrudiskerk", in: BERGEN OP ZOOM GEBOUWD EN BESCHOUWD; pp. 157-169, Alphen aan den Rijn 1987.
- Pevsner 1970
- N. Pevsner, AN OUTLINE OF EUROPEAN ARCHITECTURE, Heruitgave van de oorspronkelijke publicatie uit 1943.
- Pey 1993
- E.B.F. Pey, HERSTEL IN NIEUWE LUISTER, IDEEËN EN PRAKTIJK VAN

- OVERHEID, KERK EN ARCHITECTEN BIJ DE RESTAURATIE VAN HET MID-DELEEUEWSE KATHOLIEKE KERKGEBOUW IN ZUID-NEDERLAND (1796-1940), Nijmegen 1993.
- Van Rooijen 1985
A. van Rooijen, *DE OUDE KERK TE AMSTERDAM IN VOGELVLUCHT*, Amsterdam 1985.
- Rosenberg 1963
H.P.R. Rosenberg, "De Sint Eusebiuskerk te Arnhem", in: *BULLETIN KNOB* 1962, kol. 189-212.
- Scheirs en Zweers 1989
J. Scheirs en D. Zweers, *BOUW EN GESCHIEDENIS VAN DE TOREN VAN HILVARENBEK*, "Onder de toren", Hilvarenbeek 1989.
- Schulte 1991
A.G. Schulte, "Margraten, Mheer en Noorbeek", in de serie: *DE NEDERLANDSE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST*, Zeist/ Zwolle 1991.
- Slinger e.a. 1980
A. Slinger, H. Janse, G. Berends, *NATUURSTEEN IN MONUMENTEN*, Baarn 1980.
- Staal en Berends 1976
J.P. Staal en G. Berends, "Het vroegere oxaal van de St. Petruskerk te Boxtel", *BULLETIN KNOB* 1976; pp. 1-18.
- Steehouwer 1992
K.J. Steehouwer, *BOUWGESCHIEDENIS VAN MONUMENTEN*, Amsterdam 1992.
- Steyaert e.a. 1993
R. Steyaert, G. Plomteux, A. Malliet e.a., *ARCHITECTUURGIDS ANTWERPEN*, Antwerpen 1993.
- Strijbos 1979
H.H.M. Strijbos, *DICHTER BIJ DE ZALIGHEDEN, EEN VERKENNING VAN ENKELE GOTHISCHE KERKEN EN TORENS IN DE KEMPEN*, Hoogeloon 1979.
- Strijbos 1986
H.H.M. Strijbos, "Gothische dorpskerken en torens van de Kempische zandgronden, (inleiding)", in: *DE ROSDOEK, HEEMKUNDIGE STUDIEKRING "DE ACHT ZALIGHEDEN"*, no 42; pp. 18-20.
- Strijbos 1987 I
H.H.M. Strijbos, "Gothische dorpskerken en torens van de Kempische zandgronden, 1. Kerk en toren van de St. Lucia te Steensel", in: *DE ROSDOEK, HEEMKUNDIGE STUDIEKRING "DE ACHT ZALIGHEDEN"*, no 43; pp. 22-28.
- Strijbos 1987 II
H.H.M. Strijbos, "Gothische dorpskerken en torens van de Kempische zandgronden, 1. Kerk en toren van de St. Lucia te Steensel (vervolg)", in: *DE ROSDOEK, HEEMKUNDIGE STUDIEKRING "DE ACHT ZALIGHEDEN"*, no 44; pp. 22-27.

Strijbos 1987 III

H.H.M. Strijbos, "Gothische dorpskerken en torens van de Kempische zandgronden", 2. Kerk en toren van Sint Jan Baptist te Duizel", in: DE ROSDOEK, HEEMKUNDIGE STUDIEKRING "DE ACHT ZALIGHEDEN", no 46; pp. 21-31.

Strijbos 1988 I

H.H.M. Strijbos, "Gothische dorpskerken en torens van de Kempische zandgronden, 3. Kerk en toren van St. Lambertus te Vessem", in: DE ROSDOEK, HEEMKUNDIGE STUDIEKRING "DE ACHT ZALIGHEDEN", no 47; pp. 25-32.

Strijbos 1988 II

H.H.M. Strijbos, "Gothische dorpskerken en torens van de Kempische zandgronden, 4. Kerk en toren van St. Andreas te Oostelbeers", in: DE ROSDOEK, HEEMKUNDIGE STUDIEKRING "DE ACHT ZALIGHEDEN", no 48; pp. 22-31.

Strijbos 1988 III

H.H.M. Strijbos, "Bestaat er een Kempische gothiek?", in: DE ROSDOEK, HEEMKUNDIGE STUDIEKRING "DE ACHT ZALIGHEDEN", no 50; pp. 6-25.

Strijbos 1991 I

H.H.M. Strijbos, "De Sint-Genevovakerk van Breugel", in: HEEM SON EN BREUGEL, HEEMKUNDEKRING SON EN BREUGEL, 1991, no 4; pp. 90-120.

Strijbos 1991 II

H.H.M. Strijbos, "Drie (of vier?) generaties kerken: een grootfamilie in Oirschot", in: OOG OP OIRSCHOT, H.J.M. Mijland e.a. (red); pp. 121-154.

Strijbos 1993

H.H.M. Strijbos, "Kempense gotiek: een veel gehanteerd begrip met een onduidelijke inhoud", in: JAARBOEK MONUMENTENZORG 1992; pp. 44-117, Zeist/ Zwolle 1993.

Surdël 1994

S. Surdël, "Met passer en winkelhout, over de mythe der middeleeuwse Baugeometrie", JAARBOEK MONUMENTENZORG 1993; pp. 15-35.

Terwen 1858

J.L. Terwen, HET KONINGRIJK DER NEDERLANDEN, Gouda 1858, ongewijzigde herdruk z.j. (1858), z.pl.

Timmers 1991

J.J.M. Timmers, CHRISTELIJKE SYMBOLIEK EN ICONOGRAFIE, Houten 1991.

Timmers 1971

J.J.M. Timmers, DE KUNST VAN HET MAASLAND (Deel I), Assen 1971.

Timmers 1980

J.J.M. Timmers, DE KUNST VAN HET MAASLAND, DEEL II, Assen 1980.

Vente 1963

M.A. Vente, DIE BRABANTER ORGEL, Amsterdam 1963

Verheul 1983

- G. Verheul, *DE OUDE DORPSKERKEN BENEDEN DE GROTE RIVIEREN*, Bussum 1983.
- Vermeulen 1928-1941
F.A.J. Vermeulen, *HANDBOEK TOT DE GESCHIEDENIS DER NEDERLANDSCHE BOUWKUNST*, III delen tekst, III delen platen, 's-Gravenhage 1928-1941.
- Verster 1915
"Kronijk van Boxtel, in 1830 samengesteld door Verster van Wulverhorst (...)", in: *TAXANDRIA* 22, 1915; pp. 259-261.
- Viollet le Duc 1875
E. Viollet le Duc 1875, *DICTIONNAIRE RAISONNÉ DE L'ARCHITECTURE FRANÇAISE DU XI AU XVI SIÈCLE*; tome VI; pp. 147-149, Paris 1875.
- Voorloopige lijst 1931
"De provincie Noord-Brabant", in de serie: *VOORLOOPIGE LIJST DER NEDERLANDSCHE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST*; DEEL X, 's-Gravenhage 1931.
- De Vries 1990
A. de Vries, "Die Aussengestaltung mittelalterlicher Bauwerke", in: *JAHRBUCH FÜR HAUSFORSCHUNG, HAUSBAU IN DEN NIEDERLANDEN BAND 39, BOUWSTENEN VOOR OUDE WOONHUIZEN IN NEDERLAND*, G. Ulrich Grossmann (red.); pp. 97-126; Marburg 1990.
- De Vries 1992
D.J. de Vries, "De bouwgeschiedenis van de Lebuïnus tussen circa 1450 en de reformatie", in: *DE GROTE OF LEBUÏNUSKERK TE DEVENTER, DE "DOM" VAN HET OVERSTICHT VEELZIJDIG BEKEKEN*, A.J.J. Mekking (red.); pp. 71-101, Zutphen 1992.
- Van der Wal 1979
H. van der Wal, "Tufsteen in historische gebouwen, enige aspecten", in: *STICHTING OUDE GELDERSE KERKEN I*; afl. 9, najaar 1979; pp. 220-228.
- Van Wezel 1982
G.W.C. van Wezel, "De bouwgeschiedenis van de St. Janskerk te Utrecht tot 1700", in: *Jaarverslag 6, 1979, 1980, 1981. RESTAURATIE VIJF HERVORMDE KERKEN IN DE BINNENSTAD VAN UTRECHT*; pp. 105-158, Utrecht 1982.
- Zonder auteursnaam**
- Anonymus St. Dimpna
ST. DIMPNAKERK GEEL, GIDS, Geel 1993.
- Jaarboek Gemeentewerken
JAARBOEK GEMEENTEWERKEN 1989-1990, Rotterdam 1990.
- St. Laurens 1991
RESTAURATIE GROTE OF ST. LAURENSKERK 1952-1974 ROTTERDAM, gebun-

delde heruitgave van losse bijdragen uit de jaren 1952-1974.

Historie Leende 1974

Werkgroep *Historie Leende*, DYT GHEYT AEN DER KYRCKEN VAN LEENDT, GESCHIEDENIS VAN LEENDE", Leende 1974.

Onuitgegeven bronnen

Anonymus St. Amands

BEKNOPTTE GESCHIEDENIS VAN DE ST. AMANDSKERK TE GEEL, Geel 1979.

Reijs 1990

N. Reijs, KUNSTREISBOEK VOOR NOORD-BRABANT, 1990, onuitgegeven manuscript, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Thiadens 1993

H.J.M. Thiadens, HISTORISCH-GEOGRAFISCHE VOORSTUDIES VAN BOXTEL, DEEL II, Boxtel 1993

Zweers 1991

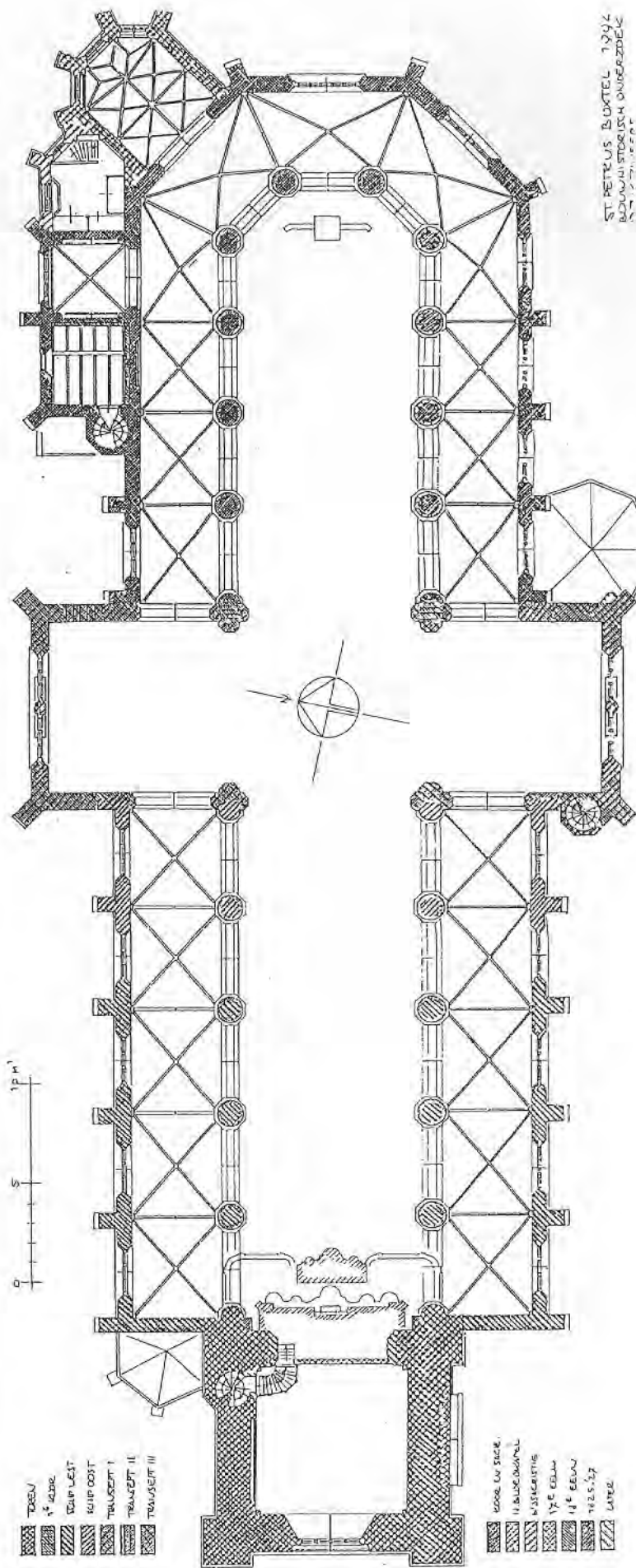
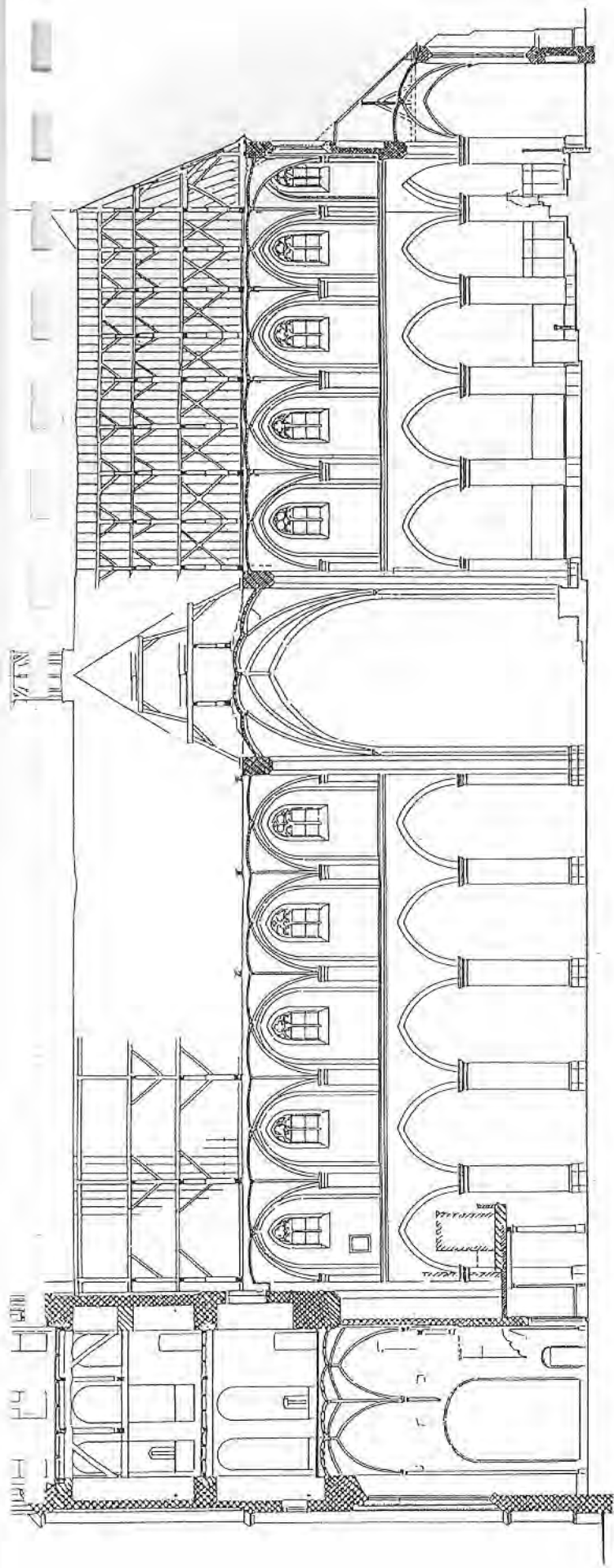
D.J.K. Zweers, TERWOLDE, NEDERLANDS HERVORMDE KERK, BOUWHISTORISCH ONDERZOEK FASE 1, INTERIEUR, Amsterdam 1991.

Zweers 1993/1

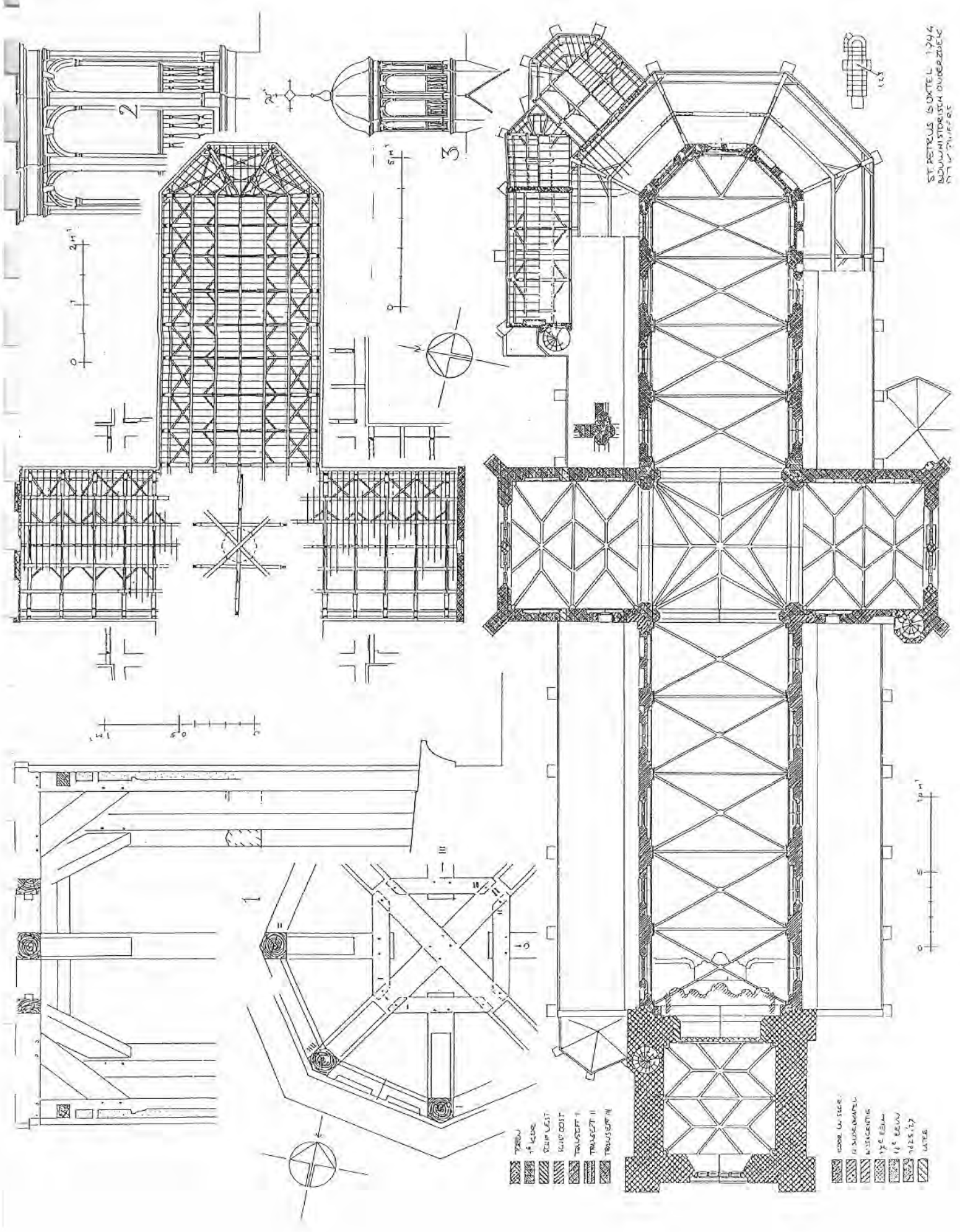
D.J.K. Zweers, "Bouwmaterialen: baksteen, mortel, pleister, muurafwerking", in: CURSUS INLEIDING TOT DE BOUWHISTORIE; SYLLABUS, H. Janse (red.), Utrecht 1993.

Zweers 1993/2

D.J.K. Zweers, "Metselwerk; funderingen, stenen trappen, bogen en gewelven, profielstenen, siermetselwerk, friezen", in: CURSUS INLEIDING TOT DE BOUWHISTORIE; SYLLABUS, H. Janse (red), Utrecht 1993.

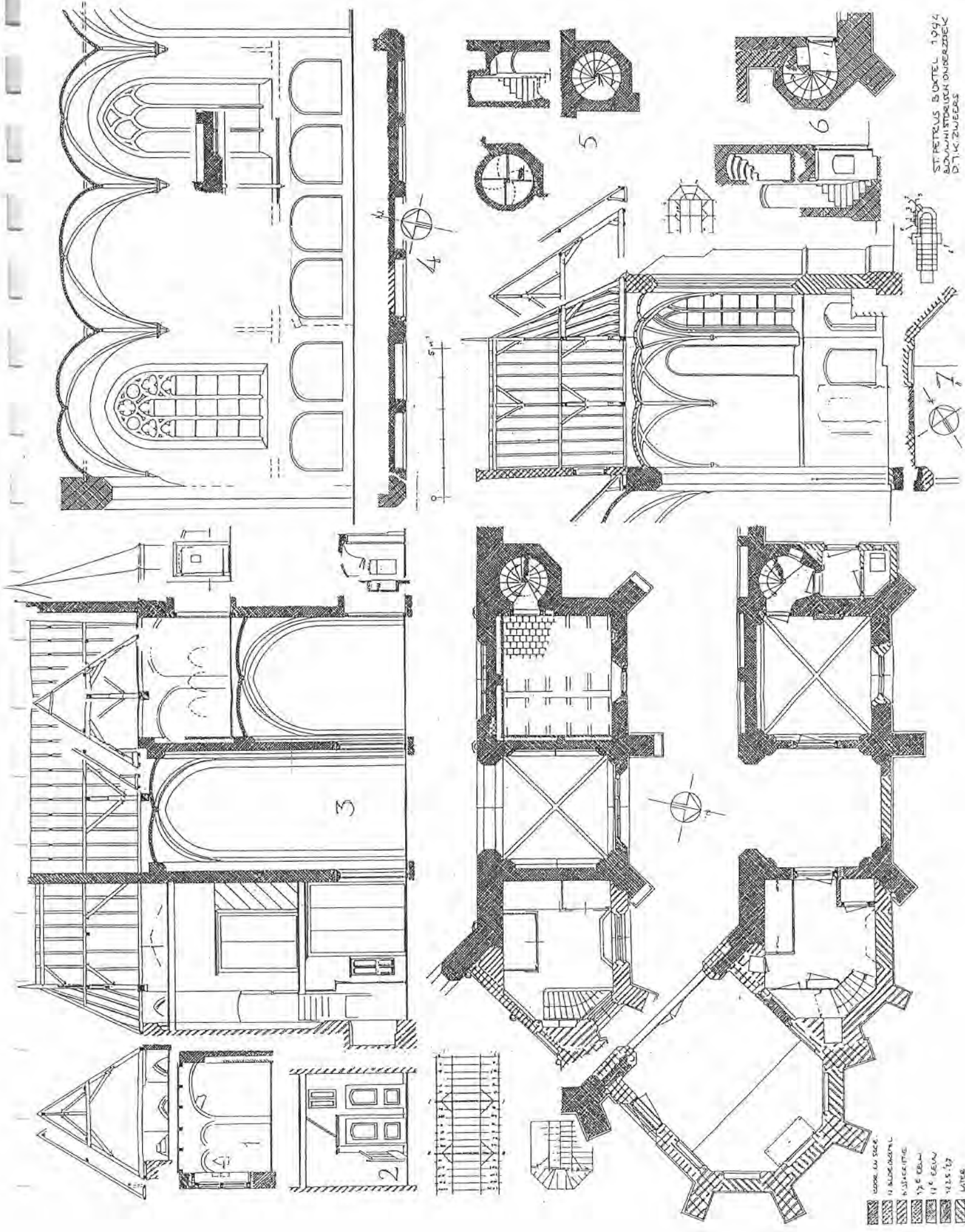

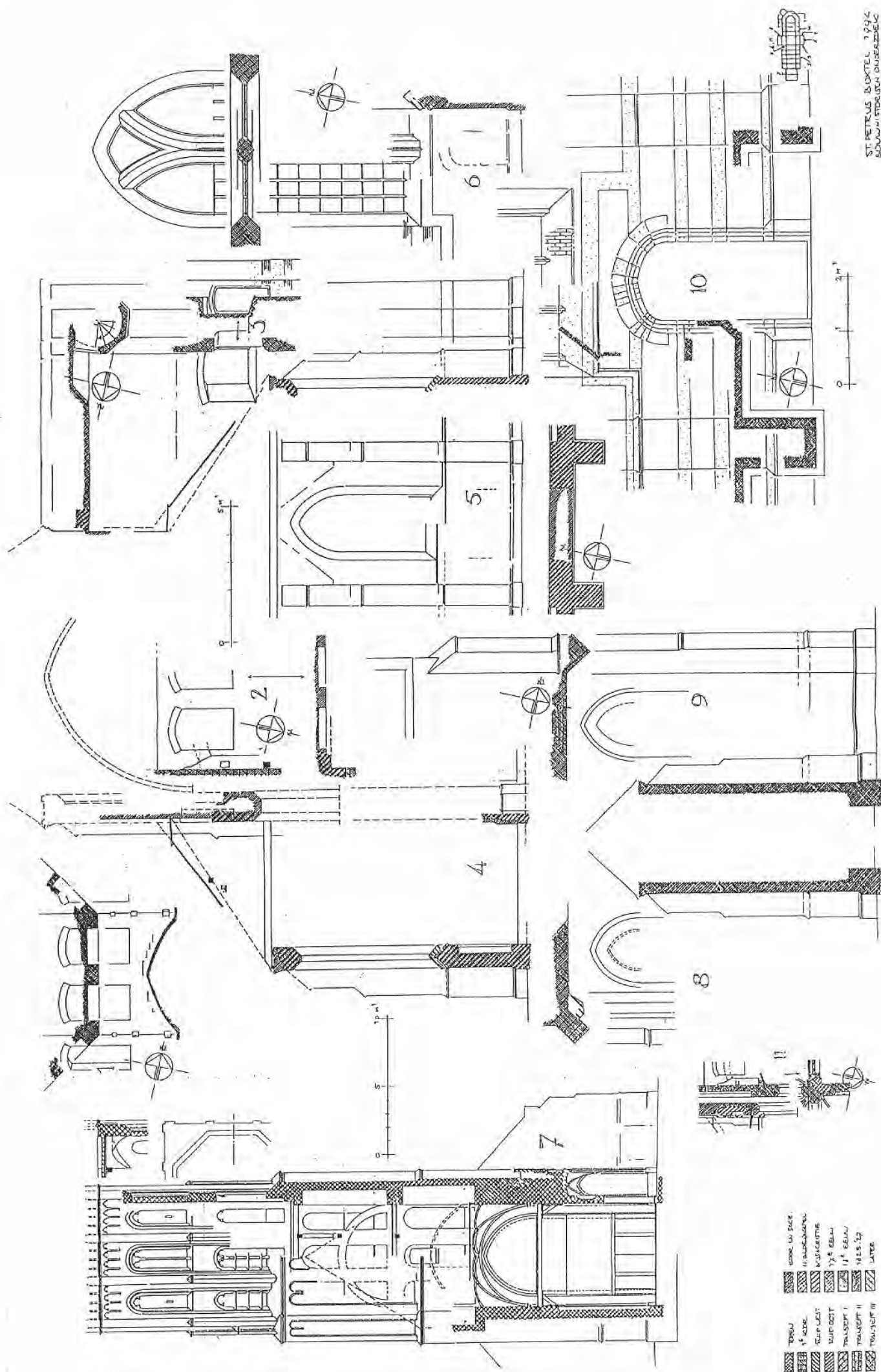
ST. PETRUS BUXTEL 1942
BOWENSTORICH ONDERZEEK

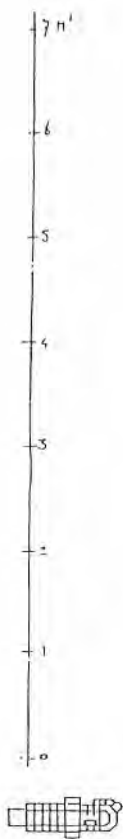
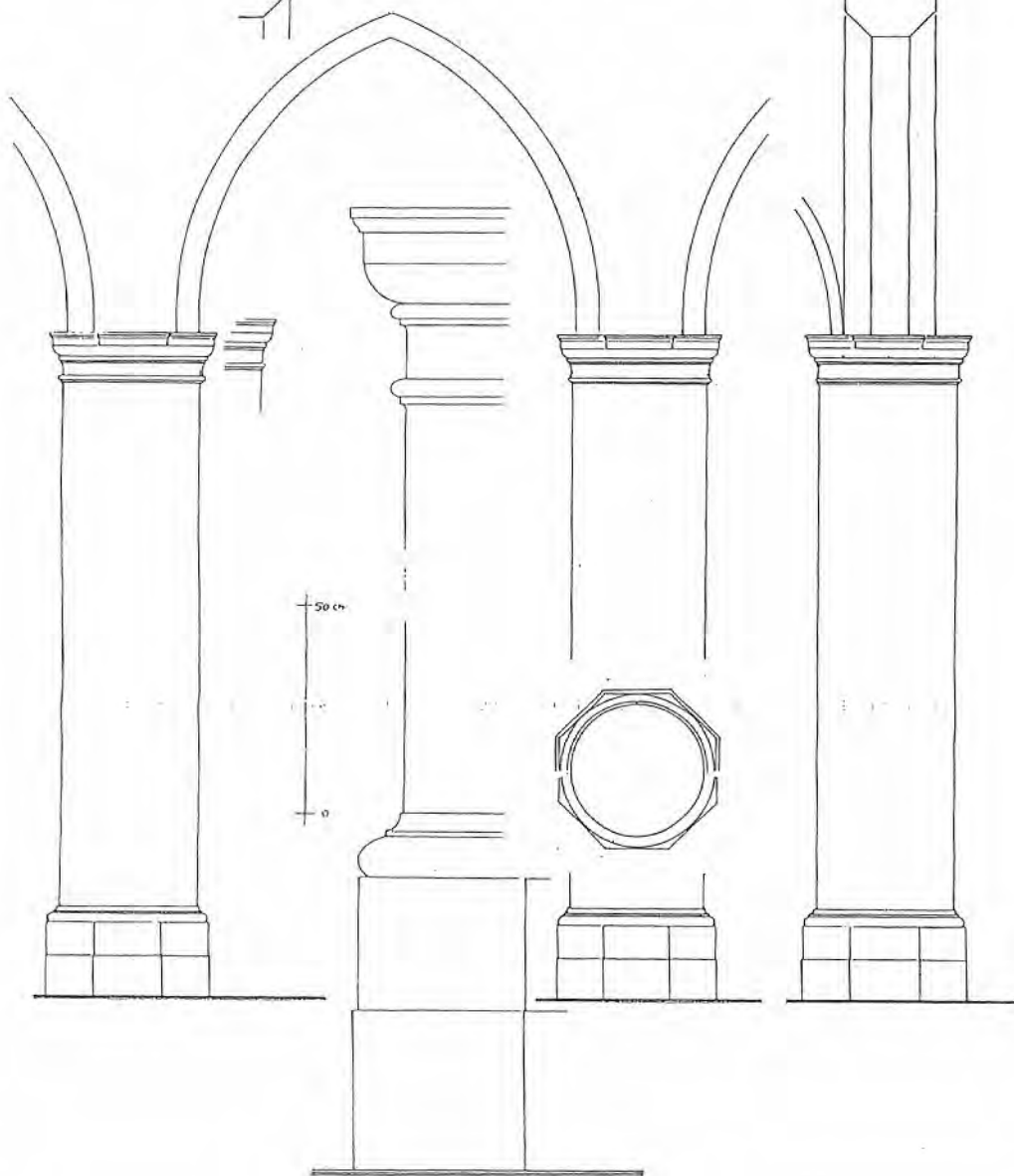
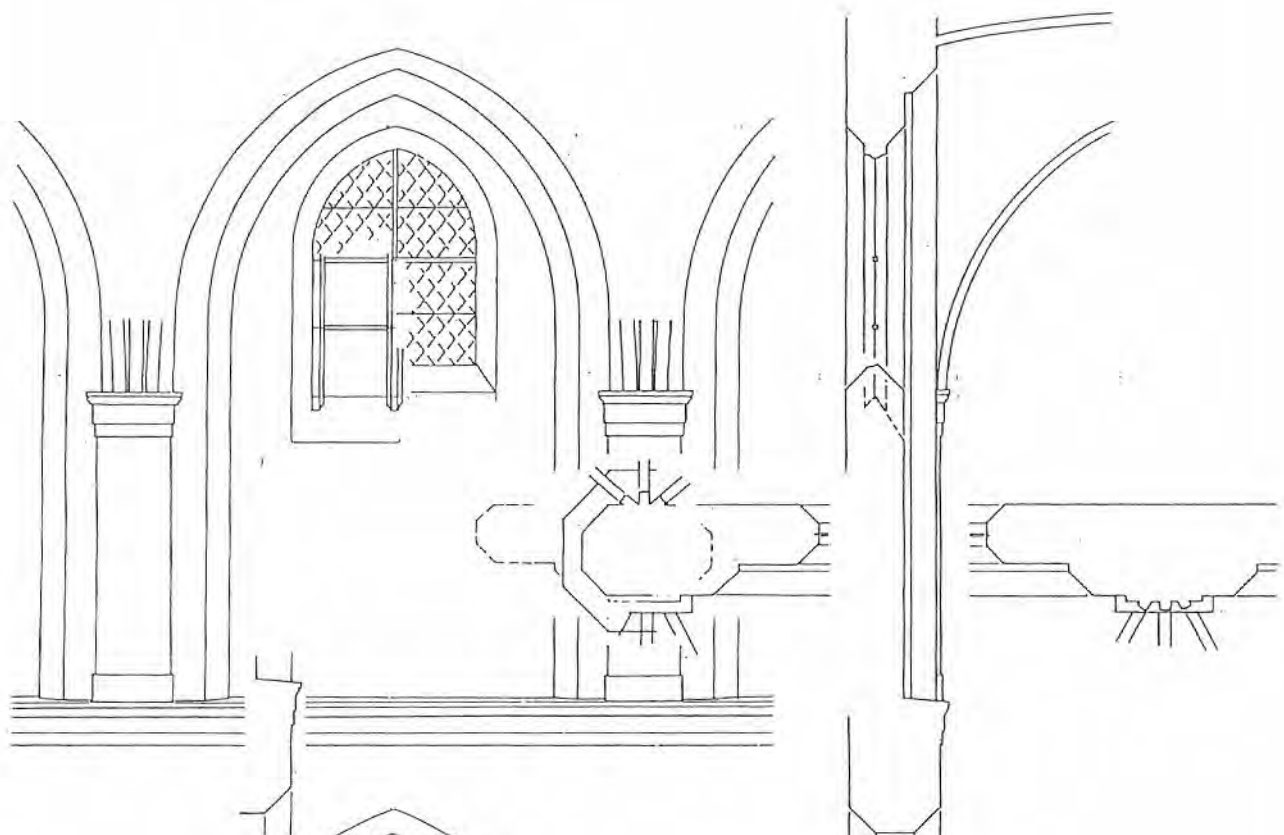

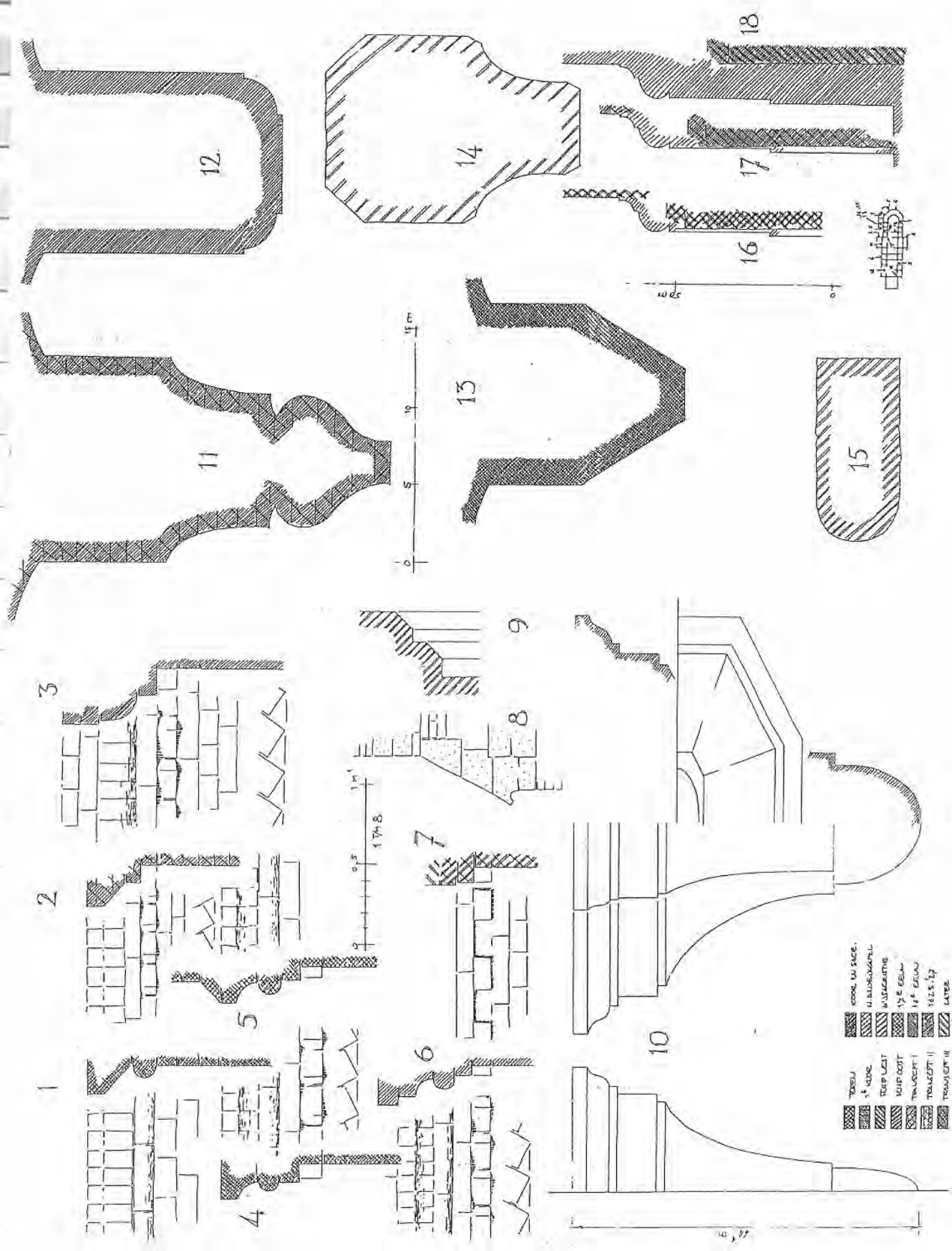
- TRIEU
- 1. KORB
- 2. KORB
- 3. KORB
- 4. KORB
- 5. KORB
- 6. KORB
- 7. KORB
- 8. KORB
- 9. KORB
- 10. KORB
- 11. KORB
- 12. KORB
- 13. KORB
- 14. KORB
- 15. KORB
- 16. KORB
- 17. KORB
- 18. KORB
- 19. KORB
- 20. KORB
- 21. KORB
- 22. KORB
- 23. KORB
- 24. KORB
- 25. KORB
- 26. KORB
- 27. KORB
- 28. KORB
- 29. KORB
- 30. KORB
- 31. KORB
- 32. KORB
- 33. KORB
- 34. KORB
- 35. KORB
- 36. KORB
- 37. KORB
- 38. KORB
- 39. KORB
- 40. KORB
- 41. KORB
- 42. KORB
- 43. KORB
- 44. KORB
- 45. KORB
- 46. KORB
- 47. KORB
- 48. KORB
- 49. KORB
- 50. KORB
- 51. KORB
- 52. KORB
- 53. KORB
- 54. KORB
- 55. KORB
- 56. KORB
- 57. KORB
- 58. KORB
- 59. KORB
- 60. KORB
- 61. KORB
- 62. KORB
- 63. KORB
- 64. KORB
- 65. KORB
- 66. KORB
- 67. KORB
- 68. KORB
- 69. KORB
- 70. KORB
- 71. KORB
- 72. KORB
- 73. KORB
- 74. KORB
- 75. KORB
- 76. KORB
- 77. KORB
- 78. KORB
- 79. KORB
- 80. KORB
- 81. KORB
- 82. KORB
- 83. KORB
- 84. KORB
- 85. KORB
- 86. KORB
- 87. KORB
- 88. KORB
- 89. KORB
- 90. KORB
- 91. KORB
- 92. KORB
- 93. KORB
- 94. KORB
- 95. KORB
- 96. KORB
- 97. KORB
- 98. KORB
- 99. KORB
- 100. KORB

- KORB
- 1. KORB
- 2. KORB
- 3. KORB
- 4. KORB
- 5. KORB
- 6. KORB
- 7. KORB
- 8. KORB
- 9. KORB
- 10. KORB
- 11. KORB
- 12. KORB
- 13. KORB
- 14. KORB
- 15. KORB
- 16. KORB
- 17. KORB
- 18. KORB
- 19. KORB
- 20. KORB
- 21. KORB
- 22. KORB
- 23. KORB
- 24. KORB
- 25. KORB
- 26. KORB
- 27. KORB
- 28. KORB
- 29. KORB
- 30. KORB
- 31. KORB
- 32. KORB
- 33. KORB
- 34. KORB
- 35. KORB
- 36. KORB
- 37. KORB
- 38. KORB
- 39. KORB
- 40. KORB
- 41. KORB
- 42. KORB
- 43. KORB
- 44. KORB
- 45. KORB
- 46. KORB
- 47. KORB
- 48. KORB
- 49. KORB
- 50. KORB
- 51. KORB
- 52. KORB
- 53. KORB
- 54. KORB
- 55. KORB
- 56. KORB
- 57. KORB
- 58. KORB
- 59. KORB
- 60. KORB
- 61. KORB
- 62. KORB
- 63. KORB
- 64. KORB
- 65. KORB
- 66. KORB
- 67. KORB
- 68. KORB
- 69. KORB
- 70. KORB
- 71. KORB
- 72. KORB
- 73. KORB
- 74. KORB
- 75. KORB
- 76. KORB
- 77. KORB
- 78. KORB
- 79. KORB
- 80. KORB
- 81. KORB
- 82. KORB
- 83. KORB
- 84. KORB
- 85. KORB
- 86. KORB
- 87. KORB
- 88. KORB
- 89. KORB
- 90. KORB
- 91. KORB
- 92. KORB
- 93. KORB
- 94. KORB
- 95. KORB
- 96. KORB
- 97. KORB
- 98. KORB
- 99. KORB
- 100. KORB

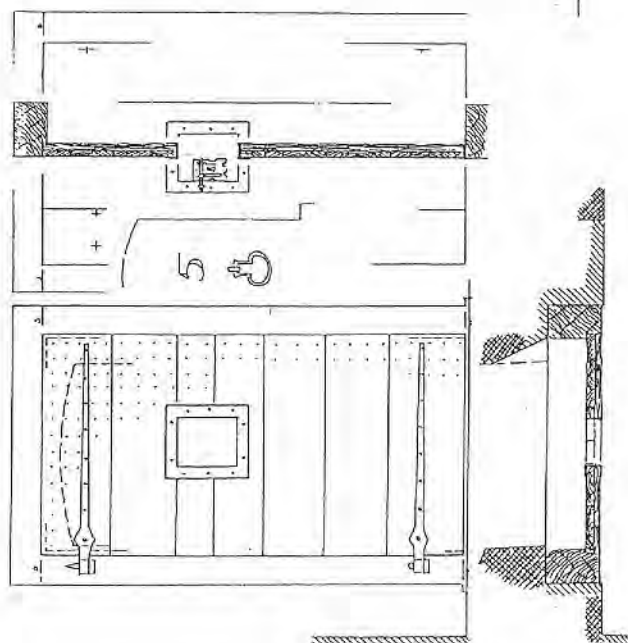
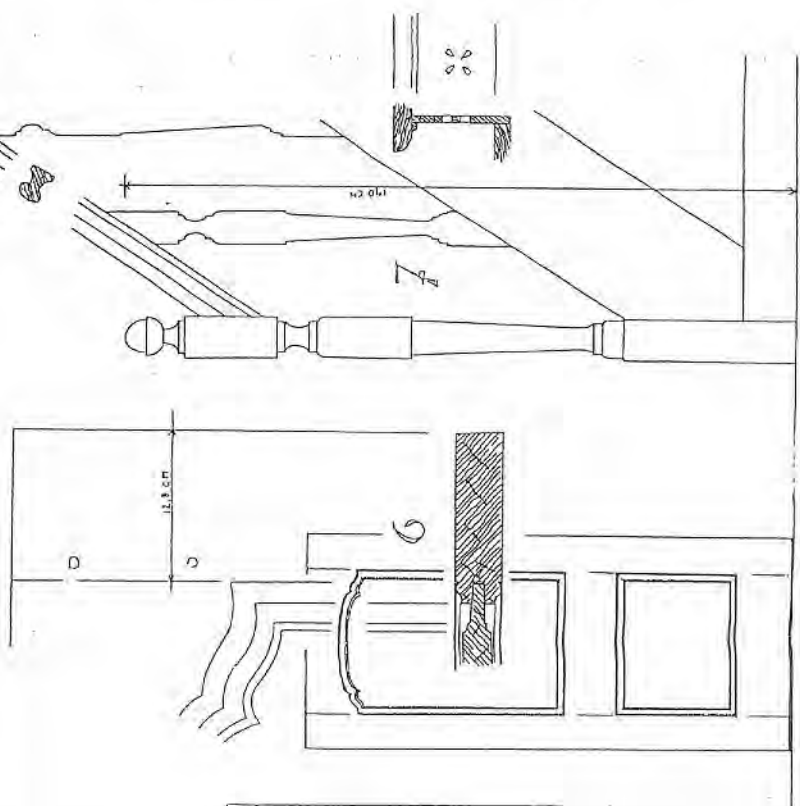
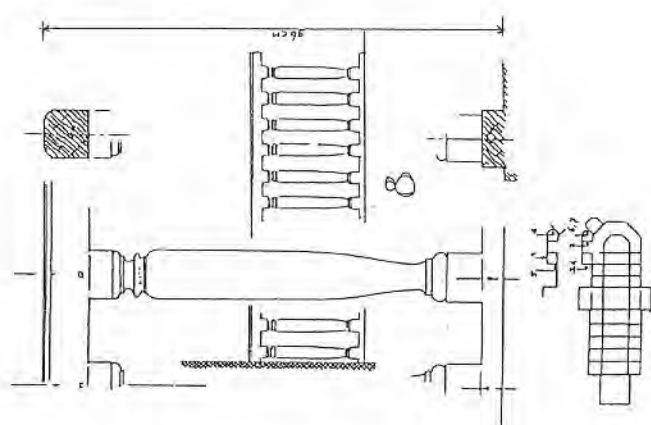
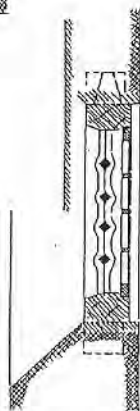
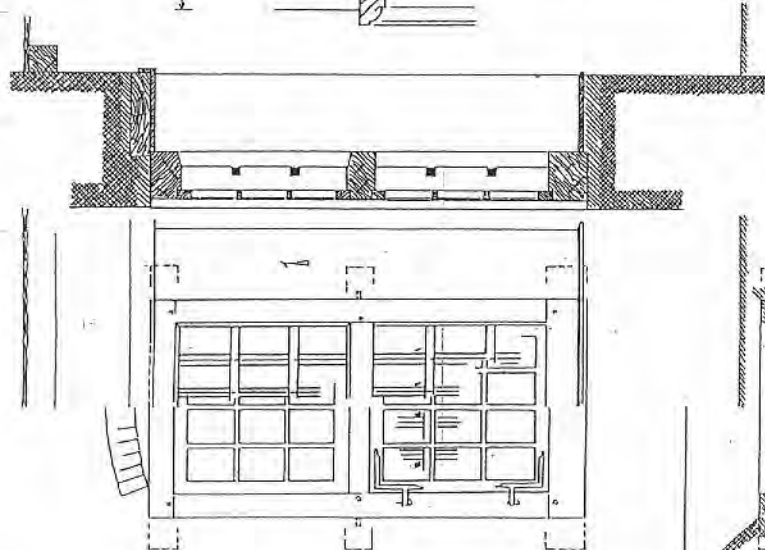
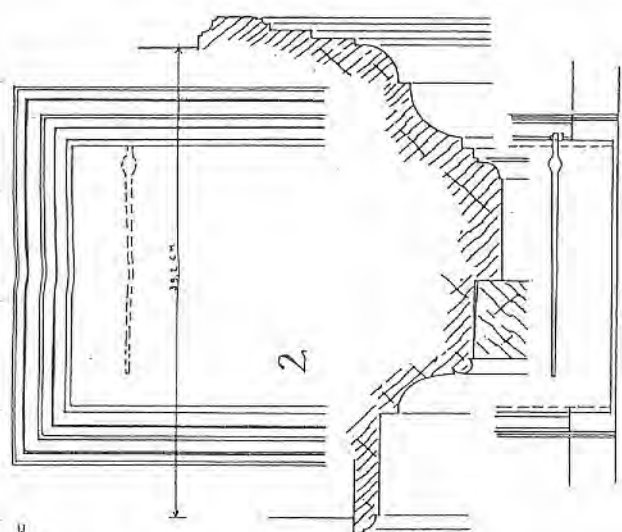
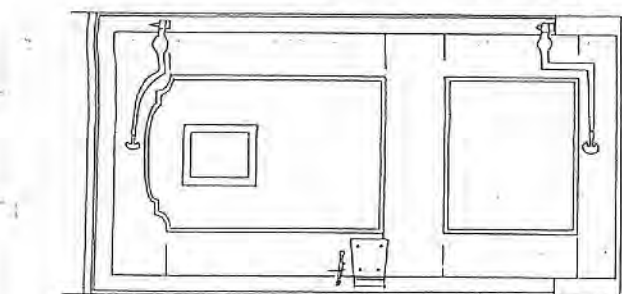
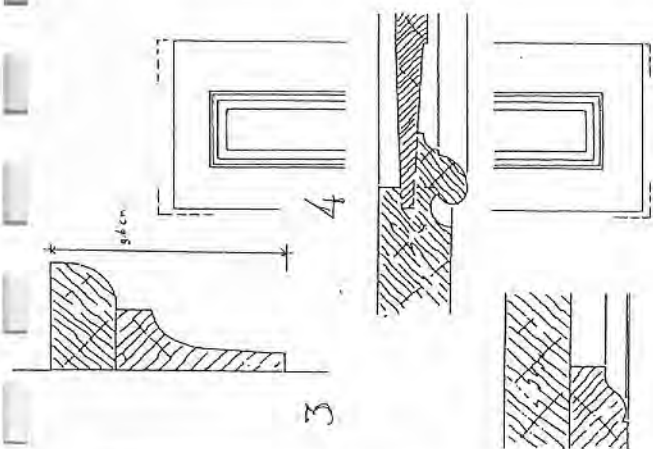

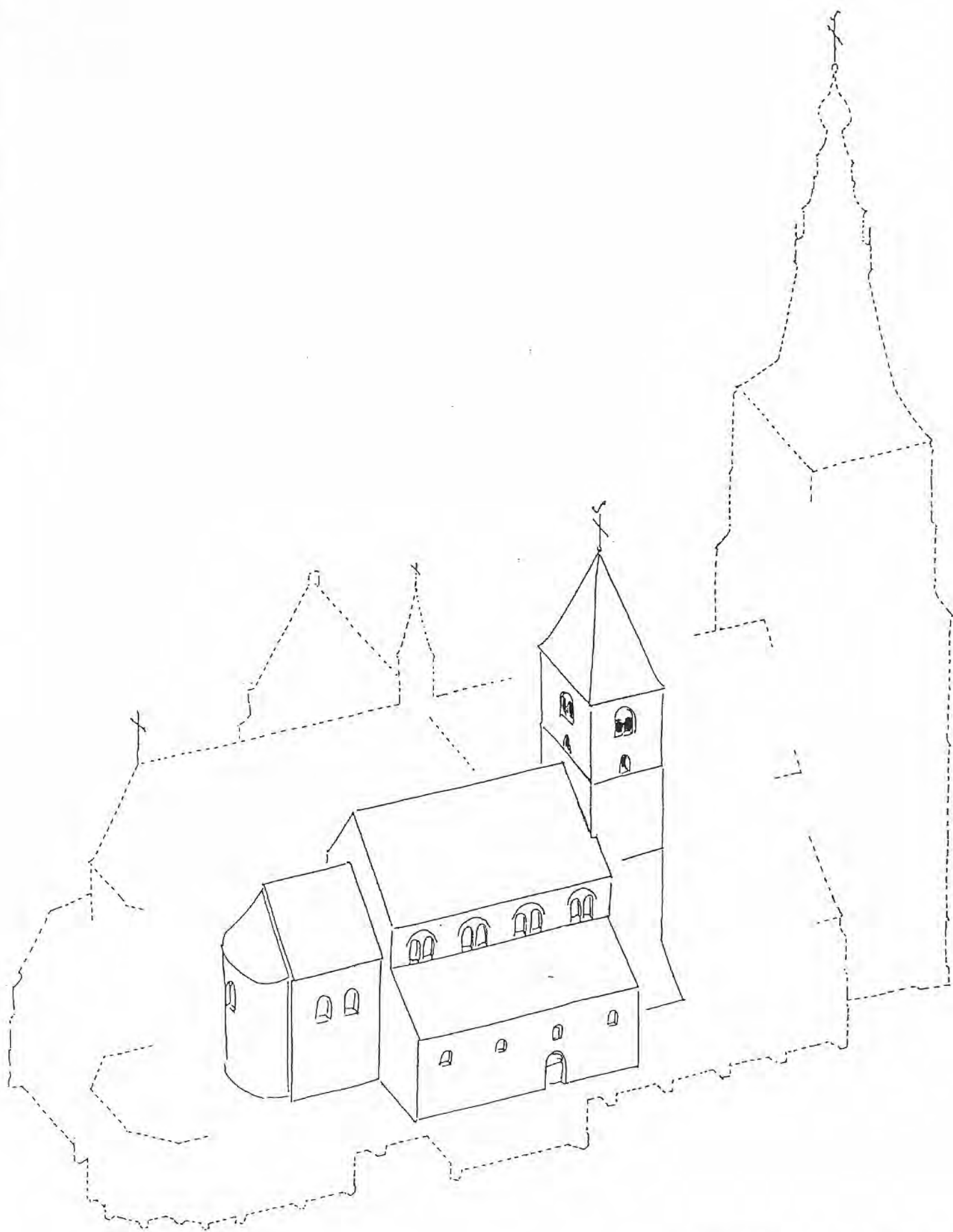

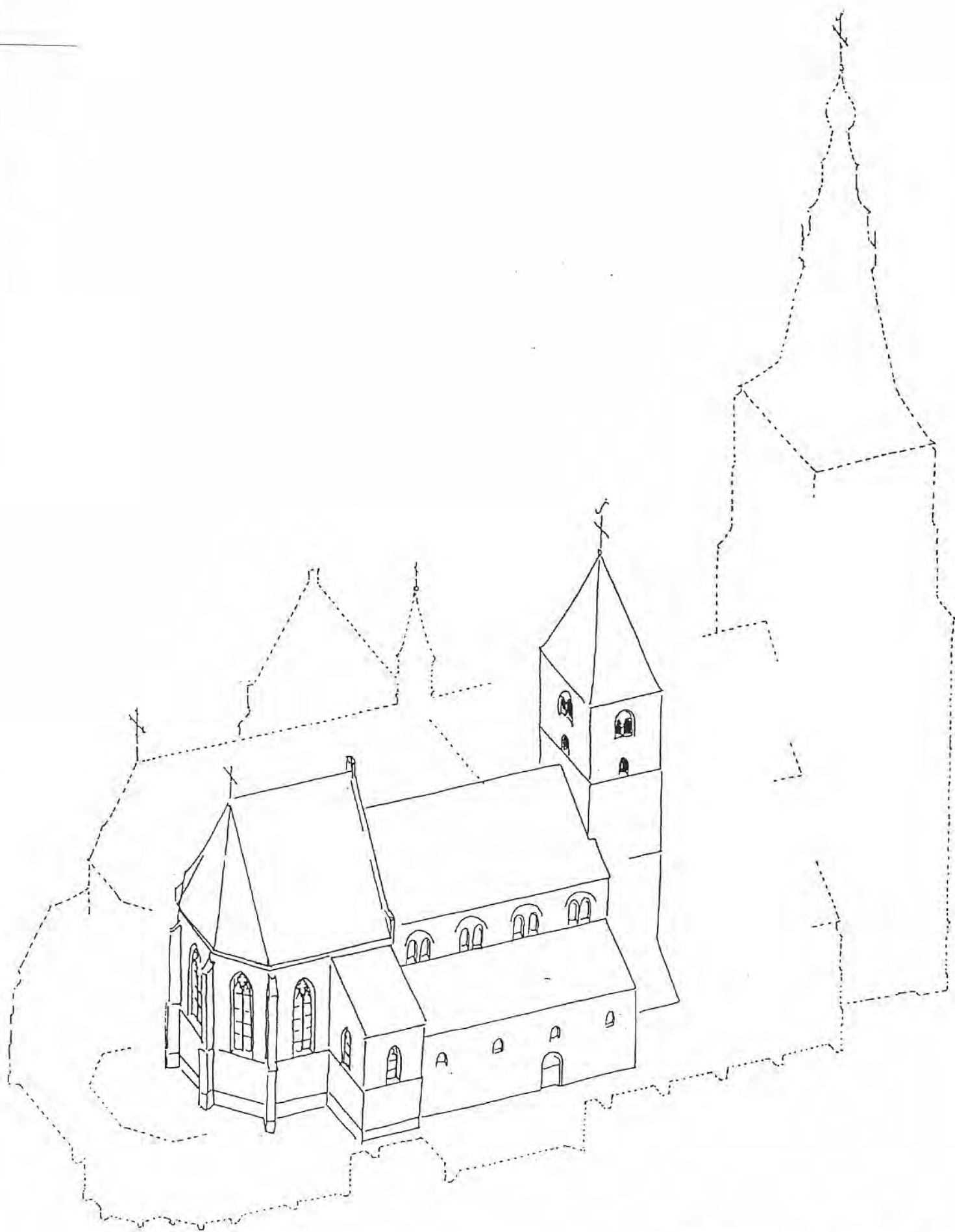

TRASEJA	KORO, KU SAKEL
1. LADJE	11. BUKOVINJEL
TRIP LEST	12. KAPITEL
KUP DOST	13. EKL
TRASEPT I	14. EKL
TRASEPT II	15. 12. 13.
TRASEPT III	LATER

ST. PETRUS BOXTEL 199
BOUWHISTORISCH ONDERZOEK
D.J.K. ZWEEDES
BLAD 1.0

ST. PETRUS BOXTEL 199
BOUWHISTORISCH ONDERZOEK
D.J.K. ZWEERS
BLAD 1.1

ST. PETRUS BOXTEL 149
BOUWHISTORISCH ONDERZOEK
D.J.K. ZWEERS
BLAD 1.2

ST. PETRUS BOXTEL 199
BOUWHISTORISCH ONDERZOEK
D.J.K. ZWEEERS
BLAD 1.3

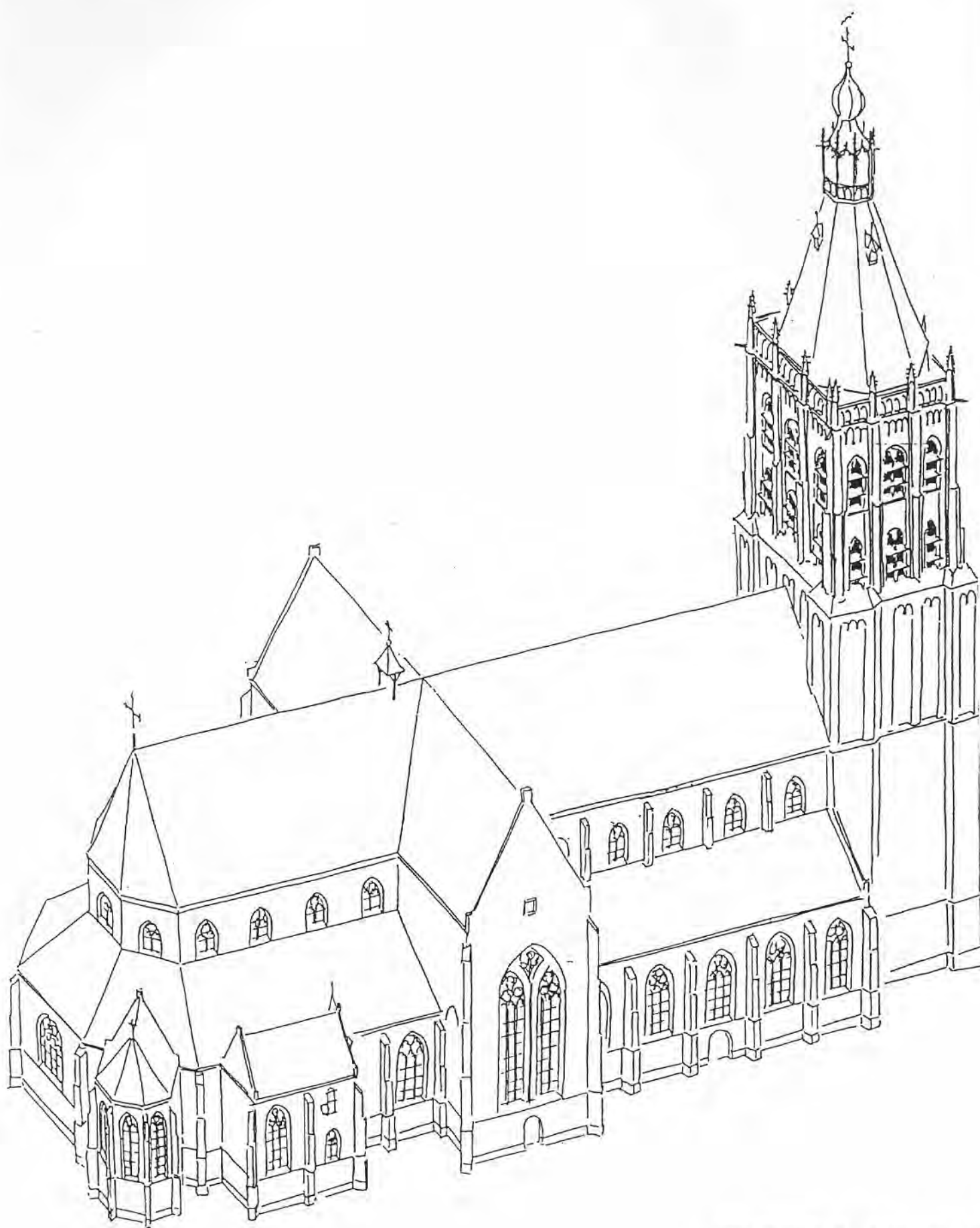
ST. PETRUS BOXTEL 199
BOUWHISTORISCH ONDERZOEK
D.J.K. ZWEEERS
BLAD 1.4

ST. PETRUS BOXTEL 149
BOUWHISTORISCH ONDERZOEK
D.J.K. ZWEEERS
BLAD 1.5

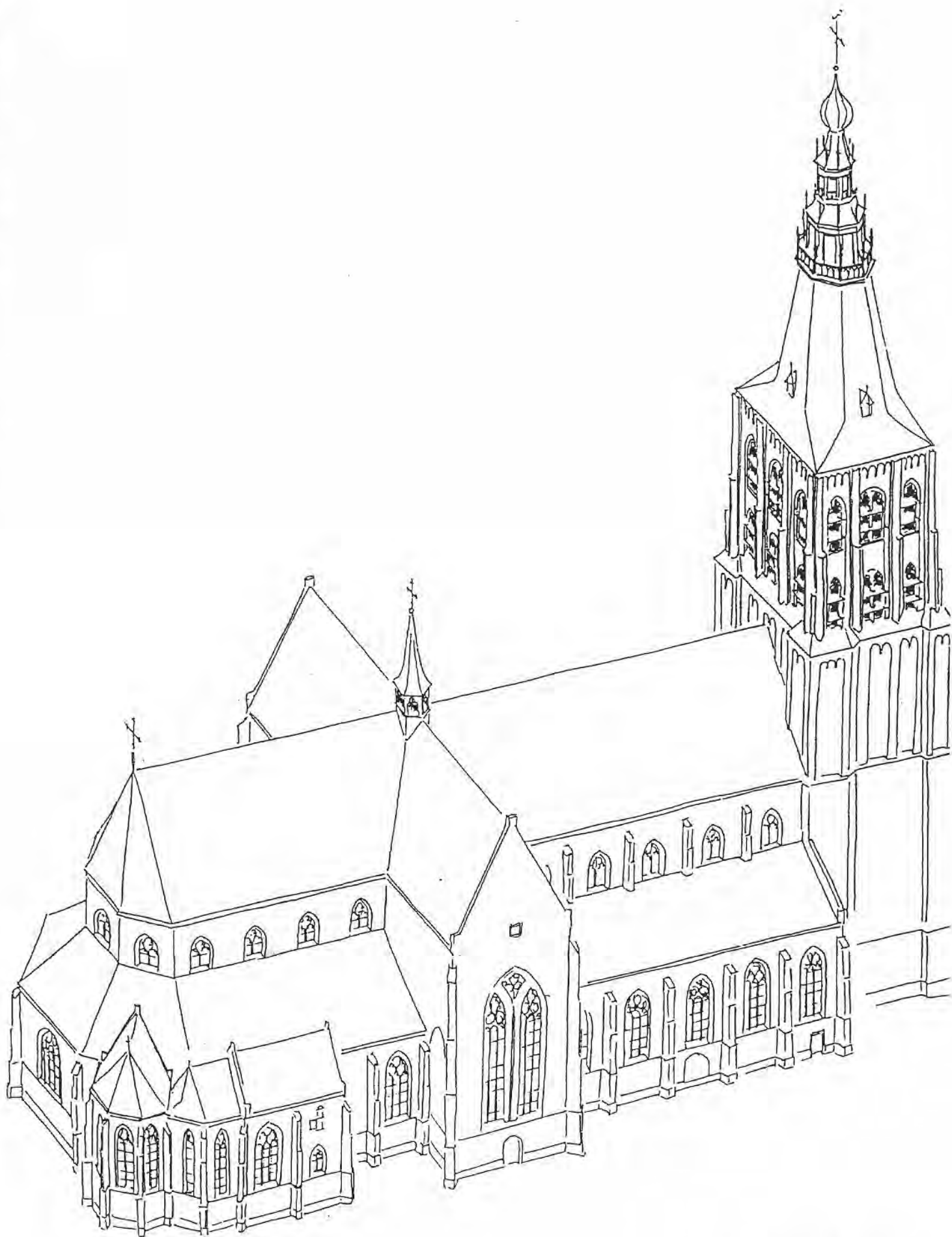
ST. PETRUS BOXTEL 149
BOUWHISTORISCH ONDERZOEK
D.J.K. ZWEERS
BLAD 1.6

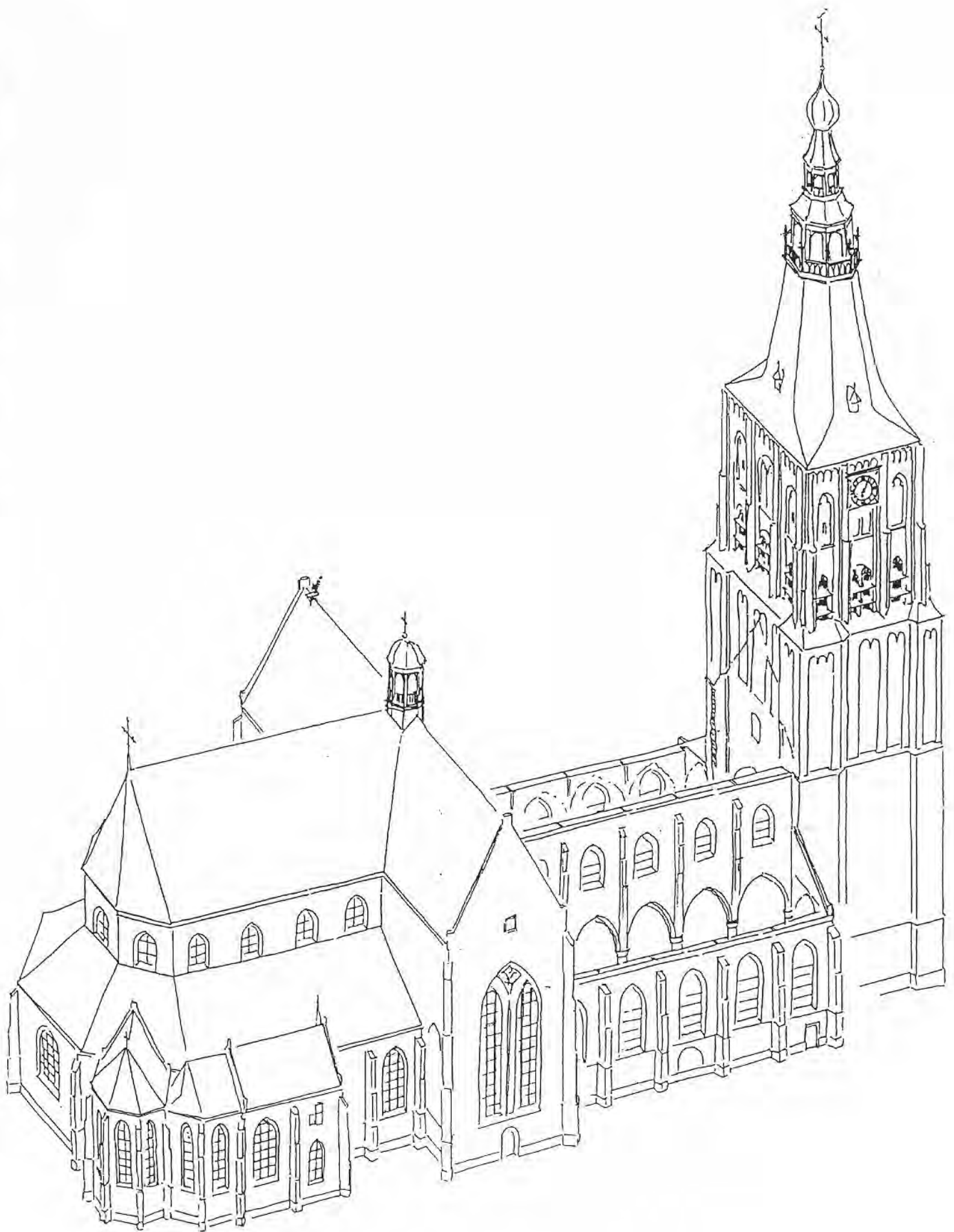
ST. PETRUS BOXTEL 19
BOUWHISTORISCH ONDERZOEK
D.J.K. ZWEEERS
BLAD 1.7

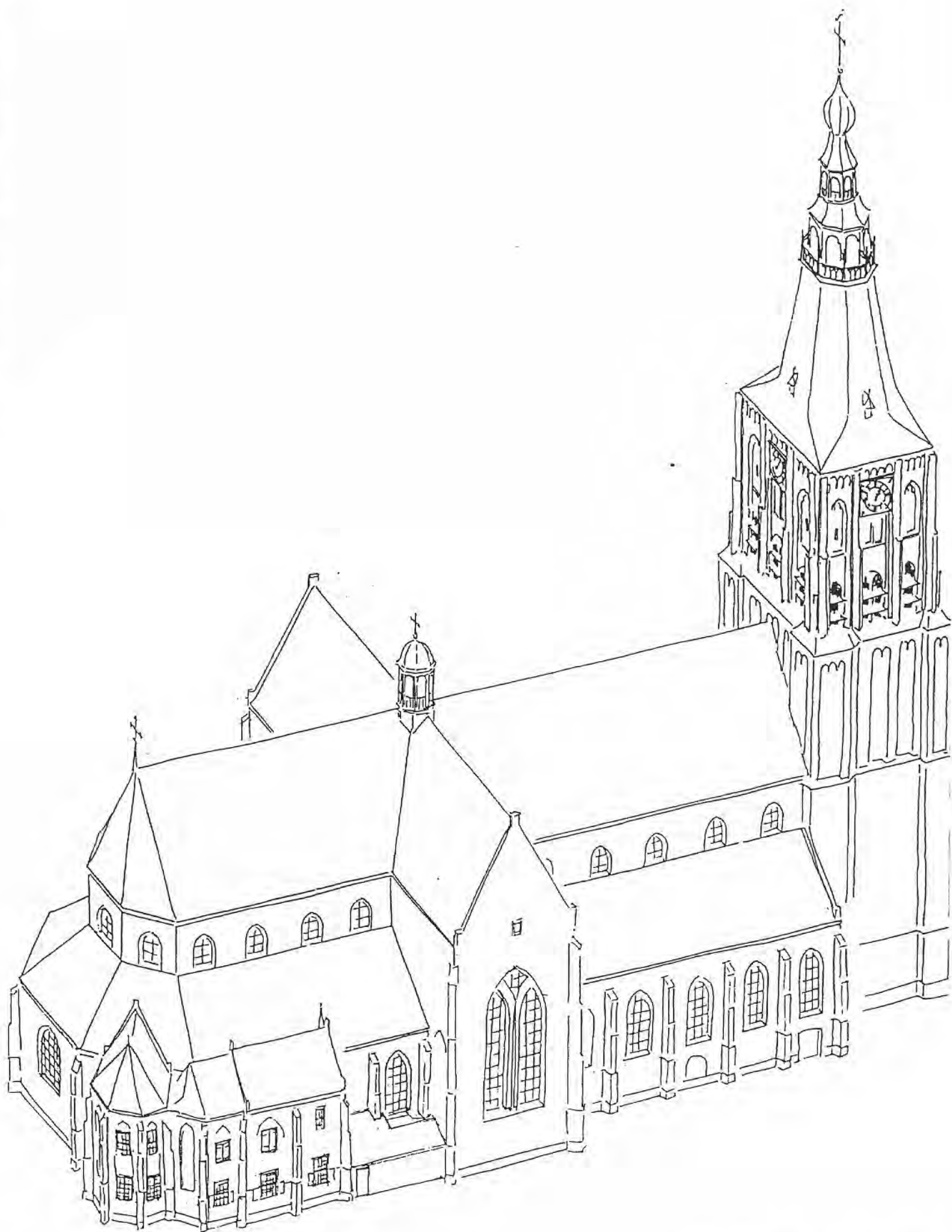
ST. PETRUS BOXTEL 19.
BOUWHISTORISCH ONDERZOEK
D.J.K. ZWEEBES
BLAD 1.8

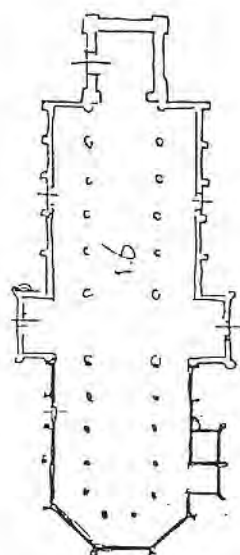
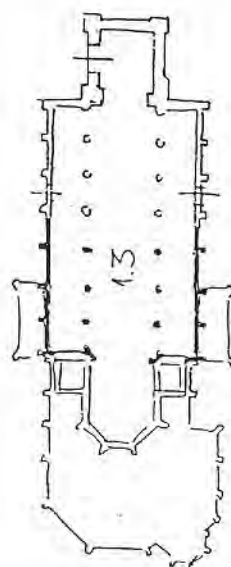
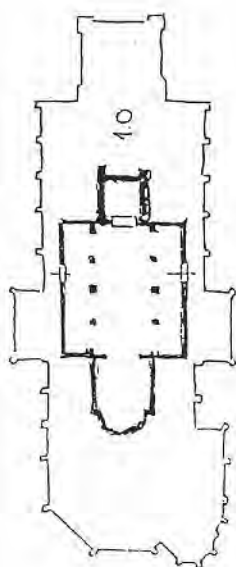
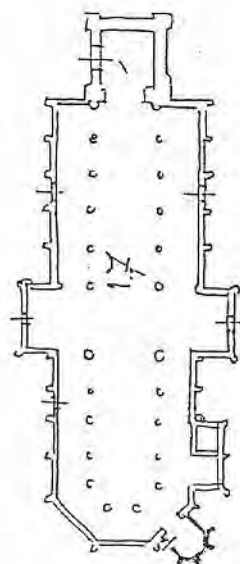
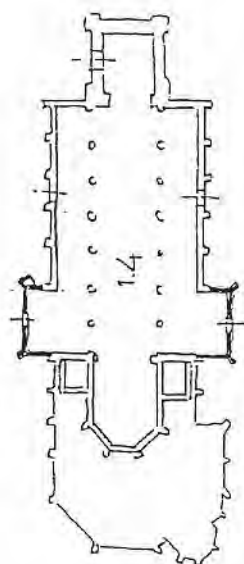
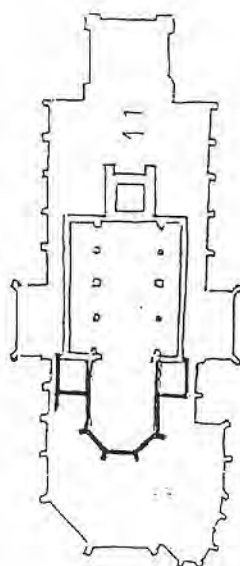
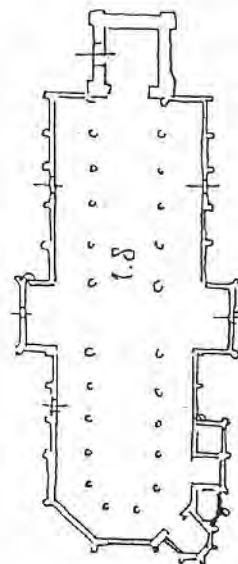
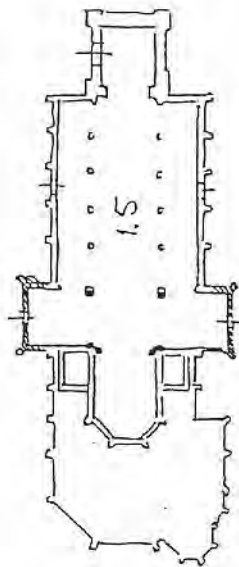
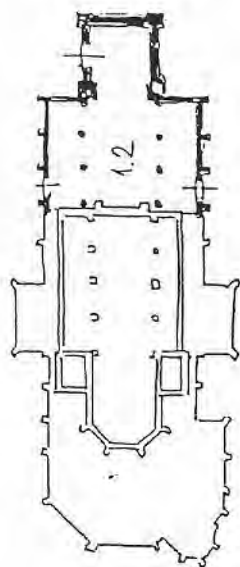
ST. PETRUS BORTEL 1
BOUWHISTORISCH ONDERZ
D.J.K. ZWEEERS
BLAD 1.9

ST. PETRUS BOXTEL
BOUWHISTORISCH ONDERZ
D.J.K. ZWEEERS
BLAD 1.10

ST. PETRUS BORTEL 19x
BOUWHISTORISCH ONDERZOE
D.J.K. ZWEDERS
BLAD 1.11

ST. PETRUS BOXTEL 1994
 BOUWHISTORISCH ONDERZOEK
 D.J.K. ZWEDERS
 BLAD 1.12